

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г. С. Костюка

На правах рукопису

НАЙДЬОНОВА ЛЮБОВ МИХАЙЛІВНА

УДК 159.955.4+316.64

ГРУПОВА РЕФЛЕКСІЯ ЯК МЕХАНІЗМ РЕКОНСТРУКЦІЇ
СОЦІАЛЬНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ

19.00.05 – соціальна психологія, психологія соціальної роботи

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник
Москаленко Валентина Володимирівна
доктор філософських наук, професор

Київ – 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I	
МЕТАКОГНІТИВНІ МЕХАНІЗМИ ЗМІНИ	
I РЕКОНСТРУКЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ.....	12
1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціальних настановлень.....	12
1.1.1. Визначення поняття соціального настановлення.....	12
1.1.2. Експліцитні та імпліцитні соціальні настановлення.....	22
1.2. Проблема реконструкції соціальних настановлень	26
1.2.1. Підходи до формування соціального настановлення в психології.....	26
1.2.2. Досвід вивчення змін соціальних настановлень.....	29
1.2.3. Теоретична модель реконструкції як форми зміни соціальних настановлень.....	38
1.3. Роль метакогніцій у реконструкції соціальних настановлень.....	40
1.3.1. Дослідження метакогнітивних чинників зміни соціальних настановлень.....	40
1.3.2. Рефлексія як метакогнітивний чинник реконструкції соціальних настановлень.....	50
Висновки до першого розділу.....	62
РОЗДІЛ II	
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ ОСОБИСТОСТІ І ЇЇ ГРУП-РЕФЛЕКСИВНИХ РЕСУРСІВ	64
2.1. Методична схема емпіричного дослідження ролі групової рефлексії в реконструкції соціальних настановлень	64
2.1.1. Методична схема вимірювання соціальних настановлень... 65	
2.1.1. Методи дослідження рефлексії	78
2.2. Емпіричне дослідження.....	83

	3	
2.2.1. Загальна характеристика дослідження	83	
2.2.2. Вимірювання ємності рефлексивних середовищ особистості.....	86	
2.2.3. Вимірювання соціальних настановлень самоповаги	98	
2.2.4. Емпіричне дослідження регіональних соціальних настановлень мешканців різних областей України.....	104	
2.2.5. Зв'язок рівня розвитку рефлексивних середовищ спілкування з соціальними настановленнями.....	119	
Висновки до другого розділу	125	
РОЗДІЛ III		
РЕКОНСТРУКЦІЯ НЕПРОДУКТИВНИХ СОЦІАЛЬНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ У ГРУП-РЕФЛЕКСИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ		130
3.1. Рефлексивний творчий тренінг-практикум для забезпечення реконструкції соціальних настановлень	130	
3.2. Реконструкція соціальних настановлень в рефлексивному творчому тренінгу-практикуму.....	134	
3.2.1. Реконструкція непродуктивних настановлень конкуренції і співробітництва	134	
3.2.2. Реконструкція системи соціальних настановлень «Інший – чужий».....	144	
3.2.3. Реконструкція соціальних настановлень в навчальному рефлексивному творчому тренінзі-практикумі	154	
3.3. Модифікація рефлексивного творчого тренінгу-практикуму для реконструкції соціальних настановлень щодо єдності України	159	
Висновки до третього розділу.....	166	
ВИСНОВКИ.....	168	
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	170	
ДОДАТКИ.....	198	

ВСТУП

Актуальність дослідження. Соціальне настановлення (установка) – одне із центральних понять соціальної психології. Соціальні настановлення пов'язані з широким спектром проблем, складають основу будь-якої упередженості, а відтак можуть утруднювати комунікацію, узгодження, соціальну консолідацію. Соціальні настановлення відіграють важливу роль у формуванні ідентичності особистості, визначенні належності до певного групового суб'єкта, виробленні соціальної самоповаги через зіставлення себе з іншими тощо. Яскраві приклади важливості соціальних настановлень можна знайти в політичній сфері. Не менш вагомими проявами впливовості соціальних настановлень демонструє життя організацій. Нерідко стали настановлення виявляються чинником, який гальмує інновації, виступає бар'єром творчості. Тому пошук шляхів ефективної зміни, або реконструкції, соціальних настановлень був затребуваним у всі часи. Особливої актуальності розуміння механізмів реконструкції соціальних настановлень набуває в сучасному світі, коли формування настановлень стає елементом маніпулятивних технологій. Сформоване у людини внаслідок застосування психологічних технологій соціальне настановлення потребує протилежних технологій – реконструкції цього настановлення, тобто такої зміни соціального настановлення, внаслідок якої воно переставало б бути бар'єром для нового, відкривало дорогу прогресивним перетворенням.

Так, технології стимуляції політичного вибору передбачають приєднання якомога більшої кількості виборців до певного політичного суб'єкта (партії, руху тощо). Одним з результатів такого процесу є формування у свідомості виборців соціальних настановлень, які зазвичай поляризуються і продовжують функціонувати після досягнення мети певними політичними силами на виборах. Результати останніх виборів (президентських у 2004, 2010 рр. та парламентських 2006, 2007, 2012 рр.) підтверджують наявність радикальних розбіжностей громадської думки в Україні з ряду важливих проблем, що свідчить про функціонування

поляризованих соціальних настановлень громадян і створює потенційну небезпеку ескалації суспільної напруженості та конфліктів.

На рівні функціонування соціальних настановлень в організації прикладом технологічно створеного соціального настановлення може бути упередженість проти конкурентів, яка допомагає в змаганні на ринку. Проте в умовах організаційних змін, наприклад злиття організацій-конкурентів, згадані соціальні настановлення стають непродуктивними і потребують реконструкції. Якщо така реконструкція не відбувається, то успішне злиття організацій стає неможливим. Згідно із статистичними даними загалом відсоток випадків успішного злиття у світі ледь сягає 20 %, що вказує на масштаб проблеми реконструкції соціальних настановлень.

Аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень показав, що проблема формування та зміни соціальних настановлень, яка досліджується вже багато років як у вітчизняній (А. О. Аніканова, О. В. Давидова, О. О. Косих, Д. Ф. Мезенцев, А. С. Рубан, Р. В. Чіркїна), так і в зарубіжній психології (М. Занна, Г. Майо, Дж. Хаддок), залишається досить актуальною. Процес реконструкції вивчається в межах стратегіального підходу (В. О. Моляко). В останні десятиліття було розроблено нові підходи і методи, які дають змогу глибше дослідити механізми реконструкції соціальних настановлень, зокрема відкриття імпліцитних методів вимірювання соціальних настановлень (М. Банаджі, Е. Грінвальд, Б. Носек), а також розвиток метакогнітивної психології, в межах якої виявлено зв'язок між метакогніціями і соціальними настановленнями (П. Бріноль, Д. Вегенер, Р. Петті, З. Тормала).

Рефлексія як форма метакогніції активно вивчається філософами, соціологами і психологами. Останні тлумачать рефлексію насамперед як самопізнання суб'єкта (Л. С. Виготський, О. М. Леонтьєв, С. Д. Максименко та ін.). Визначено місце рефлексії в структурі інтелекту (М. Л. Смульсон), у розв'язанні творчих проблем (І. С. Семенов, С. Ю. Степанов, Л. В. Григоровська). Низка сучасних дослідників (І. О. Котик, І. Я. Мельничук, І. П. Петров, Д. В. Позняк, Г. В. Циганенко) вивчають

рефлексивні механізми психологічних процесів. У соціальній психології рефлексивні процеси розглядаються крізь призму інтеракції як усвідомлення суб'єктом сприймання себе іншими (К. О. Абульханова-Славська, Г. М. Андреева, Т. Ньюком, Дж. Холмс).

Разом з тим, досліджень групової рефлексії як механізму реконструкції соціальних настановлень не проводилось, що і зумовило вибір теми дослідження **«Групова рефлексія як механізм реконструкції соціальних настановлень»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано в рамках комплексного плану науково-дослідної роботи лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г. С. Костюка

НАПН України «Психологічне дослідження творчих перцептивних процесів на різних вікових рівнях» – номер державної реєстрації 0107U012430, «Психологічні закономірності творчого сприймання реальності в умовах дефіциту і надлишку актуальної інформації», – номер державної реєстрації 0112U000303. Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України (протокол № 2 від 23.02.2006) і узгоджено Радою з координації наукових досліджень в галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 1 від 31.01.2012 року).

Об'єкт дослідження: процес реконструкції соціальних настановлень особистості.

Предмет дослідження: вплив групової рефлексії на процес реконструкції соціальних настановлень особистості.

Мета дослідження: визначити закономірності зв'язку групової рефлексії зі змінами соціальних настановлень, запропонувати ефективні способи організації групової рефлексії як механізму реконструкції соціальних настановлень.

Гіпотеза дослідження: групова рефлексія опосередковує систему

взаємопов'язаних соціальних настановлень особистості, активізація групової рефлексії за допомогою процедур рефлексивного творчого тренінгу-практикуму забезпечує реконструкцію соціальних настановлень.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз концепцій функціонування та розвитку соціальних настановлень, визначити метакогнітивні механізми їх реконструкції.

2. Виявити імпліцитні та експліцитні соціальні настановлення представників різних регіонів щодо єдності України (упередженості проти Сходу чи Заходу) та соціальної самоповаги.

3. Виявити імпліцитні та експліцитні соціальні настановлення регіональної упередженості та соціальної самоповаги при різному потенціалі групової рефлексії у найближчих середовищах спілкування.

4. Дослідити вплив активізації групової рефлексії за допомогою процедур рефлексивного творчого тренінгу-практикуму на реконструкцію соціальних настановлень самоповаги та групового фаворитизму на різних рівнях (організаційний, регіональний, національний).

Теоретико-методологічною основою дослідження стали системний підхід (Н. Г. Алексєєв, І. С. Ладенко, Є. Ф. Ломов, І. М. Семенов, Е. Г. Юдін), основні положення суб'єктного (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, В. О. Татенко) і діяльнісного підходів (Л. С. Виготський, О. М. Леонтєв), генетичний (С. Д. Максименко) і стратегіальний підходи (Моляко В. О.); гуманістична парадигма у вивченні настановлень (О. Г. Асмолов, Ш. О. Надірашвілі, Д. М. Узнадзе, П. Н. Шихіреєв), імпліцитно-асоціативний підхід до вивчення соціальних настановлень (Е. Грінвальд, Б. Носек), метокогнітивний підхід до зміни соціальних настановлень (П. Бріноль, Р. Петті), концептуальні положення російських і вітчизняних дослідників щодо змісту та характеру рефлексивних процесів (О. О. Бодальов, В. П. Казміренко, І. С. Кон, О. М. Леонтєв, Д. О. Леонтєв, В. Є. Лепський, В. О. Лефєвр, М. І. Найдьонов, Л. А. Найдьонова, В. Ф. Петренко,

А. В. Петровський, В. А. Петровський, І. М. Семенов, Ю. М. Швалб, Г. П. Щедровицький, В. О. Ядов).

Методи та організація дослідження. Для перевірки гіпотези та вирішення поставлених завдань було використано такі методи: *теоретичні* – аналіз та синтез наукових даних з проблеми дослідження, теоретичне моделювання; *емпіричні* – експеримент з вимірювання латентного часу реакції на сортування у формі комп'ютерного імпліцитно-асоціативного тесту соціальних настановлень Е. Грінвальд, М. Банажі (в авторській модифікації), експліцитне вимірювання соціальних настановлень (опитування), методики «Оцінка рефлексивної ємності середовищ спілкування», «Ситуація сміх», «Антоніми-синоніми», «Подвійний семантичний особистісний диференціал зі зсувом конструктів», рефлексивний тренінг-практикум; *статистичні* – обробка даних і презентація результатів здійснювались за допомогою комп'ютерного пакета статистичних програм SPSS (версія 16.0).

Емпірична база. Дослідження, яке проходило протягом 2005–2011 років, складалось із пілотного, основного і формувального етапів. Всього в дослідженні взяло участь 607 осіб. На пілотному етапі апробації методик було досліджено 56 осіб віком від 15 до 17 років – учнів 10-х класів гімназії м. Києва (27 дівчаток та 29 хлопців). Основний етап складався з 4-х серій. Ним охоплено загалом 190 осіб: 1) дорослі, м. Київ, працівники будівельного комбінату – 35 осіб (віком від 20 до 63 р., 22 жінки та 10 чоловіків); 2) студенти професійного технічного училища м. Львова – 45 осіб (віком від 16 до 18 р., 12 дівчат та 33 хлопці); 3) учні 10-х класів м. Ужгород – 43 особи (віком від 15 до 17 р., 21 дівчина та 22 хлопці); 4) учні 9–10-х класів загальноосвітніх шкіл м. Макіївки Донецької області – 54 особи (віком від 15 до 18 р., 22 дівчини і 32 хлопці). Формувальний етап дослідження охоплював загалом 361 особу віком від 17 до 50 років.

Надійність та вірогідність результатів дослідження забезпечувались теоретичним аналізом проблеми, методичною і теоретичною

обґрунтованістю вихідних положень дослідження, вибором коректного методу формування групи досліджуваних, відповідністю використаних методів меті та завданням дослідження, кількісним та якісним аналізом емпіричних даних.

Наукова новизна роботи та теоретичне значення дослідження полягає в тому, що автором:

- уперше розглянуто процес та процедуру групової рефлексії як метакогнітивний механізм реконструкції соціальних настановлень;
- уведено поняття рефлексивної ємності середовищ спілкування, що конкретизує поняття потенційної форми групової рефлексії;
- описано особливості репрезентації груп-рефлексивних модальностей в різних середовищах спілкування;
- уперше досліджено імпліцитні соціальні настановлення регіональної упередженості мешканців різних територій України;
- з'ясовано регіональні особливості експліцитного та імпліцитного ставлення молоді до інгрупи і аутгрупи (Схід і Захід);
- виявлено закономірності впливу рефлексивної ємності середовищ найближчого спілкування на соціальні настановлення самоповаги та єдності України;
- обґрунтовано модель реконструкції імпліцитних соціальних настановлень на основі активізації групової рефлексії;
- підтверджено роль групової рефлексії як механізму реконструкції соціальних настановлень.

Практичне значення дослідження: створено україномовну модифікацію методики імпліцитного вимірювання соціальної самоповаги; розроблено методики вимірювання імпліцитних регіональних соціальних настановлень та оцінки рефлексивної ємності середовищ спілкування для оцінки потенційної форми групової рефлексії та її індивідуального профілю; запропоновано новий спосіб реконструкції соціальних настановлень на основі організації спеціальних рефлексивних процедур, розроблено

рекомендації щодо використання процедур групової рефлексії для подолання непродуктивних конкурентних соціальних настановлень; здійснено модифікацію рефлексивного тренінгу-практикуму для реконструкції непродуктивних соціальних настановлень національної / регіональної упередженості.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** в дослідницьку діяльність Асоціації політичних психологів України (довідка про впровадження № 58-12 від 04.12.2012), в матеріалах семінару, проведеного науковцями лабораторії моніторингу суспільно-політичних процесів Інституту соціальної та політичної психології НАПН України (довідка про впровадження № 02-15/440 від 04.12.2012), в навчальний процес кафедри практичної психології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (довідка про впровадження № 3701-233 від 03.12.2012) та кафедри психології Запорізького національного технічного університету (довідка про впровадження 39-78/4138 від 05.12.12).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати наукового дослідження були представлені, обговорювалися та отримали позитивну оцінку на засіданнях лабораторії психології творчості імені Г. С. Костюка НАПН України, а також на *всеукраїнських конференціях і конгресах*: на I–II Всеукраїнських психологічних конгресах (Київ, 2005, 2010); на IV–VI Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави» (Київ, 2005, 2008, 2011), на IV науково-практичній конференції «Психологічні основи ефективної діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін» (Київ, 2006), на науково-практичних конференціях «Психологічні проблеми сприймання» (Київ, 2008, 2009, 2010, 2011), на IV Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери: криза як ресурс» (Мелітополь, 2011); *міжнародних конференціях*: на Міжнародній науково-практичній

конференції «Гене́за буття особистості» (Київ, 2006); на II Міжнародній науково-практичній конференції «Психологічні аспекти національної безпеки» (Львів, 2008); на Міжнародних наукових психологічних конференціях «Психологічні проблеми творчості» (Луганськ, 2008, Київ, 2009, 2010, 2011, 2012); на II Міжнародній науково-практичній конференції «Когнітивні процеси і творчість» (Одеса, 2009); *симпозіумах*: на VII–VIII Міжнародних науково-практичних міждисциплінарних симпозіумах «Рефлексивні процеси та управління» (Москва, 2009, 2011) *та конгресах*: на XXVIII–XXX Міжнародних психологічних конгресах (Пекін, 2004, Берлін, 2008, Кейптаун, 2012), на 27-28 міжнародних конгресах з прикладної психології (Афіни, 2006, Мельбурн, 2010), на XIII Європейському конгресі з організаційної психології та психології праці (Стокгольм, 2007), на XII Європейському конгресі з психології (Стамбул, 2011).

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано 14 наукових праць: 7 статей у наукових фахових виданнях, включених до списку, затвердженого МОН України, та 7 тез доповідей на конференціях (у тому числі 3 англійською мовою).

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, що налічує 209 найменувань, та додатків. Основний обсяг дисертації складає 158 сторінок. Робота містить 32 таблиці на 12 сторінках, 15 рисунків на 6 сторінках, 4 додатки на 48 сторінках. Повний обсяг дисертації – 245 сторінок.

РОЗДІЛ І

МЕТАКОГНІТИВНІ МЕХАНІЗМИ ЗМІНИ І РЕКОНСТРУКЦІЇ СОЦІАЛЬНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ

В розділі розглянуто теоретико-методологічні засади дослідження соціальних настановлень, визначено поняття соціального настановлення, та різновиди соціальних настановлень, розглянуто різні підходи до визначення механізмів формування соціальних настановлень та досвід вивчення змін соціальних настановлень. На основі стратегіального підходу сформульовано проблему реконструкції соціальних настановлень. Розглянуто вплив метакогнітивних чинників на динаміку соціальних настановлень, наголошено на важливій ролі метакогніцій в процесі реконструкції та зміни соціальних настановлень. Розглянуто роль рефлексії та групової рефлексії як метакогнітивних чинників та рефлексивних механізмів в реконструкції та зміні настановлень. Викладено теоретичну модель реконструкції соціального настановлення, що передбачає рефлексивну активацію когнітивного компоненту, спрямовану на розбалансування системи настановлень, рефлексивну регуляцію емоційного компоненту і переосмислення спільного поділеного досвіду.

1.1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціальних настановлень

1.1.1. Визначення поняття соціального настановлення

Незважаючи на майже столітню історію дослідження соціальних настановлень і дотепер питання його визначення до кінця не вирішене. В українській мові на зараз існує кілька понять, які позначають більш-менш схожий онтологічний зміст. Це «соціальна настанова», «соціальне настановлення», «соціальна установка». Також можна зазначити таке поняття як «атитюд» (attitude), що використовується в англійській літературі і

частково перейшло і в нашу мову. Дослідники користуються всіма, причому зміст може збігатися у різних термінів, або розходитись при використанні одного [8; 52; 118]. За радянських часів і дотепер найбільше використовується термін «установка»[4; 5; 13; 15; 19; 32; 36; 65; 70; 100; 109; 110; 119; 126; 127; 129; 138]. Це природно, зважаючи на близькість мов і єдність змісту, який вкладали в цей термін. Його можна зустріти навіть в англomовній літературі як «ustanovka», наприклад в роботі А. Веллека [206]. Разом з тим в українській мові існує відповідник (навіть два) настанова [26; 131] і настановлення [8; 9; 52; 55], причому настанова трактується як директива, зовнішня спонука, а настановлення – як внутрішній стан [105, с. 196]. Деякі автори використовують також термін «постава», запозичений з польської мови [13; 17]. Така ситуація надає певну свободу і додаткові можливості для кращого розведення різних смислів, проте в цілому різноманіття термінів не вирішує автоматично проблеми розведення смислів (яких деякі дослідники налічують кілька сотень [27]), і на загал швидше створює їх змішування.

У подальшому ми в роботі переважно будемо вживати термін «соціальне настановлення», проте допускаючи вслід за іншими авторами іншомовні відповідники «соціальна установка», «атитюд», як синонімічні, якщо не вказано іншого.

Подальший теоретичний аналіз досягнень у дослідженні соціального настановлення спрямовано на розведення смислів, важливих для розв'язання проблеми зміни соціальних настановлень.

Безпосередньо під соціальним настановленням розуміється: ціннісна орієнтація (А. Г. Здравомислов, З. І. Файнбург [125], В. О. Ядов [35], І. С. Кон [47]), цінність (В. М. Квачахія, Ш. О. Надірашвілі [42]), думка, опінія (мнение - рос.) (Дж. Міллз, Дж. Джелісон [176]), риса особистості (Г. Олпорт [144]), одиниця особистості (Р. Л. Гертцог [20]), позиція особистості (О. М. Яковлєв [140], В. В. Столін [116]), внутрішня позиція (Л. І. Божович [11]), механізм (П. А. Віхалем [18]), фактор діяльності

(В. В. Загладіна, Ф. Д. Риженко [113]), тенденція (О. Р. Ратінов [108], Д. Кац, Є. Стотленд [171], Е. Богардус [149]), атракція (Л. Я. Гозман [21]), соціальна позиція (М. Н. Корнєв [48]), передналаштування (К. Халл), налаштування (Х. Хосінгтон), спрямованість (Н. Майер [63]), проміжна змінна (О. Мауер, Е. Толмен), код поведінки (Х. Дейкер, Н. Фрайда [157]) і т.д. У перерахованих змістових аспектах вирізняються аксіологічна (цінності), позиційна (позиції) і перспективна (готовність, налаштування) складові. Позиційний контекст визначення спирається на географічну просторову метафору визначення місцеположення через співвіднесення з іншими об'єктами. Для розрізнення цього аспекту найбільше підходить термін постава або диспозиція. Перспективний контекст визначення соціальної настанови спирається на часову вісь: налаштування – спрямоване в майбутнє, опінія – на часову вісь, спрямовану переважно в минуле. Цей контекст розуміння соціального настановлення найкраще передається українським терміном ставлення. Аксіологічний контекст соціального настановлення охоплює реалії вибору, надання вартісної переваги певним змістовим альтернативам, етичним імперативам, представленим поняттям настанови (зовнішнього регулятора).

Загалом, аналіз робіт, що зачіпають тему настановлень і соціальних настановлень, показав, що незважаючи на досить велику кількість статей, дисертаційних робіт з соціальних настановлень за останні 10 років як в Україні так і в Росії захищено не багато (хоча в Росії більше). Найчастіше розглядаються соціальні настановлення в кримінальній психології [1; 4; 28; 133], в контексті поганих звичок [50; 129], а також в освітньому процесі [5; 106; 109]. Досліджуються також особливості соціально-політичних настановлень молоді в умовах трансформації суспільства [8], етносоціальні установки студентської молоді у структурі міжособистісної взаємодії [118] та психологічні фактори зміни соціальних установок молоді в соціальних рухах [2]. Кількість монографій щодо соціального настановлення на відміну від зарубіжної психології [142; 145; 154; 168; 188; 189; 194; 200] також дуже мала [29].

У проведеному С. Д. Гурієвою контент-аналізі основних одиниць, що визначають категорію установка в роботах різних авторів (174 визначення), виявлено кількісні орієнтири використання основних смислових акцентів: ставлення використовується у 25% випадків визначень соціальної установки, стан – 11,2%, готовність – 8,8%, орієнтація – 5,5%, диспозиція – 5%, тенденція – 4%, одиниця особистості – 3,8%, система 3,8%, реакція – 3,4%, організація – 3,4%, схильність – 2,8%, модель – 2,8%, область свідомості – 2,8%, позиція – 2,8%, стереотип – 2,2%, схема – 2,2%, комплекс – 1,6%, знання – 1,6%, феномен – 1,6%, фактор – 1,2%, думка (опінія) – 1,6%, частота згадувань інших категорій установки менша 0,5% [27, с. 16].

Поняття стереотипу, як і інших наведених, розглядається подекуди і як синонімічне соціальній установці і як взаємопов'язане з нею [14].

Таким чином, частота використання змістових категорій при визначенні соціального настановлення демонструє тенденцію максимального зближення із поняттям ставлення. Проте, зведення соціального настановлення лише до цього аспекту збіднює реальність, що вивчається, і занадто спрощує проблему реконструкції.

Одним із найбільш поширених розрізень, які опрацьовано в дослідженнях настановлень, – це врахування відмінності об'єктів, до яких спрямовано настановлення. Із попереднього аналізу видно, що настановлення стосуються особистості, діяльності, знання, організації, системи в цілому тощо. Зазвичай, використовуючи поняття атитюда, автори звертаються до чийось оцінок великої кількості різноманітних об'єктів, проблем, людей, включаючи відношення до себе [191]. Соціальні настановлення, на відміну від настановлень, спрямовані до соціальних об'єктів. Ставлення до себе можна віднести до соціальних настановлень, якщо розглядати себе як соціальний об'єкт, наприклад при порівнянні з іншими (що виявляється в феномені соціальної самоповаги) тощо.

У закордонній психології накопичено вагомий досвід використання поняття соціального настановлення у варіанті визначення ставлення до

соціального об'єкту. Поняття було введено в 1918 р. американськими психологами У. Томасом, Ф. Знанецьким [202] для позначення суб'єктивних орієнтацій індивідів як членів групи (чи спільноти) на ті чи інші цінності, що наставляють індивідів на соціально прийнятні способи поведінки. Д. Кемпбелл визначає соціальне настановлення як послідовність, синдром стійкості реакції по відношенню до соціальних об'єктів [151]. О. Кріч, П. Крачфілд та І. Балачі як стійку систему позитивних чи негативних оцінок, емоцій та позитивних чи негативних тенденцій по відношенню до соціальних об'єктів [173]. Б. Колінз: соціальне настановлення – переконання в тому що добре і що погано, що прийнятно і що неприйнятно, упередження по відношенню до соціально визначеної групи та деяких індивідів [153]. Т. Ф. Петігрю визначає соціальне настановлення як міжгрупове упередження [99]. Настановлення, за А. Бодальовим, – це оціночні стереотипи, в яких виявляється запас теоретичних і практичних знань, що має людина щодо певних соціальних груп, в яких акумульовано досвід спілкування з різними людьми, з якими раніше ця людина взаємодіяла [10].

Таким чином, ми визначаємо соціальні настановлення, на відміну від інших настановлень, через їх спрямованість до соціальних об'єктів, до яких відносяться і політична, і організаційна сфери, де можуть використовуватись виявлені загальні закономірності.

Серед різних класифікацій видів настановлень, наведених С. Д. Гурєвою, можна виділити ті, що стосуються загалом настановлень, і ті, що відносяться до соціальних настановлень. До першого типу класифікацій віднесемо такі види установок як: духовна і моторна (Л. Ланге), суб'єктивна та об'єктивна (М. Вертгеймер), первинна безпосередня та опосередкована (Д. М. Узнадзе [121]), фіксована і нефіксована (Й. Т. Бжалава), теоретична і практична, свідома і несвідомо (З. Фрейд; А. Е. Шерозія), ситуативно-дієва і предметна (О. В. Запорожець), вербальна та невербальна (Р. Вудвортс), негативна та позитивна (Г. А. Маградзе), лептична та ктетична (Л. Лунтовський), базова і

периферійна (М. Сміт). Крім того, до загальних настанов віднесемо також стереотипну (А. Лачінс), ситуативну (О. Г. Асмолов [3], М. А. Ковальчук), латентну (Б. Ф. Грін, К. Коффка), сенсорну (Х. Хосінгтон), підтримуючу (Дж. Фрімен), цільову (В. А. Швайко), трудову (Д. А. Чарквіані), символічну (Д. Б. Дондурей), мовну (Р. Г. Мшвидобадзе).

До соціальних настановлень відносяться: фіксована соціальна установка (Ш. О. Надірашивілі [71; 72]), асоціальна (С. Д. Арзуманян), соціалізована (Дж. Г. Мід), соціально-політична (Г. Г. Ділігенський), соціально-культурна (В. І. Козлов), соціометрична (Я. Л. Коломінський), батьківські статеворольові установки (І. І. Лунін, Г. В. Старовойтова), міжетнічна (А. Н. Літвінова), етноцентрична (Р. А. Кемпбел, Д. Т. Кэмпбелл), етнічна (Л. М. Дробнжева), національна (Ю. В. Арутюнян, А. Ф. Дашдамиров), націоналістична (Р. Г. Абдулатипов).

Доповнюючи огляд класифікацій соціальних настановлень позначимо ще кілька з останніх досліджень. Так, І. В. П'ятибратова виділяє продуктивні, конкуруючі, адаптивні типи соціальних настановлень [106], О. О. Косих виділяє загальне та часткове соціальне настановлення [50] тощо.

З огляду на продовження логіки виділення видів настановлень за об'єктом, на який вони спрямовуються, можна запропонувати класифікацію соціальних настановлень за масштабом соціального суб'єкта: настановлення на себе як на соціальний об'єкт (до цього виду відноситься зокрема соціальна самоповага, як ставлення до себе, у порівнянні зі ставленням до інших), настановлення на певні малі, середні та великі групи (наприклад, ставлення до власної організації та фірми-конкурента буде відноситись до середнього рівня, а ставлення до професії чи гендерних відмінностей – до рівня великих груп). Окремо виділяється настановлення до реальних груп, відмінних за територією мешкання; такі соціальні настановлення називають регіональними (наприклад, ставлення мешканців Західної і Східної Німеччини після об'єднання [166] або ставлення до мешканців Сходу і Заходу України).

П. П. Горностай зазначає, що [23] групові установки – це особлива психічна готовність групи (як групового суб'єкта) до певного типу або способу сприйняття соціальних об'єктів, реагування, дії, це ставлення групи-як-цілого до інших великих і малих груп і до світу в цілому. Хоча автор і відокремлює групові установки та соціальні, нам вбачається, що зміст колективних (групових) настановлень відповідає шару змістів, на якому ми зосереджуємось в нашій роботі. Отже, групові настановлення за П. П. Горностаєм відіграють дуже важливою роль, це регулятор групових процесів, колективні установки – це механізм, що лежить в основі різних процесів: 1) формування та зміни групової ідентичності; 2) групової ідентифікації та як наслідок динамічних процесів у групі; 3) групової диференціації або, навпаки, деструктуризації; 4) групової інтеграції чи дезінтеграції.

До феноменів, похідних від соціальних настановлень до групових об'єктів, можна віднести таке достатньо добре досліджене явище, як ін-груповий фаворитизм та аутгрупову дискримінацію – соціально-психологічний механізм похибки соціального сприйняття, що лежить в основі таких явищ, як упереджено негативне ставлення до представників інших груп і надання преференції соратникам тільки на підставі того, що вони «свої». Інгруповий фаворитизм може ставати джерелом соціальної дискримінації – дії стосовно іншої людини виключно на основі ставлення до неї, лише як представника певної групи незважаючи на жодні інші її персональні характеристики. Поняття інгрупового фаворитизму об'єднує в одну систему кілька соціальних настановлень: соціальні настановлення до як мінімум двох груп і ставлення до себе як члена однієї з груп. Це впевненість (часто неусвідомлювана) в тому, що власна група вища за інші групи. Масштаб групових соціальних настановлень може бути різним, як і різними можуть бути прояви упередженості: расової, етнічної, вікової, релігійної, гендерної, класової тощо.

Термін інгрупа стосовно членів власної групи та аутгрупа стосовно членів інших груп був уведений У. Самнером у 1906 р., який вважав природним для людини применшувати членів аутгрупи тому, що це сприяє відданості інгрупі, підвищує прийнятність її норм, необхідну для обслуговування членів групи. Г. Теджвел показав, що більша винагорода надається членам інгрупи навіть якщо досліджуваний не знає, хто саме входить до інгрупи і аутгрупи. В основі цього феномену лежать соціальні стереотипи – занадто узагальнені уявлення про соціальні групи, які економлять когнітивні ресурси людини, дають змогу швидко орієнтуватись в соціальному середовищі. Розташування конкретних людей всередині певних соціальних категорій зменшує невизначеність, створює сенс єдності соціального світу, підвищує відчуття персонального комфорту і захищеності. Якщо до складу стереотипу входять негативно оцінювані риси, упереджено негативне ставлення розповсюджується на кожну людину, яка визначається належною до цієї групи, безвідносно того, представлені у цієї людини ці негативні характеристики, чи ні. Наділення стереотипу аутгрупи негативними рисами автоматично вивисує інгрупу, а це сприяє підвищенню самооцінки і самоповаги ідентифікованого із нею індивіда [104].

У попередніх дослідженнях було показано, що інгруповий фаворитизм більше проявляється у людей із низьким рівнем самооцінки і самоповаги. Ш. Соломон, Дж. Грінберг, Т. Піщинські у 1999 р. [193] показали, що люди оцінюють інгрупу позитивніше тому, що схожість з іншими передбачає підтримку і підтвердження їхнього власного світогляду, аутгрупа оцінюється нижче, адже її інші цінності на символічному рівні сприймаються як загроза власному благополуччю. Образ загострення стосунків між групами (утиск, пригнічення, конфлікт) стимулює людей тенденційно ставитись і більше дискримінувати представників аутгрупи. Чим більш негативним є ставлення до аутгрупи (почуття гніву, ненависті), тим відповідно більшою буде мотивація дискримінаційних дій проти її членів [104].

Теоретичний аналіз різновидів соціальних настановлень дає підстави стверджувати про наявний взаємозв'язок соціальних настановлень до різних соціальних об'єктів, що потребує вивчення проблеми реконструкції окремого соціального настановлення з урахуванням існуючих зв'язків у системі настановлень. Тобто, до предмету дослідження необхідно включити соціальні настановлення до соціальних об'єктів різного масштабу, принаймні ставлення до себе, ставлення до інгрупи і ставлення до аутгрупи. Найменш дослідженим і актуальним, на нашу думку, на сьогодні залишається регіональний масштаб соціального настановлення.

Необхідність вивчати не поодинокі, а взаємопов'язані соціальні настановлення демонструє і логіка вивчення внутрішньої будови цього явища, розуміння якої є важливою передумовою реконструкції. Незважаючи на велике різноманіття змістів, які вкладаються в поняття соціальне настановлення, існує достатньо узгоджена думка щодо його структури. Класична трьохкомпонентна структура, запропонована М. Розенбергом і К. Ховландом [194], передбачає, що настановлення містить:

- когнітивний компонент – усвідомлення об'єкту соціального настановлення (на що спрямоване настановлення);
- емоційний компонент (афективний) – оцінка об'єкту настановлення на рівні симпатії чи антипатії;
- поведінковий компонент – послідовність поведінки по відношенню до об'єкта настановлення.

В 1940-1950-ті рр. досліджувалась переважно структура окремого соціального настановлення, в 1950-1960 рр. акцент змістився на дослідження закономірностей зміни соціального настановлення, з 1980-тих років інтерес зосередився на атитюдних системах та закономірностях їх функціонування і формування. Всі компоненти соціальних настановлень взаємопов'язані в єдину систему, при зміні одного із компонентів може змінитись і вся система. Коли з'являється щось нове у знаннях про об'єкт, зазвичай зазнає змін і поведінка носія соціального настановлення. Більше того, система соціальних

настановлень збалансована, якщо відбуваються структурні зміни одного соціального настановлення, вони можуть привести до змін у всій системі. Так, соціальне настановлення виконує функції соціального прилаштування, оскільки дає змогу оцінити, як інші люди ставляться до соціального об'єкту. Опосередковуючи міжособистісні стосунки, соціальне настановлення виступає як засіб збереження (чи розриву) стосунків з іншими.

Аналіз взаємовідносин і взаємозв'язків виокремлених структурних компонентів у єдиній системі особливо важливий в контексті проблеми реконструкції соціальних настановлень.

Наступним важливим моментом аналізу соціального настановлення є віднесення до класу психічних реальностей: свідомості чи несвідомого. Обидва варіанти трактування зустрічаються в науковій літературі. Так, В. Т. Циба розрізняє наступні терміни «установка» або «психічна установка» для позначення неусвідомленої готовності до дії; «соціальна установка» або «атитюд» (ставлення) для позначення: а) оцінки об'єкта і б) усвідомленої готовності до дії; соціальна настанова як родове поняття для позначення будь-яких видових регламентів, формальних і неформальних норм взаємодії з суб'єктами [131]. З іншого боку, І. Білоконь зауважує, що соціальна настанова регулює соціальну поведінку особистості ззовні. Соціальні настанови перетворюються у свідомості людини на латентні смислові утворення – соціальні настановлення, які й належать до «функціональних органів». Соціальне настановлення – це феномен свідомості індивіда, який утворюється внаслідок інтеріоризації соціальних значень у процесі його соціалізації [8; 9].

Загалом, віднесення соціального настановлення суто до феноменів свідомості або лише до несвідомих явищ є досить мало продуктивним. Адже сутність феномену полягає в тому, що він поєднує дві сфери існування людської психіки в єдине ціле, визначаючи спрямованість суб'єкта на багатоманіття різних об'єктів. Саме тому ключовим моментом вивчення соціального настановлення є пошук шляхів проникнення в несвідомий компонент без втрати охоплення усвідомленого, відрефлексованого аспекту.

Винайдення нових імпліцитних методів вимірювання соціального настановлення робить можливим комплексне вивчення механізмів реконструкції соціальних настановлень з урахуванням і навіть порівнянням цих аспектів.

Аналіз розмаїття визначень соціальних настановлень дав змогу виділити низку інваріантних моментів, на які спиратиметься дослідження механізмів реконструкції соціальних настановлень: соціальний об'єкт настановлення, усталена структура компонентів настановлення, взаємозв'язаність настановлень на різні соціальні об'єкти в одну систему, необхідність врахування свідомих і неусвідомлюваних аспектів соціального настановлення.

1.1.2. Експліцитні та імпліцитні соціальні настановлення

За останні десятиріччя проблема настановлень у світовій психології набула нового звучання. Причиною цьому послужила поява цілої низки нових методів вимірювання соціальних настановлень, які були названі непрямими або імпліцитними. Поштовхом до розвитку нових методів вимірювання були прогалини в функціональності існуючих, що призводили до суттєвих обмежень інтерпретації отриманих даних. Повсякчас в соціальних і поведінкових науках домінуючим методом вимірювання настановлень було збирання експліцитних самодосліджень (самозвітів), які є елементом будь-яких методів суб'єктивного шкалювання. Якщо необхідно було дізнатись про настановлення людей щодо особистості, групи, певної продукції або політичного питання, досліджуваних просили тим чи іншим способом звітуватись про своє ставлення, зазвичай оцінюючи рейтингову шкалу чи обираючи одну з кількох альтернативних відповідей.

В середині 30-х років ХХ ст. було створено перші методи вимірювання соціальних настановлень – шкали Л. Терстоуна, Р. Лайкерта. Як показує історичний аналіз, проведений вже в нинішньому тисячолітті [141], з самого початку досліджень настановлень учені були стурбовані тим, що

респонденти подеколи не бажали, або були неспроможні неупереджено звітувати щодо власних настановлень. Відповіді, які давали учасники досліджень, залежали від ситуації і змінювались у відповідності до того, хто запитує, як запитує та від багатьох інших ситуаційних чинників. Деякі з виявлених ситуаційних ефектів відбивали стратегії реагування досліджуваних, тоді як інші спричинювались когнітивними та комунікативними процесами, включеними в розуміння питань і формулювання відповідей [168].

Тому вчені, які займалися вивченням настановлень в подальшому, намагалися віднайти рішення для розв'язання цих проблем. Було запропоновано низку нових методів, які отримали загальну назву імпліцитні, непрямі методи. Наразі вони досить широко використовуються в зарубіжній психології. Головний принцип їхньої дії – вимір часу реакції з урахуванням нещодавно відкритих закономірностей оцінювання різниці. Час реакції – це параметр, який не підлягає свідомому контролю, як вербальні реакції при прямому вимірюванні настанови. Непрямі вимірювання використовують один із двох принципів інтерпретації результатів відмінності часу реакції, а саме: 1) пред'явлення стимулів полегшує наступні відповіді на пов'язані стимули (ефект праймінгу); 2) відповідь на стимул повільніша, якщо він містить численні властивості, кожна з яких вимагає різних суперечливих реакцій. При спеціальній побудові завдань, з використанням позначених принципів, стає можливим за відмінністю часу реакції оцінити особливості ставлення людини до того чи іншого об'єкту.

Концептуально важливим є питання співвіднесення результату вимірювання за допомогою прямих та непрямих методів. Чи одне й те ж настановлення вимірюється? Розглянемо основні положення дискусії, що розгорнулася з цього приводу.

Початком розв'язання цього питання стало введення таких конструктів як «імпліцитне настановлення» та «експліцитне настановлення». Е. Грінвальд та М. Банаджі визначили імпліцитні конструкти як

«...інтроспективно невпізнані (чи невірно впізнанні) сліди минулого досвіду, які опосередковують сприятливі чи несприятливі емоції, думки чи дії по відношенню до соціальних об'єктів» [163].

Результати багатьох досліджень показали, що імпліцитні конструкти, будучи, як правило, неусвідомлюваними, часто не можуть бути виявлені при використанні прямих методів, проте поряд із свідомо контрольованими конструктами можуть впливати на поведінку людей [163]. При цьому результати, отримані за допомогою імпліцитних (непрямих) методів, у багатьох випадках виявляють слабку кореляцію з результатами, отриманими за допомогою експліцитних (прямих) методів, що змусило дослідників говорити про існування імпліцитно-експліцитної дисоціації [156] і призвело до утворення двох різних поглядів на природу експліцитних і імпліцитних конструктів.

Підхід, представлений, перш за все, у роботах Е. Грінвальда [141], був названий теорією єдиного настановлення, стверджує, що по відношенню до того чи іншого соціального об'єкта може існувати тільки одне єдине «справжнє» настановлення. В цьому випадку відмінність прямих і непрямих методів вимірювання полягає лише в тому, наскільки безпосередньо і точно вони можуть виявляти це основоположне настановлення. Е. Грінвальд вважає, що лише непрямі методи можуть без перешкод виявляти це справжнє настановлення. В його теорії імпліцитне і справжнє настановлення є синонімами. Що ж стосується прямих методів, то їх придатність правильно виявити справжнє настановлення залежить від того, наскільки це настановлення є усвідомленим індивідумом та наскільки він готовий відкрито повідомити його.

Інша точка зору, яку можна назвати моделлю подвійних настановлень, стверджує, що імпліцитні та експліцитні конструкти є незалежними одне від одного [208]. Її автори (Т. Уїлсон, С. Ліндсі, Т. Шулер) вважають, що обидва види настановлень по відношенню до одного і того ж об'єкту можуть існувати одночасно і просто не співпадати одне з одним. Вони виходять з

того, що експліцитний і імпліцитний компоненти подвійних настановлень можуть бути сформовані в будь-якому порядку чи одночасно. Особлива роль відводиться при цьому первинній соціалізації, а наступний досвід змушує людину змінювати вже сформовані настановлення. При цьому початкове настановлення не замінюється, а зберігається в пам'яті і стає імпліцитним, в той час як нове настановлення є усвідомлюваним і експліцитним. Експліцитні настановлення і стереотипи можуть змінюватися і еволюціонувати відносно легко, в той час як імпліцитні настановлення і стереотипи утворюються протягом тривалого часу і змінити їх набагато складніше, оскільки вони міцно вкорінені наuczінням і звичними реакціями. Такий підхід ряд авторів називають концепцією незалежної оцінки [155; 163], він передбачає, що імпліцитні настановлення є відбиттям цінностей, що передаються культурою і утворюються вони в результаті багаторазового повторення по типу механізмів обумовлення [183].

В асоціативній моделі Е. Карпінські та Дж. Хілтона [169] так само підтримується теза про незалежність імпліцитних і експліцитних конструктів. При цьому настановлення, виміряні за допомогою прямих методів (експліцитних), розуміються як прояв знань (множини семантичних асоціацій), що відбивають безпосередній досвід особистості, пов'язаний із спілкуванням і взаємодією з іншими людьми. Наставлення, виміряні непрямыми (імпліцитними) методами, розуміються як знання про людей, сформоване на основі соціокультурних джерел, і за своїм походженням таким, що не є змістом індивідуального досвіду, але стає його частиною в процесі соціалізації [184].

Також цікавим є співвіднесення поняття «імпліцитне настановлення» з прийнятим у вітчизняній психології, а саме в психології настановлень Д. Узнадзе – неусвідомлюваним настановленням. Багато в чому розподіл усвідомлюване-неусвідомлюване, експліцитне-імпліцитне співпадає. Проте, все ж таки, як вважають російські вчені [137], ми не можемо ставити знак рівності між цими термінами, оскільки немає однозначної відповідності.

Використання сучасних методів імпліцитного вимірювання соціальних настановлень розкриває нові можливості дослідження процесу зміни та реконструкції ставлення до різних соціальних об'єктів, переосмислення накопиченого досвіду вивчення шляхів формування соціального настановлення. У дослідженні механізмів формування соціальних настановлень потрібно використовувати мультиметодний підхід, який об'єднає класичні прямі і імпліцитні методи вимірювання.

1.2. Проблема реконструкції соціальних настановлень

1.2.1. Підходи до формування соціального настановлення в психології

Процес формування соціального настановлення по-різному досліджується в соціальній психології. Деякі вчені об'єднують процеси формування і зміни настановлень, вважаючи, що ці процеси мають однаковий зміст, деякі розглядають їх окремо, розмежовуючи механізми, які покладено в їхню основу. Проте і в середині цих двох груп не має єдності, оскільки дослідження проходять в межах різних наукових шкіл. Найбільш доречним за таких умов вважаємо підхід Е. П. Белінської, О. А. Тихоманьдрицької [7], які розглядають процес формування соціальних настановлень в контексті різних психологічних напрямів.

Біхевіористичний підхід: научіння як процес формування соціального настановлення

Розуміючи соціальне настановлення як феномен, який найбільш ефективно здійснює адаптацію суб'єкта до середовища і забезпечує адекватну відповідь за схемою «S – R», представники біхевіористської орієнтації (Л. Дуб, К. Ховланд, І. Джаніс, І. Лодж та ін.) визначили настановлення як імпліцитну, опосередковану реакцію – гіпотетичну конструкцію чи проміжну змінну між об'єктивним стимулом і зовнішньою реакцією. І, аналогічно іншим навичкам, настановлення формується шляхом научіння, в основі якого

лежать ті ж принципи або закони підкріплення, наслідування і асоціанізму. Позитивне підкріплення, представлене в різних варіаціях (позитивні емоції, грошова винагорода, схвалення і т. д.), веде до формування позитивного настановлення і, навпаки, негативне підкріплення – до формування негативного настановлення. Принцип наслідування реалізується в процесі формування або зміни соціальних настановлень суб'єкта, які відбуваються за допомогою механізму наслідування референтним членам соціальної групи. І, нарешті, настановлення може формуватися за принципом асоціації, наприклад, по суміжності в разі, коли установка асоційована з негативними чи позитивними емоціями.

Аттитюд, як імпліцитна оцінна реакція, розглядається в якості предиспозиції індивіда до здійснення різних форм поведінки. Будь-яка індивідуальна реакція може бути сформована тільки тією мірою, якою вона може бути позитивно підкріплена. А отже процес формування соціальних настановлень в розумінні біхевіористів не передбачає жодної активності з боку самого суб'єкту.

Таким чином, біхевіористи розцінюють формування установки як адаптуючий механізм. Дослідники даного напрямку внесли значний вклад у вивчення установок, визначивши їх роль у формуванні і динаміці групових процесів [7; 109].

Мотиваційний підхід: оцінка корисності як проміжна ланка формування атитюду

Цей підхід розглядає процес формування атитюду як процес зважування людиною всіх «за» і «проти» при прийнятті нового соціального настановлення а також визначення наслідків такого прийняття. Таким чином, головним є ціна вибору і користь наслідків вибору. В рамках цього підходу існують дві теорії – когнітивного реагування (Е. Грінвальд, Р. Петті) [162] та очікуваних переваг (У. Едвардс) [158]. Теорія когнітивного реагування передбачає, що люди реагують на певну позицію позитивними чи негативними думками («когнітивними реакціями»). Ці реакції є виключно

суб'єктивними оцінками людини і від них залежить чи буде людина підтримувати цю позицію чи ні. При цьому підкреслюється ідея активності інформації, що перероблюється, а не пасивне її сприйняття.

Теорія очікуваних переваг також постулює прийняття людиною позиції, заснованої на зважуванні «за» і «проти», але яке відноситься вже до передбачуваних результатів зробленого вибору, при цьому також відбувається оцінка їх ймовірності [7].

Когнітивістський підхід: прагнення до внутрішньої узгодженості когнітивних компонентів

Цей підхід включає в себе кілька подібних теорій – теорію структурного балансу Ф. Хайдера [165], теорію комунікативних актів Т. Ньюкома [182], теорію конгруентності Ч. Осгуда і П. Танебаума [187], теорію когнітивного дисонансу Л. Фестінгера [159]. Усі теорії когнітивної відповідності базуються на уявленнях про те, що люди прагнуть внутрішньої узгодженості своєї когнітивної структури, і в тому числі своїх настановлень. Деякі дослідники (Л. Фестінгер) вважають, що одичне настановлення не має динамічного компоненту – здатності впливати на поведінку, він виникає тільки як результат неузгодженості когнітивних компонентів двох настановлень. Звідси випливає механізм формування настановлень – вони формуються в процесі узгодження або суперечливих когнітивних компонентів настановлень, або при конфлікті когнітивного з поведінкою.

Ще одним різновидом підходу є такий, що стверджує: люди також прагнуть до узгодження афектів з когніціями. Багато настановлень формуються спочатку через сильні афекти, не маючи при цьому якихось значних когнітивних засад. При зміні афектів (наприклад під гіпнозом) людина наповнює сформоване настановлення відповідними когніціями, підтверджуючи своє позитивне чи негативне ставлення [7].

Структурний підхід: настановлення як елемент структури міжособистісних стосунків

Ще одним підходом є структурний, в ньому настановлення розглядається як елемент структури міжособистісних стосунків (Дж. Девіс). В цьому підході розкривається механізм формування атитюдів як на індивідуальному так і на соціальному рівнях; найважливішими при цьому є існуюча симпатія між людьми, а також безпосередність контактів, близькість взаємодії з іншими людьми. Кожну групу можна розглядати як складну структуру міжособистісних почуттів, в якій практично всі індивіди пов'язані між собою настановленнями приязні, неприязні, поваги, ненависті та ін. Уся мережа може умовно бути поділена на малі групи, внутрішньо пов'язані позитивними настановленнями одне на одного, та відмежовані від інших негативними. Процес формування при цьому полягає в тому, що ми підганяємо наші симпатії і антипатії до настановлень наших друзів в рамках нашої групи, одночасно відокремлюючись від позицій, що асоціюються з різними носіями поза нашою групою [196].

Генетичний підхід

Процес формування атитюдів також можна розглянути з точки зору генетики. Вплив генів на настановлення може бути опосередкованим такими факторами як вроджені відмінності в темпераменті, інтелектуальні здібності, вроджені біохімічні реакції і т.д. Так, з'ясувалося, що, наприклад настановлення до праці можуть бути частково успадкованими (Р. Ервей), а найбільш «успадковуваним» є атитюд на злочинність (Л. Івес). Спадкові настановлення більш сильні у порівнянні з набутими, а також стійкі до змін (А. Тессер) [188].

1.2.2. Досвід вивчення змін соціальних настановлень

Соціальні настановлення відіграють важливу роль у житті людини, забезпечуючи готовність до певної дії в певних обставинах. Сформоване соціальне настановлення має перетворюється на потужну суспільну силу.

Саме тому існує соціальний запит з боку владних сил на розвиток різноманітних технологій формування соціальних настановлень. В цьому напрямі, насамперед, розгорталось дослідження феномену соціальних настановлень (атитюдів).

Соціальні настановлення вивчаються вже дуже давно. Проте, незважаючи на різносторонній розгляд проблеми, питання механізмів зміни соціальних настановлень залишається актуальним. Можна зазначити, що питання зміни соціальних настановлень тривалий час розглядалося в об'єктивістській парадигмі, тобто знесуб'єктнено [136]. В психології впливу, пропаганди, політичного електорального вибору людина найяскравіше перетворювалася на об'єкт маніпуляцій.

Найбільше досліджень проводилось в межах теорії переконувальної комунікації. В найбільш вживаній схемі розгляду процесу зміни соціальних настановлень розглядаються три сторони – повідомлення, його джерело та реципієнт. Людина в експериментах була одночасно об'єктом впливу джерела і повідомлення, оператором, який переробляє інформацію, піддослідним (С. Московічі) [114]. В цих моделях сам термін «реципієнт» показує статус «приймаючої сторони». На основі такого підходу напрацьовано досить дієві технології інформаційних війн, «промивання мізків», формування громадської думки тощо. Існують технології формування настановлень не тільки на рівні соціуму в цілому, але й в умовах культу [61] чи на рівні організацій, навіть управління партнером в діалозі тощо.

В силу пришвидшення змін в сучасному суспільстві все актуальнішою стає проблема зміни раніше сформованих соціальних настановлень. При цьому, суб'єкт соціального замовлення розширюється. Навіть окрема людина, в якій сформоване соціальне настановлення, може стати замовником його реконструкції, тобто суттєвої перебудови. Незважаючи на важливість функціонування механізмів соціальних настановлень для особистості, в умовах суспільних змін певні соціальні настановлення можуть ставати шкідливими для людини. Найбільше це стосується штучно сформованих

соціальних настановлень, які утворюються внаслідок спеціального технологічного впливу.

Прикладом довготривалих наслідків технологічно сформованих настановлень може бути технологія, використана в фашистській Німеччині для розділення найманих примусових робітників за національною ознакою. Технологія полягала в тому, що робітникам, які виконували одну і ту ж роботу, платили різну зарплатню (харчування, житло, медичну допомогу, можливість вільного пересування тощо) в залежності від національності. Так створювалась жорстка ієрархія міжгрупових стосунків на національному підґрунті, яка виконувала функцію запобігання інтеграції і солідарності робітників різних національностей [93]. Так, зокрема мешканці Галичини отримували статус, близький до робітників інших європейських країн (наприклад, Франції), вищий за статус поляка (які вимушені були носити знак Р). Поляки, в свою чергу, мали вищий статус, ніж остарбайтери (робітники, завезені з території Радянського Союзу). Подеколи ці технологічно сформовані настановлення вищості досі впливають на міжгрупові стосунки на рівні імпліцитних настановлень, інтегрованих в понятті менталітету.

Отже, тепер більш актуальним стало питання зміни соціальних настановлень не з точки зору, «змінювача», сторони впливу переконувальної сторони, а з боку реципієнта, «переконуваної сторони», який часто потребує більш досконалих інструментів, ніж сформовані настановлення. Тому нагальним є завдання розвідки знань про механізми реконструкції соціального настановлення. При цьому наголошується творчий характер процесу реконструкції настановлення. Перед нами постають питання: Чи може бути настановлення перебудоване на основі самостійної, спрямованої на себе активності носія соціального настановлення? Яким чином можна допомогти активізації цих процесів?

В зарубіжній психології насьогодні розвивається напрямок метакогнітивної психології, присвячений проблемі механізмів управління

когнітивними процесами. Поняття метапізнання ввели як систему знань людини про особливості власної пізнавальної сфери та засоби її контролю, тобто пізнання про пізнання. На нашу думку, саме цей напрям має потужний потенціал розв'язання вищезазначеної проблеми пошуку механізмів реконструкції соціальних настановлень.

Проблема вимірювання зміни атитюдів

Проблема вивчення соціальних настановлень в певному сенсі являє собою вивчення особливостей і можливостей їхнього змінення. Причому до сьогодні залишається нерозв'язаною проблема фіксації зміни настановлення. Завдяки складній структурі соціального настановлення (афективний, когнітивний, конативний компоненти) не відомо навіть, що вважати зміною настановлення. Більшість дослідників вважає критерієм заміни настановлення зміни поведінкового компоненту, який досить складно зафіксувати. Проте деякі автори вважають настановлення зміненим, якщо набув змін хоча б один із його компонентів. Самозвіти про наявність змін залишаються основним методологічним підходом більшості дослідників [168, с. 141-144].

Індивідуальні відмінності у зміні соціальних настановлень

Одним з важливих факторів зміни настановлення вважаються індивідуальні особливості реципієнта. Під цим терміном розуміють, наскільки люди відрізняються щодо широкої варіативності таких факторів як особистість, мотиви, здібності [200, с. 575].

Серед психологічних властивостей особистості, які впливають на формування (зміну) і прояв її настановлень, дослідники виокремлюють властивості біологічного (темперамент, стать, вік), психологічного (емоції, воля, пам'ять, мислення, характер), соціального (настановлення, цінності, світогляд), екзистенціального рівнів (В. Ільїн, О. Шестопад), особливості темпераменту і характеру (Ю. Ірхін, Ф. Кирилюк, Л. Кремень), емоційну зрілість, соціальний інтелект, особливості локусу контролю й соціальної фрустрованості особистості, рівень когнітивної складності (Л. Кияшко),

самосвідомість індивіда, систему індивідуальних цінностей, набір особистісних характеристик (М. Владимірова), тип особистості, її «Я-концепцію» та самооцінку, когнітивний стиль, а також специфіку мотиваційного блоку – потреби, мотиви, ціннісні орієнтації (Л. Преснякова, Ю. Горбенко) [22; 43].

Групова дискусія та поляризація соціальних настановлень

Ефект поляризації було відкрито при дослідженні прийняття групових рішень. В результаті експериментів з'ясувалося, що часто настановлення групи після дискусії стають більш крайніми, ніж були настановлення кожного з її членів, залишаючись в подальшому на загальних позиціях. Іншими словами, учасники змінюють свої настановлення і переходять на більш крайні позиції. При цьому можна зробити такі висновки: феномен спостерігається у тих випадках, коли рішення приймається щодо різноманітного матеріалу; спостерігається залежність поляризації від ступеня особистого залучення до проблеми, важливості її розв'язання; конфлікт сприяє поляризації. Зрозуміло, також існує зв'язок між дискусією і поляризацією думок. Вважається, що спрямованість аргументів і їхня новизна мають вирішальне значення, а групи – вносять інновацію.

У подальших дослідженнях ефекту поляризації було зроблено висновок, що поляризація – це посилення тенденцій, які на початку домінували у сукупності груп. Тому поляризації можна домогтися тільки у напрямку зовнішньої норми [114, с. 235-237].

Теорії змін соціальних настановлень. Переконаюча комунікація. Когнітивні моделі

Певною мірою теорії зміни соціальних настановлень було розглянуто у параграфі про формування соціальних настановлень, але зосередимось на дослідженнях саме зміни соціальних настановлень. Зміни настановлень вивчалися в дослідженнях переконуючої комунікації (К. Ховланд, Г. Келлі, М. Шериф), були створені когнітивні моделі переконуючої комунікації:

ймовірнісна модель обробки інформації (Р. Петті, Дж. Качоппо), евристико-систематична модель (Ш. Чейкен).

У дослідженнях переконуючої комунікації багато уваги приділялося характеристикам повідомлення, за допомогою якого проходив процес переконання, а також його джерела. Модель зміни складалася з таких послідовних етапів: увага, розуміння, згода, збереження, поведінка [84].

Згідно теорії ймовірнісної обробки інформації, для того, щоб людина сприйняла переконуюче повідомлення систематизовано, інакше кажучи, по схемі центрального процесу, у нього повинні бути для цього як потреба, так і спроможність. Лише в цьому випадку вона обмірковуватиме проблему, прислухатиметься до доказів або відкидатиме їх, погоджуватиметься або не погоджуватиметься з аргументами агента впливу. Та навіть і в цьому випадку центральний процес обробки інформації у людини може урватися і змінитися периферійним.

Периферійний процес – це некритичний, бездумний спосіб сприйняття інформації. Та і само переконливе повідомлення – адже ми говоримо про навіювання – побудовано так, щоб викликати не роздуми, а емоції. В цьому випадку люди починають орієнтуватися на зовнішні, поверхневі характеристики повідомлення. Інакше кажучи, їх цікавить не що мовиться, а хто говорить, як говорить і так далі.

Ш. Чайкен стверджує, що периферійний процес обробки інформації відбувається і у тому випадку, коли людина використовує евристики, тобто спрощені, шаблонні способи міркувань. Якщо у людини немає звички думати (або якщо у неї відсутній час і можливість подумати), то вона помічає лише форму, а не зміст переконуючого повідомлення [110].

О. С. Дроботун висловлює думку, що «залежно від пріоритету завдань, на які спрямований соціально-психологічний тренінг, він може набувати різних форм. Все різноманіття цих форм умовно можна розділити на дві групи: 1) зорієнтовані на придбання і розвиток спеціальних навичок; 2) Націлені на поглиблення досвіду аналізу певних ситуацій, наприклад

корекція, формування і розвиток установок, необхідних для успішної діяльності, розвиток здатності адекватно сприймати себе та інших людей, аналізувати ситуації групової взаємодії тощо [31, с. 95] (курсив наш)».

Питанням зміни та формування соціальних настановлень за допомогою тренінгових програм займалася низка вчених [31; 49; 33; 45 та ін.]. Наприклад, для подолання вигорання було розроблено тренінг, одним з завдань якого було усвідомлення стереотипів мислення і поведінки, усунування і подолання упередження і неадекватних та ірраціональних соціальних установок [49]. Тренінг для формування дієвих професійно-фахових установок шляхом усвідомлення відмінностей у структурі власної діяльності та потенційного партнера по взаємодії у значущих професійних ситуаціях проводився в межах професійної підготовки фахівців [33]. Одним із завдань тренінгу формування толерантності автори вбачають подолання негативних стереотипів та соціальних (етносоціальних) установок [45] тощо.

За останні 15 років в Україні та Росії до проблеми зміни і формування соціальних настановлень в дисертаційних роботах зверталися в контексті кримінальної психології [28; 133], контексті залежностей [50], досліджуючи формування світоглядних настановлень [130], розглядаючи професійну адаптацію [109], вплив ЗМІ [66] та соціальні рухи [2].

В роботі О. В. Давидової «Психологічна корекція соціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості в процесі їх реалізації» проведено аналіз чинників та закономірностей процесу формування антисоціальних установок, методів психологічної корекції соціальних установок. Досліджена проблема найбільш ефективних методів ресоціалізації. В роботі наголошується на необхідності організації психотерапевтичного підходу до процесу ресоціалізації засуджених із насильницькою спрямованістю особистості [28].

Р. В. Чіркїна в роботі «Изменение установок противоправного поведения личности у несовершеннолетних» досліджувала питання зміни змісту настановлень особистості на відмову ві повторних злочинів в

залежності від зміни кримінально-правового статусу неповнолітніх осіб, що скоїли злочин [133].

О. О. Косих в роботі «Влияние обратной связи на изменение социальных установок к вредным привычкам у женщин» наголошує, що спеціально організований зворотний зв'язок змінює зміст соціальних настановлень щодо вживання алкоголю у жінок в бік заборони [50].

В. М. Цвіркун в дисертації «Формування світоглядних установок особи підліткового віку» відмічає важливість ставлення підлітків до себе в процесі формування світогляду [130].

У дослідженні А. С. Рубан «Временная динамика социальных установок в процессе профессиональной адаптации учителя» встановлено певну змістовну динаміку в розвитку соціальних настановлень педагогів. Виявлено два основних напрямки змістовних змін, що відбуваються в системі настановлень вчителя в процесі соціальної і професійної адаптації, які полягають у зміщенні їх змісту від позапрофесійної орієнтації до власне професійних настановлень, а також у скороченні різноманіття настановлень із збільшенням стажу професійної діяльності [109].

Д. Ф. Мезенцев в роботі «Психология влияния средств массовой информации на формирование политических установок личности» дослідив вплив інформаційних фантомних конструкцій на формування політичних настановлень особистості [66].

В дисертаційній роботі А. О. Аніканової (2010 р.) «Психологические факторы изменения социальных установок молодежи в социальных движениях» виявлено основні психологічні фактори зміни соціальних настановлень в процесі залученості до соціальних рухів, які проявляються в дії певних соціально-психологічних механізмів, з урахуванням трикомпонентної структури атитюду: фактор сили (проявляється в дії соціально-психологічних механізмів переконання, навіювання та мотивації) впливає на когнітивний компонент атитюду; фактор ставлення (проявляється в дії соціально-психологічних механізмів соціальної ідентичності, соціальної

фасилітації та інгібіції) впливає на афективний компонент атитюду; фактор активності (проявляється в дії соціально-психологічних механізмів зараження, наслідування, конформності) впливає на конативний компонент атитюду. Соціальне настановлення в роботі досліджується на стику когнітивістського і діяльнісного підходів (застосовуються когнітивістські методики дослідження соціальних настановлень, типу особистості, ціннісних орієнтацій, результати яких розглядаються в контексті соціально-значущої діяльності особистості (соціальної активності) в рамках залученості в соціальні рухи). Автором розроблена модель впливу психологічних факторів на зміну компонентів соціальної установки через соціально-психологічні механізми в соціальних рухах в диспозиційній моделі особистості [2].

Проблема формування і зміни соціального настановлення – це проблема соціального впливу в його цілеспрямованій (виховання, переконувальна комунікація) і стихійній формі (під впливом ситуації, її суперечливості й конфліктності). Відповідно до теорії оцінки М. Шерифа і К. Ховленда, щоб забезпечити доступ до зміни соціального настановлення іншого, треба спочатку погодити якусь спільну з ним думку. Згідно з теорією когнітивної відповідності (Л. Фестінгер, Ч. Осгуд, Т. Ньюком, Ф. Хайдер), при незбалансованій системі соціальних настановлень, останні перебудовуються за принципом найменших зусиль (змінюється завжди найменша кількість настанов із можливих варіантів досягнення балансу). Перебудова соціального настановлення може бути зумовлена також суперечностями між когніціями і поведінкою. У результаті групової дискусії як правило відбувається поляризація соціальних настановлень – після спільного обговорення певної проблеми думки учасників стають більш категоричними і крайніми, ніж до того. Групові процеси, організовані в тренінгових ситуаціях, дають можливість досягати зміни настановлень до досить широкого кола явищ. Когнітивні механізми зміни настановлень опосередковано метакогнітивними, які активізуються в груповій комунікації через порівняння відмінностей власного усвідомлення з партнером.

1.2.3. Теоретична модель реконструкції як форми зміни соціальних настановлень

Обґрунтуємо необхідність використання поняття реконструкції соціального настановлення, хоча, як відомо, в соціальній психології більш поширеним є поняття зміни атитюдів. Під зміною настановлень розуміють вивчення умов, при яких індивідуальні чи колективні позиції і думки змінюють свою інтенсивність чи спрямованість. Наголошуючи на понятті реконструкції ми спираємося на стратегіальний підхід в психології творчості академіка В. О. Моляко [68]. Серед стратегій творчості, – які, окрім всього, є генеральною програмою дій, головним напрямом пошуку і розробки, що підпорядковує собі всі інші дії – виділяється стратегія реконструювання. Вона пов'язана з перебудовою антагоністичного характеру – це переконструювання, чи, ще точніше, конструювання навпаки. Можна вважати, що реконструювання – найбільш творчий підхід; і він пов'язаний з пошуком дійсно нового, відмінного від того, що застосовувалось раніше. Зрозуміло, що діапазон творчості тут буде різним; в пристрої може змінюватись лише одна деталь, а може цілком перебудовуватись вся його конструкція [69, с. 20].

Виходячи із цього, ми уточнюємо запропоноване раніше [85] термінологічне визначення поняття реконструкції соціального настановлення. Перший аспект стосується наголосу на попередньо сконструйованому статусі соціального настановлення. Насамперед, це технологічно створені настановлення, тобто мається на увазі технологічне втручання в систему соціальних настановлень (поза цим контекстом варто говорити про формування або зміну соціального настановлення). Проте, оскільки технології надбудовуються над існуючими механізмами, а не створюють нові, то такий акцент не може вважатись головним у психологічному визначенні поняття.

Другий аспект відноситься до характеристики змін настановлень. Зміни настановлень – ширше поняття, яке має бути звужене до поняття реконструкції. Будь яка реконструкція – це зміни, але не будь-яка зміна буде вважатись реконструкцією. Крім того, враховуючи складну побудову соціального настановлення, ми будемо вважати реконструкцією цілеспрямовану зміну хоча б одного із компонентів соціального настановлення, який викликає перебудову всієї системи настановлень. При цьому, мова іде не про зміну настановлень в межах оцінювання окремої людини, а про аналіз взаємодії людей, спрямованої на зміну настановлень.

Останній аспект поняття реконструкції стосується напряму зміни настановлення: перебудова аж до протилежного полюсу ставлення до певних об'єктів. Цей аспект визначення теж має певні обмеження. Так, в межах емоційної модальності визначити протилежний полюс може бути достатньо легко (хоча це теж стосується не нюансів емоцій, а лише їхнього позитивного чи негативного забарвлення), в межах поведінкової компоненти соціального настановлення редукція реальності до протилежного полюсу уже буде виглядати надмірною. Адже протиставлення різної поведінки як більш чи менш протилежної одна одній не враховує складність людської діяльності у взаємостосунках.

Таким чином, з урахуванням позначених обмежень реконструкцією соціального настановлення будемо називати цілеспрямовану перебудову існуючого соціального настановлення в напрямку протилежної модальності емоційного компоненту, гальмування чи зміни поведінкового компоненту і зміни збалансованості системи взаємопов'язаних настановлень.

Отже, виходячи із запропонованого визначення, можна виділити три складові в здійсненні реконструкції. Перша складова реконструкції передбачає деактивацію соціального настановлення, гальмування існуючого, що проявляється в стереотипах упередженості чи похибках сприймання (відомих феноменах вибірковості сприйняття лише відповідної уявленням інформації, когнітивної глухоти тощо). Цей компонент має також

враховувати загальну амплітуду афективної вираженості соціального настановлення, ступінь його напруженості.

Друга складова – перебудова поведінкового компоненту, гальмування попередніх поведінкових функціональних усталених утворень відбувається на основі свідомого рефлексивного контролю емоційного компоненту настановлення, яке, в свою чергу, спирається на розширення когнітивного компоненту, отримання нових знань, зокрема про зв'язок цих компонентів.

Третя складова полягає в зміні співвідношення взаємопов'язаних настановлень, що передбачає переосмислення соціального настановлення, перебудову системи настановлень, яка забезпечує заміщення окремого атитюду на умовно протилежний за смислом. Протилежне за поведінковою компонентою в емоційній складовій і смислового значенні настановлення вже може вважатись іншим соціальним настановленням.

Розширення когнітивного компоненту відіграє ключову роль у процесі реконструкції соціальних настановлень, особливо щодо такого виду пізнання, як метакогнітивне, спрямоване на суб'єкта пізнавального процесу.

1.3. Роль метакогніцій у реконструкції соціальних настановлень

1.3.1. Дослідження метакогнітивних чинників зміни соціальних настановлень

Подальшим розвитком когнітивних моделей зміни соціальних настановлень, про які ми говорили вище, стало зосередження уваги дослідників на метакогнітивних аспектах.

Поняття метапізнання (метакогніції) ввели як систему знань людини про особливості власної пізнавальної сфери та засоби її контролю, тобто, пізнання про пізнання. Узагальнюючи дослідження останніх десятиріч, П. Тарріконе [199] до таксономії метакогніцій відносить цілу низку феноменів, що об'єднано в континуумі досліджень свідомості та систем розвитку особистості. У запропонованій таксономії метакогнітивні утворення

розділяються на дві великі групи: метакогнітивні знання і метакогнітивні навички. До першої групи відносяться знання (поінформованість і метапам'ять) про себе та інших (про власну мотивацію, ідентичність, самосвідомість, універсальні знання про людську взаємодію), знання про задачу та її контекст, знання про стратегію та процедурні метакогнітивні знання (як здійснювати метакогніції). Друга група – метакогнітивні навички саморегуляції, моніторингу і контролю само- та інтер-регуляторних пізнавальних процесів. Рефлексія займає ключове місце в системі метакогніцій як суттєвий фасилітувач (полегшувач) метакогнітивних процесів. Самознання розвиваються через цілеспрямовану рефлексію (в контексті інтроспекції і свідомості), а також рефлексію під впливом не когнітивних змінних, зокрема контексту ситуації. Рефлексивні процеси опосередковано впливають на саморегуляцію (регуляцію інтраіндивідуальних персональних знань). Разом з тим, треба зважити на існування різних традицій трактування рефлексивних процесів у англomовному та вітчизняному науковому дискурсі, що виявляється значущим чинником дослідження проблеми реконструкції соціальних настановлень.

Метапізнання тільки починає досліджуватись в зміні настановлень. Включення метапізнання може обговорюватись фактично в будь-якій роботі про атрибуцію, в багатьох дослідженнях про просту експозицію і в інших дослідженнях переконування. Але цей прямий зв'язок загалом не було здійснено. Метапізнання має потенціал, щоб вплинути на людські переконання і дії. Наприклад, сприйняття свого власного психологічного функціонування може вплинути на те, чи слово оцінюється як нове чи як старе (Ф. Страк, Дж. Фостер [198]), а сприйняття своєї власної ефективності в пізнавальних завданнях – на інтелектуальну роботу (А. Бандура [148]). Хоча відносно прості форми метапізнання могли існувати (наприклад, сприйняття того, що створювало обізнаність у вивченнях простих експозицій), деякі метакогнітивні ефекти можуть залежати від високого рівня

мислення. Тобто ступінь залучення метапізнання з точки зору доцільності або потенційних причин власних думок, залежить від того, чи люди вже мотивовані і здатні насамперед думати [147; 201].

Метакогніції розглянуто як когніції другого порядку (мислення про власне мислення): тобто, якщо перший рівень спрямовано на зв'язки між об'єктом ставлення і його рисами, то другий стосується рефлексивних суджень, які спрямовані на когніції першого порядку. Б. Вагнер, П. Бриноль і Р. Петті [205] виділяють 6 вимірів метакогнітивних параметрів суджень, спрямованих на атитюди і здатних впливати на зміну установок у процесі переконання: валентність, кількість, мішені, джерела, вірогідність, підсумкова оцінка. Крім того, виділяють так звану метакогніцію високого порядку (третього рівня) – мислення про власні метакогніції. Всі ці виміри впливають на ефективність переконувального процесу, сутність якого вбачається в зміні настановлень суб'єкта під впливом певних повідомлень.

Поняття *валентності* введене в теоріях когнітивної відповіді [162; 190], які описують закономірність залежності прийняття змісту повідомлення від попереднього сприятливого (чи несприятливого) загального налаштування людини погоджуватись чи не погоджуватись із рекомендаціями, що містить повідомлення.

Загалом цей підхід розроблявся для того, щоб пояснити, чому відсутня (або дуже низька) кореляція між вивченням повідомлення (запам'ятовуванням його змісту) і його переконувальним ефектом, відсутність якого спостерігалась у дуже багатьох дослідженнях. Люди можуть дуже гарно пам'ятати повідомлення, але при цьому повністю ігнорувати його зміст при продукуванні власних думок. Ступінь сприятливості чи несприятливості мислення до переконувальних пропозицій, представлених у повідомленні, називають валентністю. Валентність пояснює поступливість повідомленню, здатність змінюватись під його впливом.

На противагу традиційним теоріям наочіння підхід когнітивної відповіді погоджується з думкою, що переконання залежить від ступеню, в

якому людина артикулює (чітко виражає) і практикує (ментально налаштовується) на свої унікальні думки щодо представленої інформації. Заклики, які виявляють проблемно-відповідні думки, які попередньо сприятливі відносно певних рекомендацій, продукують згоду. Ті заклики, які виявляють несприятливі думки щодо рекомендацій, будуть неефективні для досягнення зміни атиюд під впливом повідомлення, не дивлячись на те, що зміст повідомлення буде засвоєно.

Так, наприклад, думка «це повідомлення важко зрозуміти» буде мати сприятливу валентність для людини, яка любить виклики, і несприятливу – для того, хто не любить інтелектуальне напруження. Валентність – це схильність прийняти повідомлення, відкрити для нього свою когнітивну систему, чи закритись, не впустити його в свій внутрішній простір взаємозв'язків між когніціями. Це рівень доступу до іншого суб'єкта близький до рівня довіри, як імпліцитного налаштування на прийняття. Валентність – це схильність до прийняття, як відповідь цілісної когнітивної системи людини.

Другий вимір метакогніції, який виділяють Д.Т. Вагнер, П. Бриноль і Р. Петті [205] – це *кількість думок*, які суб'єкт генерує щодо об'єкту. Чим більша кількість позитивних або негативних осмислень, тим більше можна очікувати сталості або, відповідно, змінюваності атиюд. Той атиюд, який ґрунтується на більшій кількості думок, зазвичай є більш сталим у часі та резистентним до змін, і навпаки, менш стабільним буде той атиюд, який спирається на меншу кількість осмислень, вважає Р. Петті з колегами [189]. З метакогнітивної точки зору важливим чинником є не проста кількість повторень думки, а саме суб'єктивне враження про частоту продукування думок. Тобто, метакогнітивне судження про частоту думок відбиває легкість спадання на думку певного об'єкту і ставлення до нього.

Виходячи із цих досліджень, можна припустити, що чим частіше людина обговорює певні об'єкти в комунікації з іншими, тим стабільнішим має бути ставлення до цих об'єктів. З іншого боку, зміна ставлення теж

відбувається внаслідок комунікації, тому частота думок роздумів, як і частота обговорень, є тільки потенційним чинником, вплив якого не можна буде однозначно оцінити без аналізу змісту настанов. Тому, напевно, потрібно буде при визначенні частоти думок виокремити структурні складові об'єкту, до якого вони спрямовані. Якщо думки спрямовані на такий об'єкт, як осмислення себе, то можна виділити зокрема когнітивну, емоційну, поведінкову складові осмислення себе, а також інтерактивну складову (ставлення і стосунки) – це зроблено в методиці оцінки потенціалу рефлексивної ємності середовища спілкування суб'єкта (що буде описана в наступному розділі [92]).

Думки, які впливають на сталість атитюдів, класифікують також за первинним джерелом і суб'єктом (адресатом, мішенню) генерації думки, які зазвичай розділяють на зовнішні, що містяться в повідомленні, та генеровані учасником взаємодії (реципієнтом, атитюди якого вивчаються).

Вірогідність – це вимір метакогніцій, який стосується валідності та коректності думок щодо певного об'єкту, їх вірності та впевненості. Упевненість щодо власних атитюдів відображає метакогніції за шкалою від повністю упевненого ставлення (незалежно від того, позитивне воно чи негативне) до наявності найбільших сумнівів і максимальної невпевненості. На стабільність атитюдів до об'єкту впливає також ступінь старанності виконання певної дії стосовно цього об'єкту. Але цей зв'язок опосередкований впливом суб'єктивної частоти думок.

Оцінка, на відміну від валентності, стосується позитивної чи негативної забарвленості думок і атитюдів. Щодо контексту ставлення до соціальних об'єктів оцінка має бути змістовно універсальною для забезпечення порівнюваності настановлень. З іншого боку, вона не має бути занадто категоричною, тому ми вибрали кінестетичну метафору теплоти ставлення, яка поєднує в собі емоційний позитивний аспект і не викликає морально-етичних заперечень, як, наприклад, прохання оцінити соціальні об'єкти за шкалою «погано-добре», «позитивно-негативно».

Корекція упереджень

Корекція упереджень (викривлень). Один вид метапізнання, який отримав справедливу кількість уваги в соціальному пізнанні і зміні настановлень, стосується корекції сприйнятих помилок. Взагалі можна сказати, що корекція має місце, коли особистість намагається переробити або уникнути недоречного або іншого небажаного впливу певного чинника [143]. Чинник "викривлення" може бути частиною мети, судження, або зумовлений самим сприймаючим. Наприклад, особистість могла намагатися не зважати на біологічну стать лідера (в аспекті мети), тому що стать людини не повинна бути центральним вимірюванням у визначенні того, наскільки людина хороший лідер. Або людина могла пробувати не підпасти під вплив асиміляції або контрасту презентованих стимулів як попередньо визначену мету (аспект судження). Нарешті, сприймаючі могли пробувати уникати впливів своїх власних настроїв, оцінюючи якості політичного кандидата. Так само як розвиток успішніший, коли люди мають як мотивацію, так і здатність мислити, корекції упередження більш ймовірні, коли люди мають як мотивацію, так і здатність уникати упереджень.

Мотивація і здібності до корекції повинні бути дещо відмежовані від мотивації і здатності ретельної розробки. Як наголошувалося раніше, люди можуть бути мотивовані і бути здатними до розробки, але не підозрювати будь-якого потенціалу упередження. У таких обставинах розробка може бути викривлена такими чинниками як, наприклад, попередні настановлення, навченість, або сприйнятливий настрій. Все ж таки, коли потенціал викривлення стає явним і мотиви і здібності до корекції зростають, люди ймовірніше спробують скоротити або уникати ефектів цих чи інших факторів [200, с. 517].

Самопідтвердження

Найновіші приклади "насиченого" метапізнання стосується вивчення на основі гіпотези самопідтвердження. Згідно цього погляду, людське мислення тільки слугує провідником настановлень людини, в тому ступені,

наскільки люди володіють впевненістю щодо коректності власного мислення. Ця точка зору передбачає, що хтось може додавати якісь виміри цієї впевненості мислення до тих напрямів думок, які, зазвичай, найбільш уважно розглядаються в дослідженнях переконуючої комунікації.

Впевненість мислення може бути виміряна як і керована різними шляхами. Люди стають більш упевненими, коли їх просять пригадати попередній досвід, в якому вони були впевненими, ніж в якому вони були невпевненими: кивати вгору-вниз, замість сторони в сторону, писати домінуючою рукою замість недомінуючої, навчатися після повідомлення, якщо повідомлення прибуло від експерта замість джерела-неспеціаліста. Тому можна зробити висновок, що впевненість мислення відіграє причинну роль в обумовленні того, наскільки настановлення засновані на думанні про об'єкт відношення. Це узгоджується з аргументом, що мета-пізнання часто вимагає відносно високого рівня мотивації і здібностей, впевненість мислення виявилася значущою для більшості людей, які показують високий рівень мислення про об'єкт настановлення. Також більшість досліджень метапізнання в переконанні створили відносно високі рівні мотивації і здібностей для всіх учасників. Хоча поточні дані свідчать, що мета пізнання більш вірогідно відбувається безпосередньо в умовах високої проробки, майбутні дослідження поза сумнівом порівнюють метакогнітивні процеси в високих і низьких напрямках проробки [154, с. 205-226].

Поділений досвід як основа метакогнітивної реконструкції імпліцитного соціального настановлення

Зважаючи на відмінність експліцитних та імпліцитних соціальних настановлень, методи формування настановлень, розробені для експліцитних атитюдів, можуть бути непридатними для реконструкції імпліцитних ставлень [145]. Так, вивчення корекції упереджень (до мусульман) з імпліцитним вимірюванням показали, що найбільш значущим чинником став досвід нових стосунків, спільного проживання ситуації, створення поділеної реальності [146].

Соціальне поділення досліджується багатьма авторами і відображено в низці концепцій, пов'язаних із соціальними настановами. Звернемося, до огляду, здійсненого Л. А. Найдьоною [80].

Так, у теорії дистрибутованого пізнання поділену реальність розуміють як комунікативну ситуацію, в якій люди повинні бути впевненими (або хоч мати видимість такої впевненості), що вони відповідають на ті ж самі стимули, що й інші, а відповідно мають спільні уявлення про те, що таке “тут-і-тепер” ситуації. Когнітивні властивості групи продукуються як інтеракція між внутрішніми і зовнішніми індивідуальними структурами. У цій взаємодії суб'єктивних внутрішніх станів і об'єктивних зовнішніх компонентів постає поділений досвід групи. При цьому суб'єктивний світ певного учасника виступає як зовнішній об'єктивний компонент для іншого учасника. Можливість об'єднання цієї різноманітності в єдину систему забезпечують метакогнітивні процеси та інструменти.

У теорії інтерсуб'єктивності В. Ікеса [167] поділяння операціоналізується через *ступінь конвергентності* – схожості висловлювань щодо емоцій, *емпатійної точності* – здатності висловити зміст думок і почуттів іншої особи. Ці два параметри є важливими для успішної координації будь-якої соціальної чи організаційної дії. Поділяння оцінюється через здатність до нього учасників, що є характеристикою їхніх рефлексивних здібностей.

Ще один підхід зосереджує увагу на іншому механізмі – спільних ментальних моделях, які забезпечують *когнітивну центрованість* членів групи навіть з різними індивідуальними характеристиками. Ментальна модель – механізм, завдяки якому люди генерують опис форм і цілей системи, пояснюють її функціонування, спостерігають поточні стани системи і передбачають її майбутні стани. **Поділені ментальні моделі** розвиваються як описові і регуляторні інструменти для командної роботи. В основу покладено ідею, що ефективна робота команди вимагає від членів утримання спільної надмірної когнітивної репрезентації вимог завдання, процедур і ролевих

відповідальностей [172; 152]. Поділені ментальні моделі – це знаннєві структури, які допомагають членам групи формувати точні пояснення та очікування щодо завдання, координувати дії, адаптуватися до вимог завдання та інших членів команди.

Згідно з теорією категоризації поведінка зумовлюється *образом-прототипом* типового члена певної групи. Якщо людина вирішує, що вона є представником такої групи, то починає діяти відповідно до прототипу. Поділена ідентичність пов'язана з поділянням уявлень про те, які характеристики визначають членство в цій групі. Групове членство передбачає соціальне поділяння на загальному рівні і більш специфічних рівнях. Але навіть найменша міра поділяння вже впливає на зміну поведінки.

Процес створення спільних ментальних моделей, який описується концептом *налаштування* (тюнінгу), найбільш близький до проблеми реконструкції соціального настановлення. Г. Вілк і Р. Міртінс [207] виділяють чотири типи налаштування групи – когнітивне, рефлексивне, комунікативне і структурне. *Когнітивне* підкреслює колективну репрезентацію завдання, яке слід виконати, і те, як має бути організована група, щоб досягти мети. *Рефлексивне* стосується процесу очікування наслідків діяльності, таких як залучення до вирішення завдання, продовження і поновлення завдання, відмова від завдання. *Комунікативне* налаштування дає приписи щодо того, як уявлення членів групи про самих себе, групу і середовище завдання вводяться та інтегруються з іншими, адже група має діяти як завданнево зорієнтована одиниця, єдине ціле. Для того щоб побудувати поділену реальність, потрібні правила комунікації та консенсус стосовно ставлення до завдання і до інших членів групи. Структурне налаштування стосується того, як когнітивні (дескриптивні) та нормативні (прескриптивні) соціальні репрезентації вступають у взаємодію.

Ідеться про те, якою мірою члени групи усвідомлюють своє поділяння, що відповідає класичному визначенню метакогніцій (“знаю, що я знаю і чого

не знаю”, за Дж. Меткалфом [175]). Поділені метакогніції – це знання про те, що знають інші члени групи.

Варто згадати дослідження, які розвивались у контексті вивчення феноменів групової поляризації при визначенні уподобань певних альтернатив. Було розроблено кілька моделей, що пояснювали процес формування спільного уподобання, або групової преференції, у теоріях соціального вибору (матриці соціального вибору К. Девіса). Коли немає демонстративно правильної альтернативи, коли група не може в ході дискусії визначитись, що якась окрема альтернатива є найоптимальнішою чи найправильнішою, то вирішує правилом групового консенсусу, і більшість стає визначальним чинником цього консенсусу. Запропоновано також модель зважених преференцій: що більше схожі преференції членів групи, то більшу вони мають вагу для вирішення, а несхожі мають меншу вагу. Ця більшість фактично є носієм подільності уподобань. Виграють ті уподобання, які мають найвищий рівень соціального поділяння, що забезпечує їхню домінантність на індивідуальному рівні.

Проте внаслідок розгортання дискусії консенсус у групі може і не сформуватися, а, навпаки, відбувається поляризація думок, посилення крайніх, протилежних точок зору. Відомий американський дослідник Р. С. Тіндал і японський науковець з університету Хоккайдо Т. Камеда у своєму ґрунтовному аналізі експериментальних досліджень феномена поляризації дійшли висновку, що суперечливі дані про ефект спільного знання пояснюються різними процедурними механізмами, особливостями організації експериментів. В одних випадках для приймання рішень групою виявляються важливішими поділені знання, а в інших більшої значущості набувають неподілені [203].

А. Винокур та Е. Бернштейн, вивчаючи групову поляризацію атитюдів у дискусії зазначають, що якщо найбільш переконуючі аргументи (чи більшість) перебувають на одному з полюсів, тоді зразкам аргументів цього полюсу буде надаватися перевага, і позиція групи зсуватиметься в цей бік.

Ключовим імпліцитним припущенням цієї теорії є визнання важливості неподіленого унікального аргументу. Поділена інформація має менше значення, тому що всі члени групи вже мають її. Неподілена інформація має більший вплив на думку-позицію групи [204]. Інші концепції захищають думку, що навпаки, більшу вагу має поділений досвід (теорія прихованого профілю Г. Стассер і Д. Тітус [197], спільного знання Д. Жігон і Р. Хасті [160], звернення до зовнішньої інформації С. Шеффі, Р. С. Тіндал, Л. А. Скот [195] та інші).

Отже, огляд експериментальних розвідок показує, що нові дослідження метакогніцій і форм метакогнітивної регуляції спільного поділеного досвіду певною мірою спростовують виявлені раніше закономірності поляризації соціальних настановлень у групі, розкриваючи умови, за яких вони не зберігаються. Ці емпіричні знахідки є важливим підґрунтям дослідження ролі групової рефлексії, як метакогніції вищого рівня, в процесі реконструкції соціального настановлення.

1.3.2. Рефлексія як метакогнітивний чинник реконструкції соціальних настановлень

Сучасні дослідження рефлексії в контексті соціальних настановлень

Рефлексія як форма метакогніції має тривалий досвід вивчення філософами, соціологами і психологами. Філософами підкреслюється значуща роль рефлексії в процесах свідомості (І. Фіхте), мислення (Г. Гегель), мово-мислення (Г. П. Щедровицький [139]). У психології до тематики рефлексії звертались Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, П. Я. Пономарьов, В. В. Давидов, С. Д. Максименко та інші найвідоміші вчені.

Із погляду загальної психології, рефлексія тлумачиться насамперед як самопізнання суб'єкта (Л. С. Виготський, О. М. Леонт'єв [58], С. Д. Максименко [64] та ін.); у соціальній психології рефлексивні процеси

розглядаються крізь призму інтеракції, як усвідомлення суб'єктом свого сприймання іншими (К. О. Абульханова-Славська, Г. М. Андреева, Т. Ньюком [182], Дж. Холмс). Визначено місце рефлексії в структурі інтелекту (М. Л. Смульсон) [112], в розв'язанні творчих проблем (С. І. Семенов, С. Ю. Степанов [115], Л. В. Григоровська [25]).

Крім використання категорії рефлексії як пояснювального принципу, існує досить потужна традиція вивчення психології рефлексії в межах психологічної науки (О. О. Байдарова [6], Я. М. Бугерко [12], М. О. Васильєва [16], Л. В. Григоровська [24], В. П. Казміренко [38; 39], А. В. Карпов [40], Т. В. Комар [46], О. В. Крюкова [53], І. С. Ладенко [56], О. М. Леонт'єв [57], В. Є. Лєпський [59], В. О. Лефєвр [60], Ю. И. Лобанова [62], В. Ф. Петренко [94], А. В. Петровський [98], В. А. Петровський [97], О. А. Поліщук, І. Л. Пономаренко [103], Г. Ф. Похмелкина, Сторож О. В. [117], І. М. Семенов [115], С. Ю. Степанов [115], Ю. Г. Шапошникова [134], Ю. М. Швалб [135] та ін.).

Групові аспекти рефлексії вивчаються в роботах А. Л. Журавльова [34], М. І. Найд'єнова [77], Л. А. Найденової [82; 83], А. В. Растяннікова [107], О. В. Тютті та Н. М. Лук'яненко [120], О. І. Хоріної [128].

Суто рефлексивні механізми вивчаються вітчизняними та російськими психологами, зокрема в межах дослідження політичної свідомості (Д. В. Позняк [101], Г. В. Циганенко [132] та ін.), у процесі розвитку суб'єктності (І. О. Котик) [51], в контексті психологічної готовності особистості до самовизначення (І. П. Петров) [96], в процесі розвитку Я-Концепції (О. В. Іванов) [37], при формування цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань (І. Я. Мельничук) [67] тощо.

І. О. Котик, вивчаючи механізми рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини, взаємозв'язок рівнів розвитку рефлексії та суб'єктності, зазначає, що діалогічне пізнання певного етапу розвитку суспільства та засвоєння притаманного цьому етапу рівня рефлексії виступає рефлексивним механізмом становлення суб'єктності [51].

Д. В. Позняк в дисертаційному дослідженні «Рефлексивні механізми свідомості виборців як суб'єктів політичної взаємодії» вбачає функціями рефлексивних механізмів у політичній взаємодії *регуляцію свідомості виборців на основі віддзеркалюваних експектацій „значущих інших”*. Автором з'ясовано перелік і зміст рефлексивних механізмів, які актуалізуються на інтеріндивідному та метаіндивідному рівнях рефлексії. Між рефлексивними механізмами інтер- і метаіндивідного рівнів існує змістова аналогія.

Рефлексивні механізми, за Д. В. Позняком, відіграють значущу роль у процесах формування й регуляції політичного «Я» та «Ми-образів» виборців, становлення та захисту їхньої політичної ідентичності.

Актуалізація рефлексивних механізмів у свідомості виборців відбувається в кілька етапів, пов'язаних з етапами відтворення образу політичної взаємодії та її основних суб'єктів.

Рефлексивні механізми інтеріндивідного рівня зумовлюють «Я-образ» виборців, що задається їхнім власним баченням процесу та учасників політичної взаємодії. Основними рефлексивними механізмами інтеріндивідного рівня рефлексії є *політична інтернальність, рефлексивна ідентифікація, позитивна і негативна проєкції і диференціація впливу*. В процесі їх актуалізації здійснюється формування бажаного «Я-образу» виборців як суб'єктів політичної взаємодії. Він характеризується як образ політично інтернальних, повноцінних суб'єктів політичних відносин; «значущих» для суб'єктів політики; таких, що диференціюють вплив різних суб'єктів політичної взаємодії та прагнуть до захисту особистісної та політичної ідентичностей.

Складні регулятивні процеси політичної свідомості тривають і на метаіндивідному рівні рефлексії, де для виборців важливим є визначення того, як і в яких аспектах зміни їхнього політичного «Я-образу» відбиваються у свідомості інших. Чільну роль тут відіграють механізми *політичної інтернальності, політичної екстернальності, позитивної і негативної проєкції, політичної стереотипізації*. Шляхом їхньої актуалізації у виборців

формується враження, що об'єкти ідентифікації («свої») формують власне позитивне ставлення до них, а у свідомості об'єктів відособлення («чужі»), навпаки, «посилюється» негативне ставлення до виборців. В ході цих процесів здійснюється захист політичної ідентичності та триває регуляція «Я-образу» виборців як активних суб'єктів політичної взаємодії.

Таким чином, шляхом актуалізації рефлексивних механізмів здійснюються складні процеси саморегуляції політичної свідомості виборців, які тривають на різних рівнях рефлексії. Провідна роль рефлексивних механізмів полягає в регуляції «Я-образу» виборців за умов розбіжності їхнього себебачення на інтер- і метаіндивідуальному рівнях рефлексії у процесі політичної взаємодії [101].

Досліджуючи рефлексивний механізм психологічної готовності особистості до самовизначення та вплив рефлексивного механізму на зміну особистісних характеристик старшокласників, І. П. Петров розглядає рефлексивний механізм як особливу психічну діяльність, спрямовану на пізнання суб'єктом власних цінностей, установок, потреб, мотивів і здібностей, описує параметри рефлексивного механізму. Роль рефлексії, згідно думки автора полягає в тому, що вона забезпечує функціонування особистості в оперативному плані, є необхідною умовою її самовизначення, сприяє оптимальному розв'язанню проблемних ситуацій через моделювання способів розв'язання, формулювання гіпотез та оцінку ходу і результатів своєї діяльності, поведінки і спілкування [95; 96].

Вивчаючи формування рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань, І. Я. Мельничук зазначає, що рефлексивні механізми цілеутворення (сукупність процесів рефлексії, які зумовлюють виникнення, розвиток і дію процесу цілеутворення) відіграють функції контролю, оцінювання, аналізу, постійного переосмислення себе та власної діяльності, утворення творчих цілей. Автор виділяє два основні види рефлексивних механізмів цілеутворення – контрольньо-оцінний і конструктивно-креативний, які

проявляються у сферах самосвідомості, мислення та спілкування [67].

Узагальнення функцій рефлексії як метакогнітивного феномену вищого порядку [81] показує, що одним із ключових моментів онтології рефлексивного мислення, спрямованого на врахування знань про себе в процесі пізнання світу, є культивування *сумніву*, як основа критичності, яка в подальшому пошуку дає змогу виділити і розрізнити ілюзії власних переконань (вірувань) від реальності (Р. Декарт, Дж. Дьюї). А виходячи за межі індивідуального буття – зрозуміти джерела власних переконань і уявлень про світ у тих стосунках із іншими, в тих спільнотах, у які *вбудоване* життя суб'єкта пізнання (Г. Гадамер). Рефлексія передбачає врахування морально-етичного (І. Кант) виміру *відповідальності* за знання, його використання в соціумі, і пов'язане із цим отримання свободи від власного досвіду.

На рубежі тисячоліть тематика рефлексії виходить за межі розгляду буття окремої людини, стає пояснювальним принципом розвитку самоорганізованих систем, отримання синергетичних ефектів взаємодії. Із відображення і уважного спостереження розуміння рефлексії зсувається на перетворювальну активність, силу своєчасного змінювання, самоконструювання і само-редагування, встановлення меж і синхронізації спільних процесів.

Розроблена теорія групової рефлексії [78; 77], на основні положення якої ми спираємось. М. І. Найдьоновим узагальнено досвід психології рефлексії та її практичного використання для аналізу й управління рефлексивними процесами, які існують в трьох формах: інтелектуальної, особистісної та міжсуб'єктної рефлексії. Групова рефлексія є транзитарною, тобто форми, здійснені в інтерсуб'єктному просторі однією особою, можуть бути використані іншими учасниками. Відбуваючись в спільному просторі й часі, процеси рефлексії індивідуальних і групових суб'єктів є взаємообумовленими. Запропоновано модель спільних репрезентацій індивідуальних і групових суб'єктів як основу розгортання рефлексивних

процесів, і відповідну систему показників ефективності групової рефлексії на основі аналізу дискурсу. Процеси групової рефлексії забезпечують розвантаження чуттєвої тканини свідомості індивідуальних і групових суб'єктів через функціонування соціо-когнітивних механізмів концентратів, векторів і спільного табло відбиття картини світу (виражених у відповідних функціональних елементах дискурсу при здійсненні їх координації). На основі аналізу дискурсу рефлексивні процеси можуть бути реконструйовані, зміни структур дискурсу можуть зумовлювати зміни рефлексивних процесів.

Виявлено соціо-когнітивні закономірності динаміки групової суб'єктності при перебігу рефлексивних процесів: 1) функціонування фільтрів групової суб'єктності у формі блокування сприйняття висловлених партнерами інших думок, способів і моделей розв'язання задач, з одного боку, чутливість в дослуховуванні до того, що є побічним продуктом пошуку при умові рефлексивного регулювання фільтрів – з іншого; 2) неврахування перехідних дифузних форм суб'єктності, стихійного виникнення нечіткості ідентичності, межі якої можуть бути свідомо регульовані з метою використання ефектів переходу ресурсу в групі з однієї в іншу форму свого існування (з індивідуальної в групову й навпаки). Означені соціо-когнітивні закономірності динаміки групової суб'єктності заклали підґрунтя концепції формування рефлексивного управління в організаціях на основі управління рефлексивними процесами у взаємопереходах групової суб'єктності.

Закономірності функціонування групової рефлексії: 1) групова рефлексія регулює становлення групової суб'єктності: здійснюється перехід від блокування сприйняття висловлених партнерами інших думок і моделей, похідних від іншої картини світу, до підвищення чутливості до проявів внутрішнього світу партнерів аж до прийняття "побічних продуктів" руху думки, неусвідомлюваних їхніми авторами; 2) групова рефлексія регулює *флуктуації* ідентичності і відповідного переходу ресурсу в групі з однієї в іншу форму свого існування (з індивідуальної в групову й навпаки) через визначення міри чіткості, використання перехідних дифузних форм і

редагування меж суб'єктності; 3) групова рефлексія досвіду створення і змін коаліцій (*коаліційна рефлексія*) через усвідомлення належності і пост-належності різним груповим суб'єктам стає механізмом розв'язання ціннісних суперечностей у взаємодії суб'єктів, способом забезпечення повноти групового суб'єкта в значущій спільній події.

Закономірності розвитку групової рефлексії полягають в: 1) переході від розвитку рефлексії в межах однієї із її сфер до одночасного розвитку рефлексії у всіх її складових (набуття поліфункціональності); 2) переході від нижчого рівня цілісності рефлексії, що охоплює лише окремі аспекти ситуації, до вищого рівня цілісності – як рефлексування події у всій повноті міжсуб'єктних зв'язків і перспектив (зростання рівня цілісності); 3) переході від послідовного здійснення окремих рефлексивних актів до рефлексії – несіння цінності рефлексії, реалізації рефлексивного стилю життя (нарощування масштабності). Здійснення групової рефлексії окремими учасниками події, суттєвим чином зміщує вікові межі розвитку групової рефлексії завдяки наснаженому (збагаченому) рефлексивному середовищу. *Умовами розвитку групової рефлексії* є варіації рівня невизначеності, проблемності й конфліктності ситуацій; зміни траєкторій індивідуальної участі в роботі різних коаліцій; рівностатусність (незалежно від того, високий чи низький статус); взаємопроникнення (взаємодія і взаємоузгодження) цінностей в процесі спілкування.

На основі інтеграції накопиченого у вітчизняній психології досвіду здійснення різноманітних опосередкованих впливів на рефлексивні процеси (втручання, культивування, підвищення продуктивності діяльності, практичності дії тощо) запропоновано *процедури групової рефлексії* (рефлексивні процедури) – як стабілізовані в певних умовах рефлексивні процеси групового суб'єкта, що оптимізуються в межах окремої події. Комплекс процедур включає: конвенційні процедури взаємоузгодження на межі події (в ході укладання поінформованих угод); процедури побудови спільного соціо-когнітивного простору паритетної взаємодії (коло групової

роботи і досвід коаліцій в мікс-групах та інших траєкторіях руху учасників у події); процедури забезпечення взаєморозуміння (запитання, ставлення); процедури здійснення рефлексивних актів у різних формах вираження (вербальній, образній, дієвій).

Розроблений комплекс процедур, який враховує виявлені закономірності, стає основою роботи рефлексивної команди тренерів (ведучих) у здійсненні рефлексивного втручання (інтервенції) в технологічній формі *тренінг-практикуму*. Змінюючи середовище як систему, вводячи в нього окремі потенційно системоутворюючі чинники, стає можливим упередити виникнення низки феноменів складнокоординованості і підвищити загальний потенціал опанування суб'єктами складністю життя не за рахунок її редукції, а завдяки розширенню обсягу рефлексування індивідуальними і груповими суб'єктами.

Групова рефлексія як ресурс зміни соціальних настановлень

Групова рефлексія – це метакогнітивна єдність відомих механізмів і процесів рефлексії, що здійснюються в інтерсуб'єктній взаємодії на різних рівнях її цілісності. Інтеграція інтелектуальної, особистісної, міжособистісної та міжгрупової рефлексії взаємодії, взаєморозуміння, взаємоузгодження суб'єктів здійснюється як групова рефлексія. **Групова рефлексія** може існувати у формі окремих чи взаємопов'язаних рефлексивних актів, рефлексивних здібностей і рефлексивного стилю життя, який базується на цінності рефлексії та рефлексивній готовності до опанування складнокоординованості життя. Метакогнітивна єдність забезпечує можливість синтезу в процедурах групової рефлексії відомих схем рефлексії, в тому числі рефлексивного управління як суб'єкт-суб'єктної взаємодії носіїв рефлексії у формі її паралельної діяльності та постійного здійснення.

Групова рефлексія регулює становлення групової суб'єктності: здійснюється перехід від блокування сприйняття висловлених партнерами інших думок і моделей, похідних від іншої картини світу, до підвищення чутливості до проявів внутрішнього світу партнерів аж до прийняття

"побічних продуктів" руху думки, неусвідомлюваних їхніми авторами. Групова рефлексія регулює *флуктуації* ідентичності і відповідного переходу ресурсу в групі з однієї в іншу форму свого існування (з індивідуальної в групову й навпаки) через визначення міри чіткості, використання перехідних дифузних форм і редагування меж суб'єктності. Групова рефлексія досвіду створення і змін коаліцій (*коаліційна рефлексія*) через усвідомлення належності і пост-належності різним груповим суб'єктам стає механізмом розв'язання ціннісних суперечностей у взаємодії суб'єктів, способом забезпечення повноти групового суб'єкта в значущій спільній події.

Групова рефлексія досліджується в контексті зміни соціальних настановлень. Так, О. В. Тюптя та Н. М. Лук'яненко у своїй роботі [120] звернулися до питання зміни соціальних настановлень за допомогою рефлексії на прикладі батьківських настановлень. Оскільки установка є стійким несвідомим утворенням, то сприяти її зміні та усвідомленню можна тільки за допомогою рефлексії та виходу у рефлексивну позицію, вважають автори. Розглядаючи рефлексію як процес осмислення особистісних змістів (образів особистості, з якими ототожнює себе "Я"), який призводить до їх поступальних змін і породжує новоутворення особистості у різних умовах її існування, автори звертають увагу на особистісну рефлексію, що виявляється у процесі переосмислення особистістю своєї внутрішньої суті, ідентифікується з процесами осмислення і переосмислення. Саме таку роль виконує рефлексія, котра впливає на саморозвиток особистості. Позиційний тренінг, розроблений авторами мав сприяти рефлексивному усвідомленню батьківських установок щодо дитини.

Після проведення тренінгу авторами було зроблено висновок, що «позиційний тренінг ... став актуальним, та, зі слів учасниць, успішним та результативним для усвідомлення існуючих установок щодо виховання дитини. Тому зрозуміло, що рефлексивна позиція в ході проведення тренінгу сприяє вмінню виділяти, аналізувати і співвідносити з предметною ситуацією власні дії, спрямовувати мислення на самого себе, на власні процеси і

продукти у конфліктних ситуаціях. У рамках цього аспекту рефлексія виступає, по-перше як процес і структура діяльності, і, по-друге, як механізм природного розвитку діяльності. Саме при колективному розв'язанні сімейних проблем найбільш ефективно демонструється сама практика породження рефлексивних процесів, виявляються умови їх виникнення і функціонування. Особливо актуальним є цей момент для забезпечення механізму зворотнього зв'язку, головним чином в умовах групової роботи. Крім того, зворотній зв'язок дозволяє клієнту бачити свою поведінку і те, що за нею стоїть, ніби з боку, а значить коригувати її у разі необхідності. У таких випадках рефлексія виступає у своїй *міжіндивідуальній формі (пізнання себе через іншого і іншого через себе)*» [120, с. 229] (курсив наш).

В процесі тренінгу, за словами авторів, учасники отримують чуттєвий досвід, програючи ситуації сімейних стосунків. За допомогою рефлексії вони виражають, описують почуття та емоції, котрі з'являються під час програвання ситуацій. «Відповідно, рефлексія передається, впроваджується та впливає, по суті стаючи енергетичною, що ми називаємо резонансом. Резонансність у нашій групі побудована на спільному переживанні особистих змін у батьківській позиції. Виникаюче у групі напруження (криза), при програванні ролі батьків розповсюджується як мінімум на ту пару учасників, котра програє ситуацію. Це запускає механізм активного включення в ситуацію, відкриває як витіснений конфлікт, так і емпатію, рефлексію. У наслідок цього забезпечується реагування – «співпереживання», підтримка усією групою, відбувається «подія» у «всесвіті» групи. У результаті проблеми, котрі програвалися у групі, трансформуються в усвідомлення позицій сторін. Усвідомлення, аналіз та прийняття особистих установок, ціннісних орієнтацій впливає на гармонізацію ідентифікації образу «Я» у цих стосунках» [120, с. 229].

Н. О. Дєєва в своєму дослідженні рефлексивних механізмів переживання кризи і зміни ціннісно-сміслової сфери виділяє в залежності від якісних характеристик рефлексії, її часової спрямованості та переважаючої

активності (афективної, когнітивної, конативної), три основних рефлексивних механізми, що мають вплив на зміну ціннісно-сміслової сфери: ситуативно фрагментарний, діяльнісно-узгоджувальний, узагальнююче-проектувальний. Ситуативно-фрагментарний механізм характеризується рефлексивною побудовою послідовності події, високою конативною активністю, осмислення того, що сталося, носить ситуативний характер, зміни ціннісно-сміслової сфери торкаються, перш за все, мотивів. Діяльнісно-узгоджувальний механізм проявляється в осмисленні подій в рамках певної діяльності чи лінії життя, що супроводжується яскравим афективним забарвленням переживання і глибокими перебудовами ціннісно-сміслової сфери. Для узагальнююче-проектувального механізму характерно обґрунтування причин події, обдумування і аналіз ситуації, при цьому відбувається розширення контексту осмислення протиріч до рівня життєдіяльності в цілому, що веде до змін базових цінностей [30].

Досліджуючи роль рефлексії в динаміці імпліцитних уявлень про групове розв'язання творчих задач, О. В. Растянніков [107] приділяв особливу увагу механізмам рефлексії у зміні імпліцитних та експліцитних уявлень та наголошував на особливій ролі в цьому групової рефлексії. У своїй роботі автор виявив існування чотирьох типів експліцитних та імпліцитних уявлень про процес спільної творчості: потурально-конкурентних, авторитарно-виконавських, демократично-співробітницьких, розвивально-співтворчих. Потурально-конкурентні уявлення характеризують позицію суб'єкта, що припускає ефективність спору, конкуренції між членами групи при вирішенні творчої задачі та відсутність чіткої організаційної структури взаємодії в групі. Авторитарно-виконавські уявлення припускають ефективність групової співтворчої роботи за наявності сильного лідера, який чітко розподіляє обов'язки між членами групи, і підпорядкованою йому рештою учасників групової роботи. Згідно з цим типом уявлень, на роль лідера більше підходить людина з великим досвідом роботи і рисами харизматичного лідера. Для демократично-

співробітницьких уявлень характерно припущання ефективності співтворчого процесу в групі при колективно-колегіальному способі прийняття рішення в групі і підпорядкуванні меншості групи більшості. Згідно розвивально-співтворчим уявленнями, процес спільної творчості припускає можливість усім членам групи висловити свою точку зору щодо суті розв'язуваної проблеми і запропонувати шляхи її вирішення, причому ціннісно-предметні позиції кожного учасника спільної творчості можуть бути ресурсом і умовою розвитку решти членів групи, і загальний процес спільного вирішення задачі по-справжньому цінний у тому випадку, коли він є розвиваючим для всіх його учасників.

О. В. Растянніковим визначено роль рефлексії в динаміці експліцитних та імпліцитних уявлень: рефлексія експліцитних та імпліцитних уявлень про спільну творчість обумовлює їх зміну, що проявляється в підвищенні компетентності суб'єкта щодо спільної творчості. У дослідженні вплив рефлексивного практикуму проявився в тому, що у групи випробуваних відбулося значуще зменшення випадків прояву потурально-конкурентних і авторитарно-виконавських імпліцитних уявлень при груповій роботі розв'язання творчих завдань, а також відбулося збільшення випадків актуалізації та реалізації демократично-співробітницької і розвивально-співтворчих імпліцитних уявлень. Динаміка експліцитних уявлень проявилася в появі розвивально-співтворчого змісту цих уявлень.

Загалом більшість дослідників рефлексивних процесів і механізмів використовують формувальні методи, зокрема тренінги, тренінги-практикуми тощо, адже в неконцентрованому вигляді групова рефлексія ніби-то розчинена в середовищі спілкування, мало вловима опитувальниками і тестами. Таким чином, для дослідження рефлексивних механізмів реконструкції соціальних настановлень потрібно використати комплекс методів формувального і констатувального типу.

Як показує теоретичний аналіз, вплив метакогнітивних чинників і рефлексії, зокрема, на формування, зміни та реконструкцію соціальних

настановлень є досить обґрунтованим напрямом досліджень. Більшість досліджень присвячено вивченню динаміки окремого соціального настановлення, хоча необхідно вивчати взаємозв'язану систему настановлень, враховуючи як експліцитні, так і імпліцитні методи вимірювання явища. Крім того, вплив групової рефлексії на реконструкцію регіональних соціальних настановлень досі не вивчався.

Висновки до першого розділу

Здійснений аналіз вітчизняних та зарубіжних досліджень показав, що проблема формування та зміни соціальних настановлень, яка досліджується вже багато років як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології, залишається досить актуальною. Соціальні настановлення ми розглядаємо як взаємопов'язане ставлення до соціальних об'єктів, що має складну структуру, яка включає емоційний, когнітивний і поведінковий компоненти. Процес реконструкції вивчається в межах стратегіального підходу при вивченні психології творчості. В останні десятиліття було розроблено нові підходи і методи, які дають змогу глибше дослідити механізми реконструкції соціальних настановлень, зокрема відкриття імпліцитних методів вимірювання соціальних, а також розвиток метакогнітивної психології, в межах якої виявлено зв'язок між метакогніціями і соціальними настановленнями. Значення метакогнітивних чинників впливу на соціальні настановлення доведено у різних контекстах: сприймання своєї власної ефективності в пізнавальних завданнях та її впливу на інтелектуальну роботу, сприймання свого власного психологічного функціонування та оцінки новизни, ролі метакогніцій у запобіганні когнітивним викривленням і корекції помилок тощо. Ці положення покладено в основу запропонованої моделі реконструкції соціального настановлення як цілеспрямованої його перебудови в заданому напрямі. Головну увагу приділено проблемі реконструкції імпліцитних настановлень у порівнянні з експліцитними. Саме

така постановка питання конкретизує проблему: чи можливий вплив на імпліцитні настановлення через активізацію метакогніцій, зокрема групової рефлексії спільного досвіду.

Рефлексія як форма метакогніції активно вивчається філософами, соціологами і психологами. Визначено місце рефлексії в структурі інтелекту, у розв'язанні творчих проблем. Низка сучасних дослідників вивчають рефлексивні механізми психологічних процесів. У соціальній психології рефлексивні процеси розглядаються крізь призму інтеракції, як усвідомлення суб'єктом сприймання себе іншими.

Групова рефлексія – це метакогнітивна єдність відомих механізмів і процесів рефлексії, що здійснюються в інтерсуб'єктній взаємодії на різних рівнях її цілісності. Групова рефлексія досвіду створення і змін коаліцій через усвідомлення належності і пост-належності різним груповим суб'єктам стає механізмом розв'язання ціннісних суперечностей у взаємодії суб'єктів, способом забезпечення повноти групового суб'єкта в значущій спільній події.

Теоретична модель реконструкції соціального настановлення передбачає рефлексивну активацію когнітивного компоненту, спрямовану на розбалансування системи настановлень, рефлексивну регуляцію емоційного компоненту і переосмислення спільного поділеного досвіду.

Адекватним досліджуваній проблемі буде мультиметодний підхід, який включатиме традиційні прямі методи вимірювань соціальних настановлень, новітні експліцитні методи, дослідження природних рефлексивних середовищ і тренігових ситуацій реконструкції технологічно підсилених інгрупових і аутгрупових ставлень у балансі із соціальною самоповагою.

Основні результати розділу викладено в чотирьох публікаціях, з них дві у фахових виданнях: [74; 85; 88; 91].

РОЗДІЛ II

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ ОСОБИСТОСТІ І ЇЇ ГРУП-РЕФЛЕКСИВНИХ РЕСУРСІВ

У другому розділі подається спосіб конструювання та апробації методик: методики імпліцитного вимірювання соціальних настановлень щодо єдності України на базі методології імпліцитно-асоціативного тесту та методики «Оцінка рефлексивної ємності середовищ спілкування» для оцінки потенціалу групової рефлексії в середовищах найближчого спілкування.

Проаналізовано імпліцитні та експліцитні соціальні настановлення представників різних регіонів щодо єдності України та соціальної самоповаги при різному потенціалі групової рефлексії у найближчих середовищах спілкування.

2.1. Методична схема емпіричного дослідження ролі групової рефлексії в реконструкції соціальних настановлень

В першому розділі ми зазначали, що найменш дослідженим і **актуальним**, на нашу думку, на сьогодні залишається регіональний масштаб соціального настановлення, крім того, вплив групової рефлексії на реконструкцію регіональних соціальних настановлень досі не вивчався.

Які ж в Україні існують соціальні настановлення регіонального рівня? Вчені спостерігають протиставлення Центру та периферійних регіонів, великих та малих міст, міста та села, що є схожим і на інші країни світу.

При загальноукраїнських соціологічних дослідженнях країну поділяють на декілька частин, об'єднуючи певні регіони за принципом схожості [122; 123; 124]. Такі об'єднання зазвичай більші за територіально-адміністративні одиниці – області тощо. Для аналізу регіональних особливостей використовують умовний поділ на такі регіони: Східний (Дніпропетровська

Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області), Західний (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області), Центральний (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області, м. Київ), Південний (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області).

Найбільш яскраво вираженим, за думкою дослідників, є відмінність Східної та Західної України. І. Білоконь зазначає, що саме Східна і Західна Україна різняться за соціально-політичними настановами [9]. Природно, що між цими регіонами існують певні відмінності, адже вони мають різні культурно-історичні особливості. Певним аналогом ситуації, що склалася на Україні є Німеччина, де наслідки розділу країни на дві частини ще остаточно не подолані. І хоча в Україні інша ситуація, зокрема частин набагато більше і немає такого чіткого і однозначного поділу як в Німеччині, певне протистояння педалюється саме між цими регіонами, і часто використовується і технологічно підсилюється в політичній боротьбі загалом та безпосередньо в виборчих кампаніях.

Постає питання як же дослідити такі соціальні настановлення на єдність чи роз'єднання України?

2.1.1. Методична схема вимірювання соціальних настановлень

В соціальних науках довгий час домінуючим методом вимірювання настановлень було збирання експліцитних самодосліджень. Якщо ми хочемо дізнатись про настановлення людей щодо особистості, групи, політичного питання чи продукту, ми просимо їх звітувати самим, зазвичай оцінюючи рейтингову шкалу чи обираючи одну з кількох альтернативних відповідей. Але з самого початку досліджень настановлень дослідники були стурбовані тим що, респонденти подеколи не бажали, або не були спроможні неупереджено звітувати щодо власних настановлень. Більше того, відповіді, які давали учасники досліджень були сильно залежні від ситуації і

змінювались залежно від того, хто запитує, як запитує, та іншого. Деякі з виявлених ситуаційних ефектів відбивали стратегії реагування, тоді як інші відбивали когнітивні та комунікативні процеси, включені в питання розуміння і формування суджень [168].

Експліцитне вимірювання

Отже, розглянемо докладніше експліцитні (прямі) методи вимірювання соціальних настановлень. Як вже зазначалося, вони базуються на самозвітах досліджуваного. Можуть використовуватись відкриті чи закриті опитувальники, шкалювання та інші методи.

Досить широко у дослідженні соціального настановлення використовується *метод шкалювання*.

Шкала самооцінок. Вона може бути сконструйована у формі звичайного питання або у вигляді числової осі із позитивними і негативними градаціями. Це найбільш простий вид вимірювання настановлення. При конструюванні шкали самооцінок її позиції обов'язково розташовуються симетрично і складаються з рівного числа позитивних і негативних оцінок, розділених “нейтральною” позицією [142].

Шкала оцінювання теплоти ставлення «Термометр». Передбачає оцінку кожного з об'єктів настановлення за бальною шкалою. Дозволяє проводити порівняння [141].

Шкала ранжирування. Вона відрізняється тією особливістю, що результати вимірювання настановлень за її допомогою аналізуються відповідно до правил, застосованих для рангових шкал.

Найбільш простий прийом вимірювання настановлень по правилах такої шкали – ранжирування респондентами тих об'єктів, ставлення до яких з їхнього боку цікавить дослідника. Так, для виявлення шансів на успіх того або іншого кандидата при багатомандатних виборах респондентам пропонують розташувати картки із прізвищами кандидатів в порядку переваги. В цьому випадку всі об'єкти значущі з погляду предмету

дослідження. Підсумок ранжирування дасть інформацію про шанси кандидатів бути вибраними.

Складніший варіант вимірювання настановлень за допомогою рангової шкали – метод парних порівнянь. Суть його полягає в тому, що позначені на картках об'єкти (їх найменування) для оцінки парами по черзі показують респондентам, пропонуючи вказати той, що переважає. При цьому такій порівняльній оцінці піддаються всі можливі поєднання пар об'єктів. Кількість парних поєднань, що утворюються при вивченні установок респондентів щодо деякого числа об'єктів, обчислюється за формулою.

Шкала Богардуса. Її основне призначення – вимірювання національних і расових установок. Особливість цієї шкали полягає в тому, що кожна оцінка (думка, позиція) автоматично включає все наступне і виключає все попереднє.

Семантичний диференціал як метод вивчення соціальних настановлень також належить до групи методів прямої (експліцитної) оцінки соціальних настановлень. Метод семантичного диференціала було розроблено ще Ч. Осгудом [186]. Він заснований на принципі асоціації між поняттям, що позначає об'єкт оцінки, і тими або іншими вербальними антонімами, що характеризують спрямованість і інтенсивність оцінки. Приклади подібних поєднань: приємний – дратівливий, чистий – брудний, добрий – жорстокий. Для підвищення точності вимірювання настановлення за допомогою семантичного диференціала між антонімами розташовують числову вісь, внаслідок чого кожна пара антонімів отримує 5- або 7-бальну шкалу [188, с. 44-66].

Але через обмеження про яке зазначалося вище пошук більш досконалих методів оцінки соціальних настановлень продовжувався.

Певною відповіддю на цей запит стали методи засновані на вимірі часу реакції.

Імпліцитне та непряме вимірювання. Методики, засновані на вимірі часу реакції

Починаючи з 1970-х, років вчені, які займалися вивченням настановлень, намагалися віднайти рішення для розв'язання означених методологічних проблем. Серед існуючих спроб варто виокремити новий методологічний підхід, що отримав загальну назву імпліцитні, непрямі методи вимірювання настановлень. Наразі вони досить широко використовуються. Головний принцип їхньої дії – вимір часу реакції з урахуванням відкритих закономірностей оцінювання різниці виконання задач складного сортування. Час реакції – це параметр, який не підлягає свідомому контролю, як вербальні реакції при прямому вимірюванні настанови, що розкрило нові перспективи дослідження і викликало своєрідний ренесанс тематики атидюдів.

Ці вимірювання використовують з користю одне з двох достовірних зауважень: пред'явлення стимулів полегшує наступні відповіді на пов'язані стимули; відповідь на стимул повільніша, якщо він містить численні властивості, кожна з яких вимагає різних реакцій.

Найбільш відомими методами непрямого вимірювання є праймінг та імпліцитно-асоціативний тест.

Праймінг. Велика частина досліджень в когнітивній психології вказують, що пред'явлення концепту полегшує наступне впізнавання пов'язаних концептів. Загальне пояснення цього феномену полягає в тому, що пред'явлення первинного концепту (prime – первинний) активує семантично пов'язані концепти в пам'яті, таким чином, скорочуючи час, потрібний на їх ідентифікацію.

Процедури праймінгу використовують цей ефект для оцінки асоціацій людини з об'єктом настановлення (за Б. Уіттенбрінком, Ч. Джадом, Б. Парк). Концептний праймінг презентує цільові слова з описаним значенням і використовується вирішення завдань, які вимагають від учасників ідентифікувати слово [209].

В оціночних праймінгових процедурах (Р. Фазіо, Д. Санбонмацу, М. Пауел, Ф. Кардес) презентуються слова навантажені загальним оціночним значенням (приємний, жахливий) і прохають учасників визначити це значення (погане чи добре). Цікавить при цьому, чи буде пред'явлення об'єкту настановлення полегшувати оціночні реакції на негативні чи позитивні цільові слова [185].

Таким чином, оціночний праймінг досліджує чи буде об'єкт настановлення ініціювати автоматичну оцінку, тоді як концептний праймінг досліджує описані асоціації, які можуть мати оціночний зміст [168, с. 4-5].

Разом з тим метод праймінгу має обмеження щодо дослідження регіональних соціальних настановлень.

Особливості вимірювання імпліцитних соціальних настановлень за допомогою *імпліцитно-асоціативного тесту (ІАТ)*.

Ще одним із методів непрямой оцінки, що став підсумком багаторічного пошуку в цьому напрямку, став Імпліцитно-асоціативний тест (Implicit Association Test, ІАТ), запропонований Е. Грінвальдом, Б. Носеком, М. Банаджі та колегами в 1998 році [174]. Його процедура була заснована на вимірюванні сили і швидкості актуалізації автоматичних асоціацій між окремими уявленнями людини.

Розглянемо більш докладно теоретичні аспекти, які лежать в основі запропонованого методу, адже використання будь-якої методики без розуміння теоретичного підґрунтя її створення, гарантовано призводить до проблем на етапі інтерпретації отриманих даних.

Необхідно врахувати, що у випадку із цим методом класична схема побудови теорії була не повністю відповідною. Насправді створення теорії, за власним визнанням авторів, не стільки було результатом теоретичного аналізу з наступним підтвердженням гіпотез, скільки намаганням сконструювати таку теоретичну побудову, яка найкращим чином пояснювала б отримані за допомогою ІАТ результати. Сьогодні існує досить розгалужена картина таких теоретичних основ інтерпретації. Одним із найпотужніших

напрямів є інтерпретація отриманих результатів у межах соціально-когнітивного мережевого підходу, що отримала назву теорії балансованої ідентичності [168]. У назві теорії використано поняття «ідентичність» тому, що завжди розглядається зв'язок «Я» і певної соціальної категорії. Поняття «балансована» вживається через звернення до одного з варіантів розвитку теорії балансу Ф. Хайдера [165] (однієї з теорій когнітивної послідовності поряд з теорією когнітивного дисонансу Л. Фестінгера [159] та ін., що домінували в західній психології в 1950-х роках), адже використовується дизайн трьох взаємопов'язаних «балансованих» асоціацій, який виявляє послідовність зв'язків у триаді.

Основні терміни, що використовуються в теорії балансованої ідентичності: *концепт, сила асоціації, активація концепту*. Саме в цих термінах надалі формулюються основні гіпотези та принципи інтерпретації.

Концепт – репрезентує певні об'єкти як вузли в мережевій структурі соціальних знань людини, які умовно можна позначити як категорії і атрибути (ознаки). Категорії можуть представляти собою будь-яке групування, як елемент соціуму: особистість, соціальні та будь-які інші групи. Первинно в ІАТ використовувались не тільки елементи структури соціальних знань, а й окремі поняття, предмети і т.д. Наприклад такі – *комахи і квіти, або кока-кола і пепсі, або психологія і хімія* чи інші. В межах теорії балансованої ідентичності використовуються тільки соціальні категорії: наприклад, *чоловіки й жінки, старі й молоді* тощо. Атрибути також можуть презентуватись по-різному. Серед атрибутів найважливішими є позитивна і негативна модальність. В залежності від того, що нас цікавить, виміри ознаки можуть бути представлені ярликами *добре/погане, приємне/неприємне, позитивне/негативне* або певною рисою чи ознакою, що забезпечує асоціацію з досліджуваною категорією – наприклад, концепт «чоловіки» на відміну від «жінки» більше пов'язаний з математикою, ніж з гуманітарними науками [141; 168, с. 60].

Сила асоціації розуміється як потенціал одного концепту активувати інший. ІАТ вимірює не абсолютну силу асоціації, а відносну силу асоціації в структурі соціального знання. ІАТ ефект – це вимірювання за допомогою порівняння часу реакцій на виконання складних комбінованих завдань на сортування слів (або зображень). Сила асоціацій визначається через виявлення різниці в часі реакції (латентності) сортування тих же самих слів у різних комбінаціях, наприклад, для визначення гендерних атитюдів вираховується різниця часу реакції при одночасному сортуванні в одну групу категорій «Жінки або Я» і «Чоловіки або Вони», що порівнюється з сортуванням «Чоловіки або Я» і «Жінки або Вони». Різниця в часі реакції на виконання цих сортувань і репрезентує силу асоціації між концептами «чоловіки», «жінки», «я», «вони» в структурі (мережі) соціального знання.

Активація концептів може відбутись або через зовнішній стимул, або через збудження внаслідок асоціації з іншими уже активованими концептами, що активувались виконанням суб'єктом певних завдань, тобто, певними його реакціями. Припущення, що асоціації підсилюються між двома одночасно активованими концептами було теоретично визначено Д. Геббом і підтверджено сучасними коннекціоністськими теоріями нейронних мереж [141; 168].

Частиною парадигмального підґрунтя цього підходу, що аналізується, є припущення, які широко підтримуються сучасними соціальними психологами:

1) Важлива частина соціального знання може бути репрезентована як мережа різних за силою асоціацій серед персональних концептів (включаючи себе і групи) та атрибутів (включаючи валентність, тобто позитивну чи негативну модальність емоційної складової). Ця теза отримала назву *асоціативної структури соціального знання*.

2) Теза про *центральність «Я»*, яку підтримує більшість сучасних дослідників, полягає в тому, що концепт «Я» ідентифікують як центральну сутність в структурі соціальних знань. В асоціативній структурі знань

центральність «Я» репрезентується тим, що цей концепт пов'язаний з багатьма іншими і є високо пов'язаним у структурі. Через те, що модальність представлена як атрибутивний концепт в асоціативній структурі соціальних знань, *самоповага* репрезентується як зв'язок вузла «Я» з вузлами модальності. Часто емпірично спостерігається, що самоповага є позитивною в нормальній популяції – це транслюється в припущення, що для більшості людей вузол «Я» асоціюється із вузлом позитивної модальності.

Важливість теоретичного підходу балансу ідентичності полягає в тому, що в запропонованих термінах визначаються чотири найбільш популярні сучасні соціально-когнітивні конструкти.

Атитюди – це асоціації між концептами соціальних об'єктів або соціальних груп та концептом модального атрибуту (тобто, зв'язок включає позитивну чи негативну оцінку). *Соціальний стереотип* – це асоціація концепту соціальної групи із одним або більше атрибутивних (не модальних) концептів, певних властивостей групи. *Самоповага* – асоціація концепту «Я» із модальним атрибутом. *Я-концепт* – це асоціація концепту себе із одним або кількома не модальними атрибутами [141].

Стосовно проблеми вимірювання настановлення на єдність/роз'єднаність країни концептом соціальної групи виступають поняття, які репрезентують Захід і Схід та Південь України. Атитюд визначається як зв'язок цих двох концептів із позитивною чи негативною валентністю, а соціальний стереотип із певними змістовими атрибутами соціальних груп. Сила асоціацій, яка проявляє асиметрію ставлення до різних територіальних частин України, приймається зворотною за значенням сили настановлення на єдність. Розуміючи наявність обмежень такої інтерпретації для першого етапу дослідження, спрямованого на вивчення різниці між експліцитним і імпліцитним оцінюванням настановлень, ми вважаємо такий підхід прийнятним.

Отже, непрямі вимірювання дадуть можливість використовувати один із двох принципів інтерпретації результатів відмінності часу реакції, а саме:

1) пред'явлення стимулів полегшує наступні відповіді на пов'язані стимули;
2) відповідь на стимул повільніша, якщо він містить численні властивості, кожна з яких вимагає різних реакцій. При спеціальній побудові завдань, з використанням позначених принципів, стає можливим оцінити за часом реакції особливості ставлення людини до того чи іншого об'єкту. Якщо концепт «Захід» пов'язаний із позитивною валентністю, то сортування цих понять в одну групу суб'єкту буде виконати легше і, відповідно, час реакції на виконання цього завдання буде менше, ніж виконання завдань умовно протилежного завдання сортування «Захід або негатив».

Тест має усталену структуру з сімох блоків (див. табл. 2.1). На першій стадії піддослідні швидко класифікують назви квітів та комах до відповідної категорії за допомогою клавіатури комп'ютера. Потім виконують таке ж завдання щодо категорій «добре» і «погано». В наступній третій стадії поєднані дві попередні задачі і учасник має натискати ліву клавішу якщо бачить слова з категорій «квітка» і «добре» та праву, коли бачить «комаха» та «погано». Четверта стадія повторює 3-ю з додатковою інструкцією. П'ята стадія – це повторення другої зі зміною сортувального завдання. Так само як шоста і сьома – повторення третьої і четвертої [168, с. 62-63].

Від початку для аналізу даних використовувалось середнє значення, а саме різниця в середніх значеннях часу реакції між другими з комбінованих завдань (4 та 7 блоки). На основі великих масивів за даними ІАТ механізм аналізу результатів був покращений. Рекомендований алгоритм [164] був найкращим щоб мінімізувати: 1) кореляцію між ефектами ІАТ та середню затримку відповіді індивідуальних суб'єктів; 2) ефект порядку блоків; 3) ефект різного попереднього досвіду виконання ІАТ, і в той же час; 4) зберегти сильну внутрішню послідовність; 5) та максимізувати кореляції між експліцитним і імпліцитним вимірюванням. Засновуючись на цих критеріях, Грінвальд і колеги запропонували вимірювання, яке вони ідентифікували як D, щоб замінити попередній спосіб підрахунку. D вираховується як різниця в середніх значеннях часу реакції між двома

комбінованими завданнями (наприклад, квітка+добре та квітка+погано) поділене на «інклюзивне» стандартне відхилення суб'єктивного часу реакції у двох комбінованих завданнях.

Таблиця 2.1

Типова структура Імпліцитно-асоціативного тесту

Стадія	Лівий вибір	Правий вибір
1	Квітка	Комаха
2	Добре	Погано
3	Квітка Добре	Комаха Погано
4	Квітка Добре	Комаха Погано
5	Погано	Добре
6	Квітка Погано	Комаха Добре
7	Квітка Погано	Комаха Добре

Модифікація методики ІАТ для вимірювання регіональних соціальних настановлень

Отже найбільш доцільним для вимірювання імпліцитної форми регіональних настановлень, регіональної упередженості ми вбачаємо методологію ІАТ. Як ми побчили вище метод дозволяє сконструювати власну методику для вимірювання конкретного атитюду за допомогою певних діад.

Перш ніж розпочати безпосереднє конструювання методики, треба визначитись, як ми будемо розуміти єдність України в контексті імпліцитного вимірювання. Поняття єдності – абстрактне і досить складне, тому використання його в імпліцитних вимірювання може бути

малоефективним. З іншого боку, нас найбільше хвилює саме порушення єдності, штучне роз'єднання країни на частини. Звернувшись до структури імпліцитно-асоціативного тесту, бачимо, що потрібно сконструювати два концепти. Звичайно, частин України з соціокультурними розбіжностями більше, проте в низці психологічних досліджень показано, що більше відмінностей у ставленнях, атитюдах громадян у політичній сфері мають західний і східно-південний регіони України. Було сформовано такі два концепти, які будуть найбільш монолітними щодо політичних настановлень: «Західна Україна» та «Південно-Східна Україна». Недоліком такого розподілу буде випадіння центральних регіонів, але вони є найменш загрозливими щодо заявленої проблеми. Якщо в якості ознаки будуть виступати позитив та негатив («добре-погано»), то зможемо зафіксувати відхилення у вподобанні сходу чи заходу. Такий перебіг засвідчить тенденції відмінностей. Пропонуємо вважати такі тенденції ознакою, що є протилежною єдності. Таким чином, ми будемо говорити про єдність у разі відсутності надання значної переваги якомусь одному із концептів.

В тесті кожен із протилежних концептів задається декількома категоріями. Для цього має бути обраний стимульний матеріал, який найкраще репрезентує дану категорію та має однозначні асоціації з нею. Доцільно обрати, на нашу думку, словесний стимульний матеріал, оскільки візуальний матеріал, який відповідав би вищезазначеним вимогам і при цьому не ніс зайвого смислового навантаження, що досить важко підібрати. Тому пропонуємо для категорій «Західна Україна» та «Південно-Східна Україна» взяти назви адміністративно-територіальних одиниць, таких як міста, традиційні назви територій, що історично склалися і представлені в інформаційному просторі.

Концепт «Західної України» задається категоріями: Львів, Івано-Франківськ, Ужгород, Тернопіль, Волинь, Закарпаття; «Південно-Східної України»: Донецьк, Луганськ, Запоріжжя, Симферополь, Донбас, Крим.

Конструювання ознак. Набагато складніше виявилось сконструювати ознаки, за якими мають оцінюватись категорії, адже саме різниця часу реакції на виконання завдання оцінювання складає необхідний матеріал вимірювання імпліцитного настановлення.

Було розглянуто три варіанти. У першому варіанті ми намагалися знайти наповнення категорій, пов'язане з єдністю. Було запропоновано такі слова: залученість, ентузіазм, незалежність, патріотизм, згуртованість нації, єдність – на одному полюсі. На протилежному: роз'єднаність нації, байдужість, сепаратизм, залежність, саботаж, зрада. При первинному тестуванні з'ясувалося, що існує низка проблем, які роблять небажаним використання цього варіанту сконструйованих ознак. По-перше, складність стимульного матеріалу була вище за середню, що робило неможливим виконання завдання великою кількістю досліджуваних. По-друге, неповна відповідність сконструйованих ознак зазначеним категоріям. Нарешті, кількість часу, який забирає виконання методики, була занадто великою.

Другий варіант. Якщо дистанціюватися від бажання закласти в ці слова єдність, то можна взяти будь-які слова, головне щоб вони мали однозначне позитивне чи негативне забарвлення. Наприклад, такі: мир, щастя, любов, радість, сміх, здоров'я – війна, горе, ненависть, смуток, плач, хвороба. Проте виявилось, що досліджуваним досить складно співвіднести нейтральні географічні назви із такими ознаками, це викликає спротив і протести проти некоректності завдань.

В третьому варіанті ми спробували позбутися вказаних недоліків. Запропоновано наступні слова-ознаки, які використовувались нами в попередніх дослідженнях емоційних станів учасників масових політичних акцій. До ознак полюсу «добре» віднесені: ентузіазм, щирість, єдність, велич, незалежність, вірність. До полюсу «погано» віднесені: байдужість, заздрість, роз'єднаність, меншовартість, залежність, зрада. Попри те, що стимульний матеріал лишається досить складним, тим не менш, даний варіант ознак

підтвердив можливість диференціації досліджуваних і вираховування необхідних показників.

Модифікуючи спеціальні скрипти SPSS, запропоновані Е. Грінвальдом для оцінки відхилення часу реакції в різних серіях виконання завдань, створюємо остаточний варіант методики на базі традиційної для ІАТ-проектів програми Inquisit (http://faculty.washington.edu/agg/iat_materials.htm).

ІАТ-Самоповага

Дослідження самоповаги як категорії соціального знання є одним із центральних та найбільш вивчених об'єктів дослідження імпліцитної методології, як і зазначалося вище. Самоповагу вчені визначають як атитюдний конструкт та частину самооцінки [163], разом з тим «імпліцитна самоповага» – автоматична несвідома оцінка себе, що веде до спонтанних реакцій на значущі для Я стимули [163; 170].

Історія дослідження імпліцитної самоповаги налічує більше двадцяти років. За цей час піднімалися питання змісту поняття [150; 141], конструювання методики дослідження [163], пошук найбільш прийняттого концепту для порівняння з «Я» (роль іншого) в ІАТ [170; 192], зв'язок імпліцитної самоповаги з різними настановленнями та упередженнями.

ІАТ-Самоповага є також частиною моделі балансованої ідентичності.

«ІАТ-самоповага» відбувається за класичною схемою з семи блоків, де в якості концепту використовуються категорії пов'язані з «Я» та «Інші», а атрибутом виступають категорії «добрий» і «поганий». В табл. 2.2 наведений вміст категорій, які ми використовували в нашому дослідженні.

За основу нашої модифікації методики нами було взято методику «ІАТ-Самоповага» (self-esteem) запропонований авторами [141; 163] та здійснено переклад концептів та атрибутів. Оскільки в якості концепту використовувались займенники, простий переклад яких українською та російською мовами не дозволяє зберегти функціональність, а саме *self* (себе, сам / себя, сам), *me* (мене / меня), *my* (мій / мой), *mine* (мій / мой), *they*

(вони / они), *them* (їх / их), *theirs* (їхнє / их), *others* (інші / другие). Тому ми використали інші займенники, спрямовані на «Я» та «Інші».

Таблиця 2.2

Наповнення тесту «ІАТ-Самоповага»

Категорія	Зміст
Я	я, сам, моє, мені
Інші	інші, вони, їх, їхнє
Добрий	добрий, гарний, вродливий, щирий, активний, багатий
Поганий	злий, поганий, нещирий, пасивний, потворний, бідний

Вище ми розглянули методичну схему вимірювання соціальних настановлень і соціальної самоповаги і окреслили конкретні методи дослідження, надалі розглянемо частину методів, що стосуються вивчення рефлексії.

2.1.2. Методи дослідження рефлексії

Дослідження рефлексії та її аспектів

Разом з дослідженням теоретичних аспектів рефлексії розроблятися методи оцінювання проявів рефлексії особистості.

Так, А. В. Карповим і В. В. Пономарьовою [41; 102] було розроблено методику діагностики рефлексивності як психічної властивості. А. В. Карпов зауважує: «диференційоване розуміння предмета психології рефлексії передбачає його спеціальний розгляд в аспекті категорії "психічна властивість", тобто рефлексивність повинна бути представлена як якісно особлива властивість індивіда». За задумом автора, ця психодіагностична процедура повинна визначати існуючі відмінності ступеня розвитку рефлексивності, а через них забезпечувати додаткові можливості вивчення рефлексії як процесу і як стану. Методика враховує три види рефлексії, що виділяються за так званим "часовим" принципом: ситуативну (актуальну),

ретроспективну та перспективну рефлексію і являє собою 27 тверджень, з якими має погодитись або не погодитись респондент (7-бальна шкала).

Разом з тим, метод запропонований авторами, слабо відбиває аспекти групової рефлексії.

Експериментальні дослідження групової рефлексії спиралися на аналіз дискурсу у творчому пошуку, а саме при розв'язанні творчих задач. М. І. Найдьоновим, Л. А. Найдьоною було розроблено спеціальний метод аналізу мови, за допомогою якого, аналізуючи дискурс, можна оцінити динаміку прояву та взаємопроникнення індивідуального і групового радикалів суб'єктності за окремими показниками і контекстуальними параметрами.

В подальшому автори застосовували метод для аналізу дискурсу тренінгових подій тощо. Проте дослідження в неекспериментальних умовах практично неможливе.

Ще одним методом дослідження рефлексивних процесів стало рефлексивне інтерв'ю. Автори застосували цей метод для дослідження рефлексії учасників масових протестних акцій [75]. В інтерв'ю досліджуваному пропонується відстежити новизну щодо власних знань, досвіду, почуттів, та ставлень.

Разом з тим, методики, яка досліджувала б груп-рефлексивні аспекти та оцінювала б частоту метакогніцій нами виявлено не було.

Методика вимірювання ємності рефлексивного середовища

Рефлексія є важливим фактором розвитку особистості і середовища. Попри величезне розмаїття розуміння рефлексії і зростання її популярності в психології, залишаються достатньо мало дослідженими природні середовища, в яких розгортаються рефлексивні процеси різних модальностей без спеціального втручання дослідників. Актуальність дослідження цього питання зумовлена тим, що рефлексія є фактором формування середовищ інноваційного розвитку [59]. Тому нас зацікавило питання: в яких середовищах у природних умовах «живе» групова рефлексія.

Метою створення методики був пошук відповіді на дослідницьке запитання: чи змінюються рефлексивні характеристики середовищ під впливом демографічних чинників, зокрема чи пов'язані з віком, чи мають гендерні відмінності.

Ми виходили з припущення, що головним контекстом, який сприяє формуванню рефлексивного інноваційного середовища, є дружні відносини. Саме у дружніх стосунках наявна довіра [44], яка необхідна для існування групового суб'єкта і здійснення групової рефлексії. Проте, рефлексія може здійснюватись і в межах індивідуальної суб'єктності, а також в інших більш чи менш постійних середовищах міжособистісного спілкування. Наскільки відмінними є ці природні середовища існування рефлексії, чи відмінна рефлексія, яка розгортається в цих середовищах?

Для перевірки цих припущень ми провели дослідження особливостей репрезентації рефлексивних модальностей у природних умовах у дорослих та юнацтва. Модальністю рефлексії ми назвали її спрямованість на той чи інший об'єкт. У якості основних об'єктів рефлексії слідом за М. І. Найд'оновим ми виокремлюємо знання, почуття, відносини (ставлення) і досвід. *Знання* є традиційним об'єктом, у межах якого рефлексія розглядалась у філософії, вивчалась у дослідженнях учбової діяльності як механізм інтелектуального контролю, забезпечення істинності знання. *Почуття* є об'єктом рефлексії, яка розглядається як механізм опанування стресом, фрустрацією та іншими негативними емоціями, виступає елементом саморегуляції внутрішнього світу людини. Модальність рефлексії *ставлень* спрямована на зовнішній світ, насамперед, соціальний; вона необхідна для забезпечення співпраці, побудови конструктивних відносин, розв'язання конфліктів, об'єднання зусиль і продовження стосунків. Найбільш інтегративною модальністю є рефлексія *досвіду*, яка включає в себе аналіз дій різних масштабів та їх результатів, в тому числі у вигляді особистого досвіду, спрямованого в майбутнє.

Для дослідження особливостей рефлексії різних модальностей у природних середовищах міжособистісного спілкування ми створили *експрес-методику оцінки рефлексивної ємності середовищ спілкування*. У ній для оцінки модальностей використовувалися параметри, розроблені для активізації рефлексії в процедурах особистісної рефлексії (публічного самодослідження, покликаною препарувати свої почуття, відносини, знання, досвід у рефлексивному творчому тренінгу-практикумі) [78]. Такі ж модальності використовувалися в рефлексивному інтерв'ю з учасниками масових акцій [177]. Респондентам пропонується відповісти на питання: що нового в почуттях, відносинах, знаннях і досвіді вони отримали в поточній події.

Взявши за основу питання рефлексивного інтерв'ю, ми модифікували їх, щоб отримати інформацію про особливості репрезентації рефлексивних середовищ у природних умовах у дорослих та юнацтва шляхом самозвітів. Однак якщо в рефлексивному інтерв'ю основний запит стосується моніторингу змін у цих сферах (запитання «Що нового...»), то в методиці нас цікавила частота звернень до цих чотирьох модальностей рефлексії в різних контекстах. Зокрема, «індивідуально-рефлексивний аспект»: «Я звертаюся думками до своїх почуттів... ставлень... знань... досвіду...». І «груп-рефлексивний аспект» (три компонента): «Я розмовляю з друзями про себе і свої почуття... ставлення... знання... досвід», «Я розмовляю з батьками про себе і свої почуття... ставлення... знання... досвід», «Я розмовляю з іншими людьми про себе і свої почуття... ставлення... знання... досвід». В першу чергу нас цікавив контекст дружній відносин, оскільки, на нашу думку, в «природних умовах» це найбільш широкий субстрат для групової рефлексії.

Таким чином, як контекстні середовища нами були задані: друзі, батьки та інші люди. Загальна матриця частотної оцінки рефлексії має форму 4 середовища*4 модальності. 4 середовища: індивідуальне, друзі, батьки, інші люди. 4 модальності: знання, почуття, ставлення, досвід. Оцінка

кожного питання відбувалася за п'ятибальною шкалою Лайкерта: 1 бал - ніколи, 2 - рідко, 3 - іноді, 4 - часто, 5 - дуже часто.

Суб'єктивне шкалювання питань за 5-бальною Лайкертівською шкалою частоти дає змогу представити результати для аналізу в двох формах: а) як оцінку рівня рефлексивної ємності середовищ за кожною з модальностей (високий, середній, низький рівні визначаються на основі центилей), що уможливорює аналіз профілю групової рефлексії; б) як загальну оцінку рефлексивної ємності, що вираховується як сума оцінок за всіма шкалами і визначає високий, середній та низький рівні.

Таким чином, валідизація авторської методики «Оцінка рефлексивної ємності середовищ спілкування» забезпечувалась на внутрішньому і зовнішньому рівнях. Внутрішню валідність забезпечено повнотою (вичерпністю) концептуального конструкту і задуму, а відтак відповідністю головній меті оцінки рефлексивної ємності середовища спілкування; ясністю і прозорістю формулювань опитувальника; практичністю інструментарію для збору даних з точки зору чіткості і організаційної простоти отримання даних. Зовнішня валідність забезпечувалася відповідністю досвіду використання з 2004 р. аналогів запитань рефлексивного інтерв'ю для оцінки групової рефлексії у політичній та організаційній психології.

Отже, методика являє собою самозвітний опитувальник, який окреслює певні сфери, що можуть свідчити про якість груп-рефлексивного ресурсу особистості.

Перший інформаційний блок моніторинг частоти звертання до почуттів, ставлень, досвіду, знань, заснований на рефлексивному інтерв'ю [75], про який ми писали вище.

Другий блок досліджує змістові аспекти рефлексивних ресурсів особистості. Питання щодо обдумування людиною своїх дій заздалегідь, а також обдумування і контролю своїх ставлень до інших людей, розкривають значущість цього для людини, частоту звертання та самооцінку вдалості таких дій («Наскільки для мене важливо наперед обдумувати свої дії?»),

«Наскільки часто я наперед обдуюю свої дії?», «Наскільки добре мені вдається наперед обдумувати свої дії?», «Наскільки часто я обдуюю і контрольною своє ставлення до інших?», «Наскільки добре мені це вдається?», «Наскільки для мене це важливо?»).

Третій блок досліджує флуктуацію зміни індивідуального та групового суб'єкту за допомогою запитань: «Скільки часу мені потрібно бути одному, щоб виникло бажання поспілкуватися з іншими?» та «Скільки часу мені потрібно спілкуватися з іншими, щоб виникла потреба усамітнитися?» (1 година, Пів дня, День, Кілька днів, Тиждень, Місяць, Рік).

2.2. Емпіричне дослідження

2.2.1. Загальна характеристика дослідження

Дослідження, яке проходило протягом 2005–2011 років, складалось із пілотного, основного і формувального етапів. Всього в дослідженні взяло участь 607 осіб.

Вище ми пересвідчилися, що технологія ІАТ потребує двох конструктів, полярних один одному для з'ясування переваги одного з них, що трактується як певне соціальне настановлення. На початку розділу ми обґрунтували, що саме педалювання відмінностей Східної і Західної України є найбільш цікавим з точки зору досліджування соціальних настановлень регіонального масштабу. За нашим задумом для дослідження регіональних настановлень єдності потрібно було задіяти як представників «цілових» регіонів (тобто Східного та Західного) тобто представників інгруп та аутгруп, так і представників регіонів, що не належать до цілових.

Центральний регіон (а саме м. Київ) було визначено таким, який відповідає поставленій задачі. Для Західного та Східного регіонів ми обрали м. Львів (як найяскравіше уособлення Західної України) та м. Ужгород, а також м. Макіївку.

Було заплановано дослідити різні групи: дорослих (працюючих) громадян, молодих людей (студентів, а також учнів, які з одного боку нараз не є виборцями, проте в найближчій перспективі ними стануть). В результаті перших серій дослідження з'ясувалося, що при вивченні саме регіональних соціальних настановлень (експліцитної форми) фактор соціальної бажаності значно впливає на дорослих громадян, в результаті чого вони уникають і маскують відповіді щодо своїх регіональних настановлень більше ніж молоді люди. Тому ми зосередились саме на останній категорії.

За результатами пілотного дослідження також з'ясувалося, що значних гендерних відмінностей не має, тому питання балансування вибірки за цією ознакою було не дуже нагальним.

Остаточна конфігурація дослідження виявилася такою:

Для пілотного етапу дослідження ми вирішили задіяти школярів 10 класів міста Києва, представників Центрального регіону. Було досліджено 56 осіб віком від 15 до 17 років. Учні трьох 10-х класів гімназії «Либідь» м. Києва. Серед них 27 дівчаток та 29 хлопців.

Ми застосовували три сконструйовані нами ІАТ тести, та опитувальник щодо експліцитних настановлень.

Основний етап складався з 4-х серій.

1. Дорослі м. Київ, 35 осіб. Працівники будівельного комбінату м. Києва віком від 20 до 63 років. 22 жінки та 10 чоловіків.

2. Студенти професійного технічного училища м. Львова. 45 осіб (три навчальні групи). Вік молодих людей коливався від 16 до 18 років. 12 дівчат та 33 хлопці.

3. Учні 10-х класів двох шкіл м. Ужгород 43 особи (по два класи з кожної школи). 21 дівчина та 22 хлопці, віком від 15 до 17 років.

4. Учні 9-10-х класів 24-ї та 56-ї шкіл м. Макіївка, Донецької області. 22 дівчини і 32 хлопці віком від 15 до 18 років.

Оскільки в першому дослідженні застосовувалась модифікація ІАТ-Самоповага, яка незначно відрізнялася від тієї, що застосовувалася у

подальшому, вважаємо за доцільне розглядати дані пілотного етапу окремо, проте залучити до розгляду дані тренінгової групи.

Отже в дослідженні взяли участь 190 осіб 88 жінок і 102 чоловіка, віком від 14 до 60 років. З них 44 особи дорослі віком від 20 до 63 років та особи юнацького віку 14-18 років.

Досліджуваним пропонувалися такі методики – паперовий бланк з комплексною методикою прямих вимірювань (див. Додаток А), в який входили наступні модулі: 1) анкетні дані; 2) методика оцінки ємності рефлексивного середовища, 3) методика «Термометр» оцінки теплоти ставлення до себе та інших людей, 4) методика «Термометр» оцінки теплоти ставлення до Західної та Східної України, 5) методика прямого дослідження експліцитних регіональних соціальних настановлень.

Другий блок дослідження являв собою імпліцитні вимірювання, а саме методика ІАТ-Самоповага та Методика вимірювання регіональних настановлень ІАТ-єдність.

Обробка результатів ІАТ

Для обробки результатів ІАТ використовувався інструментарій авторів методу, а саме, типові скрипти для програми SPSS, які у подальшому були модифіковані нами для обробки проведених тестів.

Ми вже згадували, що D вираховується як різниця в середніх значеннях часу реакції між двома комбінованими, поділена на «інклюзивне» стандартне відхилення суб'єктивного часу реакції у двох комбінованих завданнях.

Традиційно результати ІАТів прийнято поділяти на 7 рівнів за величиною сили асоціації. Оскільки дані ІАТ демонструють силу асоціації, то для визначення рівня цієї сили ми застосували процентіль для абсолютних значень результатів тестів. Таким чином, ми розподілили всі значення у три групи – 1) переважання X над Y , 2) переважання Y над X , 3) та відсутність переваги X чи Y . При цьому для перших двох груп було виділено по 3 рівнів: низький, середній та високий.

2.2.2. Вимірювання рефлексивної ємності середовищ спілкування особистості

Розглянемо окремо результати вимірювання рефлексивної ємності середовищ спілкування особистості. Дослідження за даною експрес-методикою (у бланковому її варіанті) проводилось індивідуально, оскільки вона була вбудована в цикл методик, спрямованих на вивчення імпліцитних соціальних настановлень за допомогою комп'ютерної версії імпліцитного асоціативного тесту. Первинні дані дослідження рефлексивної ємності середовищ спілкування за підсумками основного етапу наведено у додатку Б.1.

Результати дослідження в узагальненому вигляді викладено в таблиці табл. 2.3.

Максимальна кількість балів одержаних по кожному з запитань дорівнює п'яти, відповідно групуючи пункти як модальність рефлексії (підсумовування балів однієї модальності зі всіх середовищ) чи як середовище (бали всіх модальностей одного середовища) максимальна кількість балів дорівнюватиме двадцяти.

Таблиця 2.3

Інтервали середніх значень показників групової рефлексії

Модальність групової рефлексії	Інтервал середніх значень	Середовище спілкування	Інтервал середніх значень
Почуття	10,27±2,99	Усамітнене	13,81±3,09
Ставлення	11,34±2,98	Дружнє	12,26±3,13
Знання	12,33±3,01	Батьківське	11,88±3,59
Досвід	12,24±3,10	Дистантне	8,24±2,65
Загальна рефлексивна ємність середовищ спілкування			46,19±10,15

За допомогою виокремлення значень оцінок, які виходили за межі більшості (діапазон $\pm\sigma$ від середнього значення суми балів) нами було визначено три рівні ємності рефлексивних середовищ спілкування: низький, середній, високий для загального і груп-рефлексивного аспекту. Для

загального використовувалася сума всіх значень по всім модальностям і середовищам (max=60)), а груп-рефлексивний аспект визначався сумою за середовищами «друзі», «батьки» та «інші» без врахування індивідуальних значень ("думаю наодинці»). Значення, що виходили за середні показники попадали до групи високого чи низького рівня. Кількісний розподіл учасників з різною ємністю рефлексивних середовищ (загальний та груповий аспект) викладено в табл. 2.4.

Розглянемо репрезентацію рефлексивних модальностей в різних середовищах для різних вікових груп.

Таблиця 2.4

Кількісний розподіл учасників з різним рівнем ємності рефлексивних середовищ (загальний і груповий)

Рівень	Рівень ємності рефлексивних середовищ (загальний)		Рівень ємності рефлексивних середовищ (груповий)	
	N	%	N	%
Низький	22	13,17	24	14,37
Середній	114	68,26	113	67,66
Високий	31	18,56	30	17,96
Всього	167	100	167	100

У першу чергу звертає на себе увагу частота репрезентацій рефлексивних модальностей. Якщо усереднити значення частоти здійснення рефлексії всіх модальностей у всіх середовищах (друзі, батьки, інші люди), а також у індивідуальній формі, то в дорослих ця частота буде дещо більшою, ніж у юнацтва - 3,2 і 2,9 балів відповідно. При цьому рефлексія, на думку досліджуваних, частіше здійснюється в індивідуальній формі обдумування своїх почуттів, ставлень, знань, досвіду, ніж у груповій формі обговорення. Це переважання характерно як для дорослих (3,8 і 3,0 бали відповідно індивідуальна і групова форми), так і для молодих людей (3,4 і 2,7 бали).

Однак, якщо розглянути частоту репрезентацій в різних середовищах (див. рис. 2.1), ми побачимо, що середовища друзів і батьків досить схожі за параметрами частоти рефлексії. Так, середні бали складають для друзів 3,3 у дорослих і 3,0 у молоді, а для батьків відповідно 3,2 та 3,0 бали. Таким чином, і в дорослих і в молоді ці середовища досить схожі за частотою рефлексії і лише незначно відстають від частоти «самостійного обмірковування». Середовище, яке протиставлено близьким стосункам - «інші люди», значно відрізняється за частотою рефлексії на 0,7 та 0,9 бала, що складає середні значення 2,5 бали для дорослих і 2,1 для молоді.

Таким чином, найчастіше рефлексивні питання постають перед людиною наодинці та в середовищі близьких людей (друзів та батьків), в той час як при більшій міжособовій дистанції рефлексія здійснюється за уявленнями людей досить рідко.

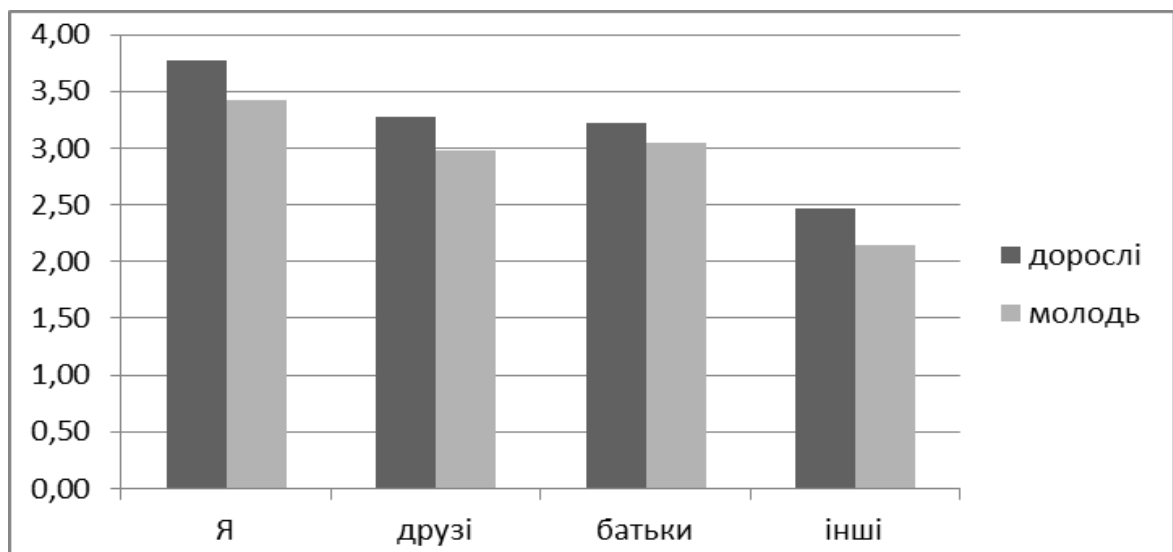

Рис. 2.1. Частота репрезентацій рефлексії в різних середовищах у дорослих та молоді

Наступним кроком аналізу було порівняння частоти виникнення рефлексивних вправ різних модальностей, тобто рефлексії, спрямованої на різні об'єкти: почуття, ставлення, знання, досвід. При цьому, почуття представляють найбільш особистісний, звернений до себе, об'єкт рефлексії. Ставлення охоплюють настановлення на зовнішній світ, зокрема соціальний.

Знання репрезентують інтелектуальний раціоналістичний аспект рефлексії, який є найбільш традиційним розумінням. Останнє формулювання об'єкту рефлексії – як досвіду – виконує інтегративну функцію і знову повертає до особистісного рівня.

На рис. 2.2 представлено гістограми, що відображають частоту здійснення рефлексії різних модальностей в чотирьох досліджуваних середовищах дорослих і молоді за прямими звітами досліджуваних. Найбільші відмінності між різними середовищами у дорослих і молоді спостерігаються в модальності почуттів і ставлень. Саме ці модальності виявилися найбільш чутливими до соціальної дистанції: значно відрізняється частота рефлексії почуттів і ставлень між близькими особистісними середовищами друзів та батьків і іншими людьми. Частота рефлексії знань і досвіду більше залежить від соціальної дистанції в молоді, ніж в дорослих. На рис. 2.3 співвідношення частоти рефлексії в дорослих і молоді проілюстровано для кожної з досліджуваних модальностей.

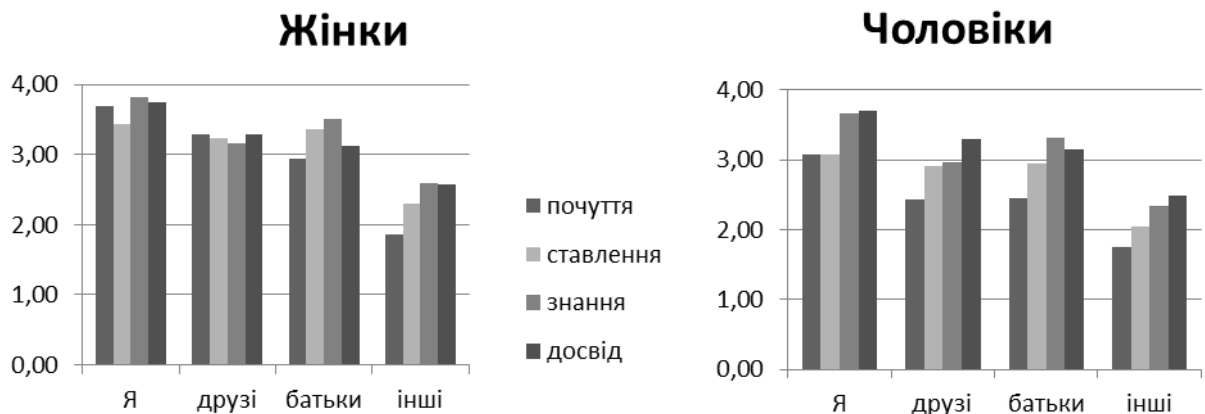

Рис. 2.2. Гендерні особливості репрезентації модальностей рефлексії

Як видно на рисунках, є лише один випадок, коли молодь частіше здійснює рефлексію, чим дорослі – це стосується рефлексії знань у розмовах із батьками. У всіх інших випадках частота рефлексій у дорослих більша, ніж у молоді. Розглянемо особливості рефлексії різних модальностей більш детально.

Рефлексія знань

В індивідуальній формі рефлексії у молоді домінує рефлексія знань – вона має найбільшу частоту серед усіх інших модальностей. Форми графіків частоти рефлексії знань у дорослих і молоді найбільш відмінні. У дорослих спостерігається пряма залежність частоти рефлексії знань від близькості соціальної дистанції: найчастіше така рефлексія здійснюється наодинці, потім - у середовищі друзів, потім – батьків і найменше – в спілкуванні з іншими людьми. Для молоді на рисунку ми бачимо два піки: рефлексія знань наодинці і рефлексія знань у спілкуванні з батьками. Саме в межах групового суб'єкта батьківської родини майже з такою ж частотою, як і наодинці, здійснює молодь рефлексію знань. Рефлексія знань молоддю значно менше, ніж дорослими, здійснюється в середовищі друзів, і ще менше з іншими людьми при великій соціальній дистанції. Попри те, що для досліджуваних вікових груп молоді вважається найбільш важливим для розвитку особистості спілкування із однолітками, ми бачимо, що рефлексія знань найчастіше зосереджується в спілкуванні із родиною. А оскільки рефлексія знань є однією із важливих компонент професіоналізації, мабуть, роль родини як середовища рефлексії і фактора професійного становлення молоді людини сьогодні дещо недооцінюється.

Варто також відмітити, що рефлексія знань для дорослих більше переміщується в середовище спілкування з друзями, де домінує над усіма іншими модальностями. Ймовірно, це відбувається тому, що середовище друзів у дорослих найчастіше переміщується в професійну сферу, де найбільш актуальною є рефлексія знань, адже саме через рефлексію імпліцитних знань в групі може створюватись нове знання, необхідне для розв'язання професійних проблем.

Рефлексія почуттів

Найбільш чутливою до соціальної дистанції виявилась рефлексія почуттів. Різниця між частотою здійснення рефлексії наодинці і з іншими людьми переважає інтервал у один бал за середніми значеннями і в дорослих і в молоді. Для рефлексії почуттів потрібна інтимна дистанція стосунків,

тому нічого дивного немає в тому, що з іншими людьми така рефлексія здійснюється рідше, ніж усі інші модальності.

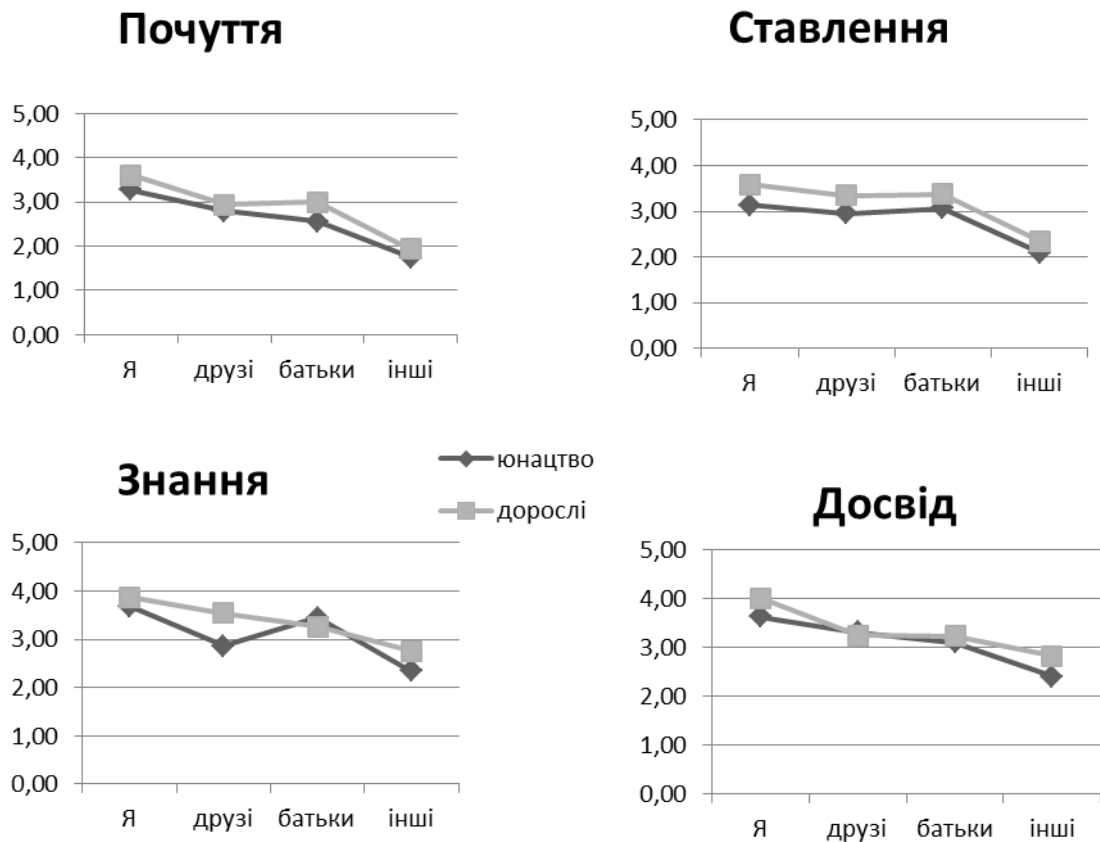

Рис. 2.3. Порівняння модальностей рефлексії у дорослих та юнаків

Загалом модальність почуттів є найменш представленою у всіх середовищах, крім індивідуально-рефлексивного аспекту, де незначно переважає над рефлексією ставлень (3,3 і 3,1).

На графіку видно, що існують відмінності здійснення дорослими і молоддю рефлексії почуттів у близькому середовищі. В той час, як для дорослих характерною є однакова частота рефлексії почуттів у розмовах із батьками і друзями, у молоді рефлексія почуттів переважає в дружньому середовищі, а разом з батьками рефлексія почуттів здійснюється молоддю рідше. Тобто, ми можемо говорити про певну спеціалізацію рефлексивного середовища у двох типах взаємодії молоді із близькими людьми – в системі сім'ї і системі дружніх стосунків. Сім'я для молоді є середовищем,

спеціалізованим, насамперед, на рефлексії знань, а дружні стосунки створюють сприятливі умови для рефлексії почуттів.

Рефлексія ставлень.

Модальність ставлень або відносин відрізняється тим, що у всіх середовищах (крім «інші люди») представлена приблизно на одному рівні, причому і у дорослих (3,4-3,5) і у юнацтва (3,0-3,1).

Порівняння форми розподілу частот рефлексії у різних середовищах у межах окремої модальності виявило, що найменше відмінностей між дорослими і дітьми спостерігається в частотах рефлексії ставлень. При цьому частота рефлексії ставлень має прямий зв'язок із близькістю стосунків. Відсутність різниці форми розподілу в молоді і дорослих може свідчити про те, що особливості рефлексії ставлення формуються раніше досліджуваного нами віку (до 15 років).

Рефлексія досвіду.

Прикметно, що за середніми значеннями найбільш частою в дорослих є інтегральна рефлексія досвіду в індивідуальній формі обдумування на самоті. Рефлексія досвіду домінує в молоді лише в середовищі друзів. Тому варто іще раз підкреслити важливість середовища друзів для розвитку особистості – через рефлексію почуттів та рефлексію досвіду, необхідних для особистісної інтеграції.

Якщо підвести підсумок аналізу відмінностей модальності рефлексії, ми побачимо, що показники модальностей рефлексії знання і досвіду найбільш виражені практично у всіх середовищах, як у дорослих так і у юнацтва, і найчастіше домінує одна з них. Особливо це помітно в індивідуальному рефлексивному аспекті, де ці модальності мають найвищі показники (середні значення 3,7 балів у цілому по вибірці). Модальність рефлексії знання найбільш представлена у дорослих в середовищі друзів (3,6), а у молодих людей – в середовищі сім'ї батьків (3,5), в дружньому ж контексті у юнацтва переважає модальність рефлексії досвіду (3,3) і почуттів (2,8). Цікава особливість середовища батьків у дорослих – рефлексія там

збалансована, частота здійснення рефлексії різних модальностей приблизно однакова.

Гендерний аспект.

Другим напрямом аналізу результатів було виявлення гендерних відмінностей (див. табл. 2.5 і рис. 2.4).

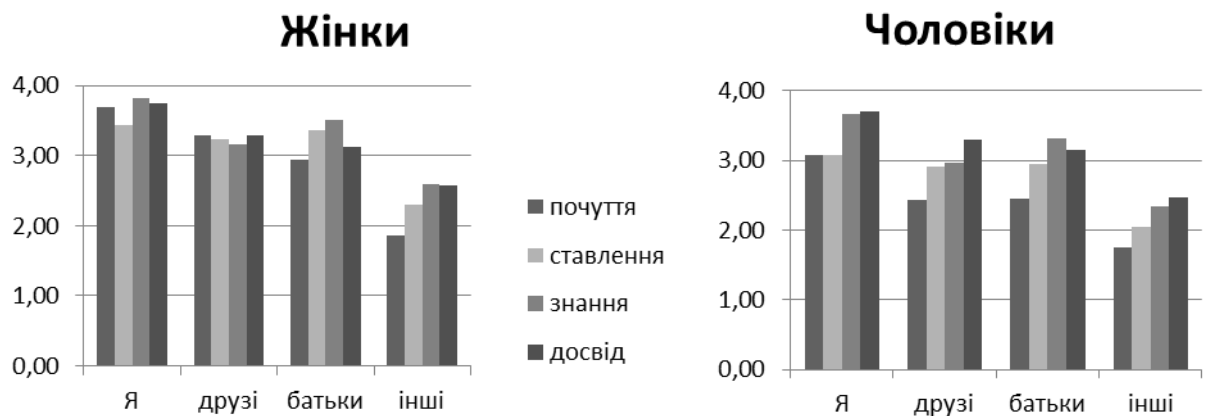

Рис. 2.4. Гендерні особливості репрезентації модальностей рефлексії

Якщо усереднити всі оцінки за різними модальностями, можна сказати, що в жінок складаються умови для здійснення рефлексії дещо частіше, ніж у чоловіків, у всіх середовищах (див. табл. 2.5). Навряд чи ці дані можна спрощено інтерпретувати як більшу схильність жінок до рефлексії загалом. Проте частота звернень до власних знань, почуттів, ставлень і досвіду разом узятих за самозвітами жінок виявляється більшою, ніж за самозвітами чоловіків.

Ми можемо також говорити про певні особливості рефлексії в гендерному розподілі. Рефлексивно-індивідуальний аспект відрізняється тим, що в жінок модальності рефлексії почуттів, знань і досвіду представлені з приблизно однаковою частотою в різних середовищах (середні оцінки відрізняються не більше, ніж на 0,1 балу, маючи значення в діапазоні 3,7-3,8). При цьому модальність рефлексії ставлення дещо відстає (складає 3,4 бали). У чоловіків, натомість, є досить чіткий розрив між рефлексією почуттів і ставлень, з одного боку (середні оцінки цих модальностей 3,1 бали), та

рефлексією знань і досвіду з іншого боку (тут середні оцінки складають 3,7 бали). Тобто, загалом у жінок рефлексія почуттів значно вища, ніж у чоловіків.

Таблиця 2.5

Частота репрезентацій модальностей рефлексії у чоловіків та жінок в різних середовищах (середні значення)

	Я	Друзі	Батьки	Інші
Жінки	3,68	3,24	3,24	2,33
Чоловіки	3,38	2,90	2,96	2,16

У середовищі друзів у жінок рефлексія всіх модальностей знаходиться приблизно на одному рівні частоти здійснення (3,2 – 3,3 балів). У чоловіків є значний розрив рефлексії почуттів (2,4 балів) та значно вищої за неї рефлексії досвіду (3,3 бали). Рефлексія ставлень (2,9) та знань (3,0) займають у жінок і чоловіків проміжне положення.

Конфігурація модальностей рефлексії в спілкуванні з батьками має менше відмінностей у жінок і у чоловіків і стосується переважно ставлення, яке у жінок є другим по частоті (середні значення оцінок 3,4 бали), а в чоловіків третім (відповідно 2,9 бали). При цьому рефлексія досвіду (третє в жінок і друге «місце» в чоловіків) має в жінок і чоловіків однакову частоту (середнє значення 3,1 бали).

У середовищі інших людей можна зазначити, що у жінок мінімально переважає рефлексування знань, тоді як в чоловіків більш явно переважає рефлексія досвіду. Проте ці відмінності незначні на фоні явно зниженої частоти рефлексії всіх модальностей, яка відбувається при зростанні соціальної дистанції.

Таким чином, ми можемо говорити про більш високий рівень репрезентації рефлексивних модальностей у жінок, а також про її більшу збалансованість. Особливо це стосується індивідуально-рефлексивного аспекту та середовища друзів.

Індивідуальні особливості репрезентації модальностей рефлексії

Аналіз індивідуальних профілів оцінок рефлексії проводився на основі виокремлення значень оцінок, які виходили за межі більшості (діапазон $\pm\sigma$ від середнього значення), оскільки загальне вимірювання позначене вище не давало можливості проаналізувати індивідуальні особливості. Таким чином, було емпірично виокремлено типи кількісних профілів: 1) середні значення за всіма модальностями; 2) високі значення за всіма модальностями; 3) низько-середній - коли одна або кілька модальностей за значеннями потрапляють в низький діапазон, а всі інші знаходяться в середньому; 4) високо-середній (коли одна або кілька модальностей за значеннями потрапляють у діапазон вище середнього, а всі інші знаходяться у середньому; 5) низькі значення за всіма модальностями; 6) контрастні значення (коли хоча б одна із модальностей потрапляє в діапазон низьких значень, а інша в діапазон високих).

Розподіл вибірки за типами кількісних профілів рефлексивних модальностей виявився наступним: осіб із середнім профілем - 36,5 %; високо-середнім – 28,1 %; з низько-середнім - 28,1 %; високим – 3,0 %; низьким – 2,4%, контрастним - 1,8 %.

Разом з тим, співвідношення між оцінками різних модальностей в різних середовищах мають високу варіабельність. Представимо тут лише дві різновидності індивідуальних профілів у кількісному типі середніх.

Індивідуальний профіль, наведений на рис. 2.5, представляє собою симетричний тип профілю, в якому частота рефлексії різних модальностей є збалансованою і залежить лише від соціальної дистанції. При цьому рефлексія в близькому середовищі спілкування (з друзями і батьками) не відмінна. Профілі такого типу зустрічаються досить рідко і скоріше складають певний ідеалізований абстрактний тип.

Приклад індивідуального профілю, наведений на рис. 2.6, є несиметричним.

Рис. 2.5. Приклад симетричного середнього профілю

Несиметричність може проявлятися у двох вимірах: щодо модальності, представлені квадрантами і щодо середовищ, які повторюються як промені у кожному з квадрантів. На перетині цих двох вимірів за формою профілю ми можемо робити висновок стосовно взаємодії модальностей рефлексії і середовища їх здійснення. Так, в розглянутому нами індивідуальному профілі (рис. 2.6) квадрантів діаграми, які репрезентують модальності рефлексії: за напрямками почуття – знання, і ставлення – досвід, можна стверджувати, що модальності рефлексії досвіду і знань (полос рефлексії зовнішнього світу діяльності) менше залежать від середовищ здійснення рефлексії, ніж модальності почуттів і ставлень (полос внутрішнього світу переживань). За формою профілю даної людини можна сформулювати систему припущень, які корисні для подальшої консультативної роботи, а саме: про дефіцит емоційного контакту із батьками щодо значущих стосунків і переживань; про достатню закритість і навіть ізольованість особистості, яка розвивається по інтровертному типу; про деяку поверховість дружніх стосунків, у яких не

розгортається рефлексія почуттів, і т.д. Система цих гіпотез потребує розвідки іншими психологічними методами. Проте, такий індивідуальний профіль досить швидко може дати уявлення про карту потенційних ресурсних для розвитку рефлексії середовищ окремої людини.

Рис. 2.6. Приклад несиметричного індивідуального профілю модальностей рефлексії

Отже використання запропонованої експрес-методики оцінки модальностей рефлексії в різних середовищах дає можливість зробити наступні підсумки.

Для молоді характерним є частотне домінування рефлексії знань над усіма іншими модальностями. При цьому важливим контекстом здійснення рефлексії цієї модальності молоддю є середовище спілкування з батьками. Оскільки рефлексія знань є важливим чинником професійного розвитку, потрібні додаткові дослідження ролі сімейного контексту в становленні рефлексії знань майбутнього фахівця.

Рефлексія почуттів є найбільш чутливою до соціальної дистанції, значно менше здійснюється з іншими людьми, ніж у середовищі спілкування із близькими. Особливістю молоді є те, що в спілкуванні з батьками рефлексія почуттів відбувається менше, ніж разом з друзями. У дорослих рефлексія разом з батьками відбувається за всіма модальностями, тобто пригнічення рефлексії почуттів є тимчасовим явищем, характерним лише для молоді.

Важливим середовищем здійснення рефлексії є спілкування із друзями. У молоді в дружньому спілкуванні домінує рефлексія досвіду, найбільш інтегральна з усіх рефлексивних модальностей.

Існують гендерні відмінності рефлексії: у жінок частіше складаються умови для здійснення рефлексії, ніж у чоловіків. В дружніх стосунках у жінок більше представлена модальність рефлексії почуттів. При збільшенні соціальної дистанції відбувається зниження частоти рефлексії, проте чоловіки частіше за жінок рефлексують власний досвід з іншими людьми.

В цілому, виходячи з отриманих даних, ми можемо сказати, що в уявленнях людей середовищем рефлексії в природному контексті є не тільки дружба, а й інші довірчі і близькі відносини (наприклад, з батьками). Довіра у репрезентаціях дорослих та юнацтва найчастіше виступає основою, на якій розвиваються груп-рефлексивні процеси в природних умовах.

Крім того, варто зазначити, що існують значні індивідуальні відмінності в здійсненні рефлексії різних модальностей у різних середовищах спілкування. Це складає найбільш цікаву, на наш погляд, перспективу подальшого дослідження.

2.2.3. Вимірювання соціальних настановлень самоповаги

Розглянемо результати імпліцитно-асоціативного тесту самоповаги.

В цілому по вибірці середній результат ІАТ-Самоповага складає 0,401, з відхиленням 0,466. Найнижче зафіксоване значення – -1,160, Найвище – 1,589.

Ми виділили 7 рівнів настановлення: низький, середній та високий рівні негативної та позитивної самоповаги та відсутність переважання. (-3) Сильне надання переваги іншим перед собою (<-0,696); (-2) Середнє надання переваги іншим перед собою (від -0,696 до -0,392); (-1) Слабке надання переваги іншим перед собою (від -0,392 до -0,104); (0) Відсутність надання переваги себе перед іншими (від -0,104 до 0,104); (1) Слабке надання переваги собі перед іншими (від 0,104 до 0,392); (2) Середнє надання переваги собі перед іншими (від 0,392 до 0,696); (3) Сильне надання переваги собі перед іншими (>0,696).

Як ми бачимо з табл. 2.6, позитивну самоповагу зафіксовано майже в 77% піддослідних, причому розподіл по рівнях практично рівний (25-26%). В 13,10% «нульовий» рівень самоповаги та трохи більше ніж в 10% негативна самоповага, причому вищий рівень негативної самоповаги зустрічається лише у 2%.

Таблиця 2.6

Розподіл значень ІАТ-самоповага

	Рівень самоповаги	Кількість (у %)	Кількість (у %)
Негативна самоповага	Сильне надання переваги іншим перед собою	2,38	10,12
	Середнє надання переваги іншим перед собою	3,57	
	Слабке надання переваги іншим перед собою	4,17	
0	Відсутність надання переваги себе перед іншими	13,10	13,10
Позитивна самоповага	Слабке надання переваги собі перед іншими	25,00	76,79
	Середнє надання переваги собі перед іншими	25,60	
	Сильне надання переваги собі перед іншими	26,19	

Згідно результатів методики прямого оцінювання «Термометр» (Відповідь на запитання «Оцініть своє ставлення до себе і інших людей за шкалою від одного до десяти. Один – холодне ставлення, десять – дуже тепле»), які наведено в табл. 2.7, люди в своїх звітах схильні ставитися до себе тепліше, ніж до інших (7,926 та 7,636 відповідно), хоча різниця в ставленні досить невелика – 0,29 бали.

Таблиця 2.7

Експліцитне та імпліцитне вимірювання самоповаги

Пряме вимірювання («Термометр»)			ІАТ-Самоповага	n
Среднее по полю «Я»	Среднее по полю «Інші»	Різниця		
7,926	7,636	0,290	0,401	168

Цікаво також співставити пряме і непряме вимірювання. У табл. 2.8 ми можемо побачити результати експліцитного вимірювання для людей з негативною, «нульовою» та позитивною самоповагою. Можна відмітити, що із зростанням імпліцитної самоповаги експліцитні оцінки як щодо себе так і щодо інших людей також зростають. Середнє значення ставлення до себе у людей з негативною самоповагою 7,25 бали, з «нульовою» – 7,68, а з позитивною 8,06. Теплоота ставлення до інших 6,8, 7,1 та 7,8 відповідно. Важливим, на нашу думку, є те, що різниці між експліцитними ставленнями до себе та інших відмінні у людей з негативною та «нульовою» самоповагою і позитивною самоповагою, причому у перших ця різниця більша (0,45 та 0,55), ніж у других (0,23). Це може свідчити про певний захисний механізм.

Розглянемо гендерні особливості прояву соціального настановлення самоповаги. У табл. 2.9 ми бачимо результати прямого і непрямого вимірювання цього СН. Згідно з результатами методики «Термометр» і чоловіки і жінки ставляться до себе більш тепло, ніж до інших. При цьому жінки схильні оцінювати і себе (8,085) і інших (7,976) більш високо, ніж

чоловіки (7,649 та 7,361 відповідно). Разом з тим, різниця відношень до себе і до інших у чоловіків вища, ніж у жінок, тобто можна сказати, що відносно інших чоловіки ставляться до себе краще, ніж жінки.

Таблиця 2.8

**Результати експліцитних вимірювань «Я-Інші»
для різних типів імпліцитної самоповаги**

Самоповага	Пряме вимірювання («Термометр»)			ІАТ-Самоповага	n
	Середнє по полю «Я»	Середнє по полю «Інші»	Різниця		
Негативна	7,250	6,800	0,450	-0,504	17
0	7,682	7,136	0,545	0,011	22
Позитивна	8,056	7,824	0,232	0,590	129

Таблиця 2.9

**Гендерні особливості експліцитних та імпліцитних
вимірювань самоповаги**

Стать	Пряме вимірювання («Термометр»)			ІАТ-Самоповага	n
	Середнє по полю «Я»	Середнє по полю «Інші»	Різниця		
Жінки	8,085	7,976	0,110	0,464	80
Чоловіки	7,649	7,361	0,289	0,361	85

Щодо імпліцитного вимірювання самоповаги, то тенденція зворотна – в середньому жінки оцінюють себе більш високо, ніж чоловіки (0,464 та 0,361 відповідно).

Вікові особливості прояву соціального настановлення самоповаги ми можемо побачити у табл. 2.10. Згідно результатів методики «Термометр» і

юнаки і дорослі ставляться до себе більш тепло, ніж до інших. При цьому дорослі схильні оцінювати і себе (8,262) і інших (7,902) більш високо, ніж юнаки (7,729 та 7,553 відповідно). До того ж, різниця відношень до себе і до інших у дорослих вища, ніж у юнаків, тобто можна сказати, що згідно експліцитних вимірювань дорослі ставляться до себе краще, ніж юнаки як в абсолютних так і відносних значеннях.

Щодо імпліцитного вимірювання самоповаги, то тенденція експліцитного вимірювання підтверджується – в середньому дорослі оцінюють себе значно більш високо (рівень значущості $p=0,01$ за критерієм t-Ст'юдента, див. Додаток В.1), ніж юнаки (0,562 та 0,348 відповідно).

Таблиця 2.10

Вікові особливості експліцитних та імпліцитних вимірювань самоповаги

Вік	Пряме вимірювання («Термометр»)			ІАТ- Самоповага	n
	Середнє по полю «Я»	Середнє по полю «Інші»	Різниця		
Дорослі	8,262	7,902	0,359	0,562	44
Юнаки	7,729	7,553	0,175	0,348	124

Розглянемо регіональний аспект розподілу самоповаги. Чи є відмінності цього соціального настановлення у юнаків Західної та Східної України? Як ми бачимо з табл. 2.11, різниця в імпліцитних вимірюваннях практично відсутня (0,333 та 0,384 відповідно) і статистично незначуща. Проте, результати непрямого вимірювання досить неочікувані. Представники Західної України схильні заявляти, що ставляться до себе і до інших більш тепло, ніж мешканці Східної України, більш того, представники Західної України згідно результатів методики «Термометр», ставляться до себе більш позитивно, ніж Східної в середньому більше ніж на 10%. При цьому у юнаків і юнок Західної України різниця в ставленнях до себе і до інших досить велика – 0,464 бали, тобто відносна самооцінка досить висока, а в юнаків і

юнок Східної України ми вперше зафіксували негативну різницю у експліцитному відношенні до себе і інших (-0,26), тобто у середньому вони оцінюють себе нижче, ніж інших.

Таблиця 2.11

**Регіональні особливості експліцитних
та імпліцитних вимірювань самоповаги (загал.)**

Регіон (загал.)	Пряме вимірювання («Термометр»)			ІАТ- Самоповага	N
	Середнє по полю «Я»	Середнє по полю «Інші»	Різниця		
Західна Україна	8,161	7,697	0,464	0,333	77
Східна Україна	7,055	7,315	-0,260	0,384	50

Щоб дослідити докладніше цей феномен звернемося до табл. 2.12, де вибірка юнаків Західної України розділена на студентів профтехучилища м. Львова (16-18 років) та учнів звичайних шкіл м. Ужгорода (15-17 років). Як ми бачимо (табл. 2.11) дві групи юнаків з Західної України майже не відрізняються за параметрами експліцитних вимірювань, хоча значення імпліцитно-асоціативного тесту самоповаги у звичайних старшокласників вищі. Натомість, якщо порівнювати старшокласників з м. Ужгорода та м. Макіївки, різниця в показниках прямого вимірювання посилюється ще більше (0,53 та 0,26 відповідно), натомість різниця в імпліцитних вимірювань зникає зовсім (0,386 та 0,384 відповідно).

Щоб дати відповідь на питання чи ці особливості є проявом певного «регіонального» менталітету чи на ситуацію впливають інші невраховані нами фактори, потрібно провести додаткові дослідження.

Надалі розглянемо дослідження експліцитних та імпліцитних форм регіональних соціальних настановлень мешканців різних областей України щодо надання переваги тій чи іншій частині.

**Регіональні особливості експліцитних
та імпліцитних вимірювань самоповаги**

Регіон	Пряме вимірювання («Термометр»)			ІАТ- Самоповага	N
	Середнє по полю «Я»	Середнє по полю «Інші»	Різниця		
Студенти профтехучилища (Львів)	8,091	7,689	0,402	0,240	35
Старшокласники (Ужгород)	8,244	7,714	0,530	0,386	40
Старшокласники (Макіївка)	7,055	7,315	-0,260	0,384	50

**2.2.4. Емпіричне дослідження регіональних соціальних
настановлень мешканців різних областей України**

Опис процедури ІАТ-єдність.

Первинне випробовування сконструйованої методики було проведено на базі гімназії «Либідь» м. Києва, серед учнів 10-их класів (N=56). Учням було запропоновано пройти тест на комп'ютері, а також заповнити анкету. В анкеті, окрім біографічних даних, була розміщена експліцитна шкала, яка дублювала питання з ІАТ-єдність.

Тест складався з семи блоків: 4-х тренувальних та 3-х тестових. На початку тесту досліджуваним пропонувалися короткий опис процедур, вступне слово та наступна інструкція: «Наше дослідження вивчає когнітивні процеси, що використовуються в рішеннях, в які залучена пам'ять. Ми прагнемо розвинути і перевірити теорії пізнавальних процесів, котрі проходять всередині і зовні розуміння в звичайному використанні пам'яті. Стимули будуть представлені на екрані, а ваші відповіді введені з клавіатури. Це дослідження передбачає, що Ви можете вільно читати українською і що Ви маєте нормальний або скоригований до нормального зір. Якщо Ви не

вважаєте свою українську вільною, або якщо Ваш зір не нормальний чи не скоригований, І, ОСОБЛИВО, ЯКЩО ВИ МАЄТЕ ЯКІСЬ ТРУДНОЩІ В ЧИТАННІ ЦИХ СЛІВ, БУДЬ ЛАСКА, запитайте експериментатора чи потрібно вам продовжувати. Ваші особисті дані залишаться конфіденційними. Ви можете припинити участь у будь-який час. ІНФОРМАЦІЙНА УГОДА. Я прочитав(-ла) опис процедури. Я розумію, що на питання, які в мене можуть бути щодо цього дослідження, дадуть відповідь Найдьонова Любов чи інші науковці, які провадять цей проект. Я погоджуюсь взяти участь в дослідженні, що описувалось на попередніх сторінках.

[ІНСТРУКЦІЯ: Натисніть клавішу ‘пробіл’ якщо Ви згодні продовжувати. Якщо Ви бажаєте спочатку задати будь-які питання – запитайте експериментатора. ЯКЩО ВИ НЕ БАЖАЄТЕ ПРОДОВЖУВАТИ, Вам треба повідомити експериментатора]».

Далі подано загальну інструкцію до виконання тесту: «ІНСТРУКЦІЇ ДО СОРТУВАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ: в кожному з наступних завдань ви побачите на екрані слова, які з’являтимуться одне за одним. Ваша задача – класифікувати кожне з них і віднести до правильної категорії настільки швидко, наскільки можливо, натискаючи або ‘d’ або ‘k’ клавіши. ВАЖЛИВО: Натискайте клавішу ‘d’, використовуючи лівий вказівний палець, або клавішу ‘k’, використовуючи правий вказівний палець. Категорії, пов’язані з клавішами ‘d’ та ‘k’ будуть показуватись вгорі на екрані. Будь ласка, уважно слідкуйте за цими ярликами – вони змінюватимуться в кожному сортувальному завданні!»

В першому блоці (тренувальному) досліджуваному потрібно було відсортувати слова, що з’являлися на екрані та віднести їх до однієї з категорій – «Західна Україна», «Півднно-Східна Україна». **Ошибка!** **Источник ссылки не найден.** Програма фіксує час реакції між виведенням на екран комп’ютера завдання і натисканням на клавішу відповіді у спеціально створеній базі даних.

На екрані комп'ютера у верхніх кутах розташовуються категорії, а внизу почергово подаються стимули. На стимули досліджуваний реагує згідно інструкції.

В другому блоці (тренувальному) те саме потрібно було зробити з категоріями «добре» і «погано».

Третій тренувальний блок комбінований, тобто потрібно зробити сортування одночасно за двома категоріями, попарно представленими на екрані. Подавалися у випадковому порядку (на основі генератора випадкових чисел) слова, які належали до всіх категорій і ознак, кожне слово-стимул треба було віднести до однієї частини екрану, «добре» або «Південно-Східна Україна» та до іншої – «погано» або «Західна Україна». Четвертий блок (рис. 2.7) – тестовий, це повне повторення третього, з поміткою, що це випробування.

Західна Україна	Південно-Східна Україна
Добре	Погано
Стимул	

Рис. 2.7. Схема екрану комп'ютера 4-го тестового блоку

П'ятий тренувальний блок схожий на другий, але ярлики міняються місцями. Шостий і сьомий блоки (див. рис. 2.8) однакові за змістом, відрізняються лише статусом (сьомий – тестовий). Вони схожі на третій і четвертий, але із зміненним сортувальним завданням. Слова потрібно віднести до «добре» або «Західна Україна» та «погано» або «Південно-Східна Україна».

Західна Україна	Південно-Східна Україна
Погано	Добре
Стимул	

Рис. 2.8. Схема екрану комп'ютера 7-го тестового блоку

Час виконання всіх тестових блоків разом коливався від дванадцяти до двадцяти хвилин. База даних часу реакції досліджуваних на виконання кожного із завдань дозволяє вирахувати середні значення часу реакції по кожному блоку, порівняти четвертий і сьомий блоки. За відсутності упередженого ставлення до того чи іншого регіону, виконання завдань четвертого і сьомого блоків не мають значущої відмінності між варіабельністю значень часу реакції. При апробуванні методики виявлена можливість зафіксувати надання переваги одному із регіонів саме на рівні імпліцитного ставлення, що складає основу оцінки настанови досліджуваного на єдність України.

Соціальні настановлення регіонального фаворитизму мешканців різних областей України

За допомогою методики ІАТ проведено дослідження регіональних настановлень 56 осіб на пілотному етапі дослідження та 179 осіб на основному етапі. Досліджували юнаків з наступних міст: Львів, Ужгород, Макиївка, а також юнаків і дорослих з м. Києва.

Слід звернути увагу, що на пілотному та основному етапах використовувались різні модифікації імпліцитно-асоціаційного тесту щодо єдності України.

Після проведення пілотного дослідження ми дійшли висновку, що сконструйована методика перевантажена складними поняттями, які використовувались в якості атрибуту, а це впливає на тривалість виконання завдання та успішність. Внаслідок цього ми в подальшому відкоригували концепти і атрибути, вдосконаливши методику, тобто використовували іншу

модифікацією, в якій ми: 1) звузили цільові категорії («Східна Україна» замість «Південно-Східної»), 2) використали меншу кількість стимулів в цільових категоріях, 3) використали більш прості і традиційні для ІАТ стимули в атрибутивних категоріях (див.табл. 2.13).

Проте в деяких випадках ми вважаємо за доцільне використовувати результати пілотного дослідження у порівнянні з деякими результатами основного.

Таблиця 2.13

Порівняння модифікацій ІАТ щодо єдності України

ІАТ пілотного етапу дослідження	
Категорія	Зміст
Західна Україна	Львів, Луцьк, Івано-Франківськ, Ужгород, Тернопіль, Закарпаття
Південно-Східна Україна	Донецьк, Луганськ, Запоріжжя, Севастополь, Сімферополь, Донбас
Добре	ентузіазм, щирість, єдність, велич, незалежність, вірність
Погано	байдужість, заздрість, роз'єднаність, меншовартість, залежність, зрада
ІАТ основного етапу дослідження	
Категорія	Зміст
Західна Україна	Львів, Івано-Франківськ, Ужгород, Луцьк
Східна Україна	Донецьк, Запоріжжя, Харків, Луганськ
Добрий	добрий, гарний, вродливий, щирий, активний, багатий
Поганий	злий, поганий, нещирий, пасивний, потворний, бідний

Всього до нашого розгляду потрапило 205 результатів ІАТ-єдність. 44 осіб пілотного етапу дослідження (старшокласники м. Києва) та 161 – основного (33 дорослих особи м. Києва, 35 студентів ПТУ м. Львова, 34 старшокласники м. Ужгород та 48 осіб м. Макіївка, Донецької області). Всі

інші результати було відбраковано з різних причин (незавершеність тесту, недбале виконання, перевищення допустимих часових норм тощо).

Після обробки первинних даних (див. Додаток Б.2) за допомогою скрипта SPSS ми отримали масив даних, в якому негативні значення відображували надання переваги Східній Україні перед Західною, тобто упередженість проти Західної України, а позитивні значення навпаки – надання переваги Західній Україні перед Східною, тобто упередженість проти Східної України (див. Додаток Б.3).

Слід зауважити, що надання певного математичного знаку тому чи іншому соціальному настановленню цілком випадкове і не несе жодного смислового навантаження як і не відображає позиції автора.

Ми виділили 7 рівнів настановлення: низький, середній та високий рівні упередженості в той чи інший бік та відсутність упередження. (-3) Сильне надання переваги Східній Україні перед Західною ($<-0,571$); (-2) Середнє надання переваги Східній Україні перед Західною (від $-0,571$ до $-0,321$); (-1) Слабке надання переваги Східній Україні перед Західною (від $-0,321$ до $-0,115$); (0) Відсутність надання переваги себе перед іншими (від $-0,115$ до $0,115$); (1) Слабке надання переваги Західній Україні перед Східною (від $0,115$ до $0,321$); (2) Середнє надання переваги Західній Україні перед Східною (від $0,321$ до $0,571$); (3) Сильне надання переваги Західній Україні перед Східною ($>0,571$).

У табл. 2.14 ми можемо побачити мінімальні максимальні та середні значення ІАТ для кожної з частин нашої вибірки.

Найнижче зафіксоване нами значення в цілому по вибірці – $-1,595$, найвище – $1,395$. Оскільки в піддослідних зафіксовано різнополюсні соціальні настановлення, використання середніх значень в цілому по вибірці малоефективне. Для того щоб оцінити рівень упередженості, ми пропонуємо ще один параметр – середні значення абсолютних значень результатів тесту. Для загалу рівень упередженості склав $0,436$ з стандартним відхиленням $0,31$.

Ми можемо бачити (див. табл. 2.15), що в середньому досліджувані із Західного регіону мають «прозахідне» соціальне настановлення (0,185), при цьому, таке соціальне настановлення властиве не тільки мешканцям Західної України, як ми очікували, а і мешканцям м. Києва, причому приблизно на одному рівні (0,185 та 0,215 відповідно). Для мешканців Східного регіону зафіксоване «просхідне» соціальне настановлення (-0,250). Результати представників Східної і Західної України статистично відмінні $p=0,01$ за критерієм t-Стюдента (див. Додаток В.2).

Відмінність напруженості регіональної упередженості в групах представників Сходу і Заходу (див. Додаток В.3) також значущо відмінні (рівень значущості за критерієм t-Стюдента $p=0,01$).

Таблиця 2.14

Значення імпліцитного вимірювання регіонального настановлення

Регіон	ІАТ-СхідЗахід Мінімум	ІАТ-СхідЗахід Максимум	ІАТ-СхідЗахід Середнє	ІАТ-СхідЗахід Абс. знач.	n
Київ (Старшокласники)*	-1,430	1,076	0,195	0,417	44
Київ (Дорослі)	-0,562	1,395	0,215	0,440	33
Львів (студенти ПТУ)	-1,538	1,340	0,155	0,506	34
Ужгород (Старшокласники)	-1,595	1,114	0,215	0,521	35
Макіївка (Старшокласники)	-1,185	0,409	-0,250	0,353	48
Всього	-1,595	1,395	0,089	0,436	205

*Результати пілотного дослідження з використанням більш складної модифікації методики дослідження.

Таблиця 2.15

Результати ІАТ-СхідЗахід для представників різних регіонів України

Регіон	ІАТ-СхідЗахід Середнє	ІАТ-СхідЗахід Абс. знач.
Київ	0,215	0,440

Західна Україна	0,185	0,513
Східна Україна	-0,250	0,353

Тобто, в середньому і для Західної України і для Східної характерні регіональні соціальні настановлення інгрупового фаворитизму, тобто надання переваги саме своєму краю.

Разом з тим, і в тій і в іншій групі є люди, чиї результати ІАТ мають протилежний знак. Як ми бачимо з табл. 2.16, табл. 2.17, в процентному співвідношенні розподіл таких соціальних настановлень має певні відмінності в різних регіонах.

Розглянемо більш докладно розподіл соціальних настановлень в кожній з частин нашої вибірки (див. табл. 2.17).

Середнє значення імпліцитно-асоціативного тесту для Київських юнаків складає 0,195, рівень упередженості – більше, ніж вдвічі вищий (0,417). При цьому для них характерне суттєве зміщення результатів в бік переважання Західної України, більше ніж у 70% (а це більше, ніж у всіх інших вибірках) зафіксоване таке соціальне настановлення. Біля 20% мають протилежне соціальне настановлення, та менше 10% не мають регіонального упередження. Нажаль, ми не можемо сказати, чи така відмінність є певною віковою особливістю, чи викликана різницею в процедурі дослідження або іншими причинами.

Таблиця 2.16

Розподіл регіональних соціальних настановлень в різних регіонах

Регіон	Сильніше вподобання Східної України, аніж Західної (%)	Відсутність різниці в силі вподобання Східної чи Західної України (%)	Сильніше вподобання Західної України, аніж Східної (%)
Київ	24,68	10,39	64,94

Західа Україна	27,54	8,70	63,77
Східна Україна	58,33	25,00	16,67

Юнаки Львова характеризуються (див табл. 2.17) найменшою кількістю тих, в кого не зафіксовано жодної упередженості (менше 6%). Упередження проти Східної України – майже у 62%, проти свого регіону більше 32%. Внаслідок цього середнє значення досить низьке і складає 0,155, тоді як рівень упередженості більше ніж втричі вищий – 0,506.

Таблиця 2.17

Розподіл соціальних настановлень у різних регіонах України (у %)

Регіон	Про-східна преференція			Відсутність різниць в силі вподобання Сходу чи Заходу	Про-західна преференція			N
	3	2	1		0	1	2	
Львів (студенти ПТУ)	8,82	11,76	11,76	5,88	14,71	23,53	23,53	34
	32,35			5,88	61,76*			
Ужгород (старшокласники)	11,43	5,71	5,71	11,43	14,29	20,00	31,43	35
	22,86			11,43	65,71*			
Макіївка (старшокласники)	22,92	14,58	20,83	25,00	12,50	4,17	0,00	48
	58,33*			25,00	16,67			
Київ (старшокласники)	9,09	9,09	2,27	9,09	27,27	22,73	20,45	44
	20,45			9,09	70,45			
Київ (дорослі)	0,00	18,18	12,12	12,12	15,15	21,21	21,21	33
	30,30			12,12	57,58			

Примітка. * – інгруповий фаворитизм – надання преференції мешканцям свого регіону.

Привертають до себе особливу увагу і результати експліцитного вимірювання (див. табл. 2.18). Львівяне дуже тепло ставляться до свого регіону, проте ставлення до «полярного» регіону найнижче: середнє його значення менше 5 балів (4,732), а різниця між двома цими оцінками 3,756 бали, що є більш ніж вдвічі більшою різницею з «сусідами» по регіону і майже втричі більшою ніж в «полярному» регіоні, не кажучи вже про Київ, в якому така різниця складала менше 0,2 бали. При цьому, пряме оцінювання свого регіону нижче ніж іншого зафіксовано лише в одному випадку.

Такий факт (загальний рівень упередженості а також найменша кількість неупереджених осіб) може свідчити про актуальність проблеми та особливу подразливість піднятої теми.

Старшокласники м. Ужгород також мають досить високий рівень упередженості як і юнаки з м. Львова (0,521), навіть трохи вищий. Середні значення імпліцитних настановлень при цьому складають 0,215. Я що дивитись докладніше, то картина розподілу схожа на вже нами розглянуті, де більшість надає перевагу Західній Україні перед Східною (майже 66%). Проте, якщо порівнювати зі Львовом, то кількість неупереджених вдвічі більша (11,43%) і майже на десять відсотків менша кількість з протилежним соціальним настановленням (22,86%) (див. табл. 2.17).

Таблиця 2.18

Результати експліцитного та імпліцитного вимірювання соціального настановлення регіональної упередженості

Регіон	Пряме вимірювання («Термометр»)			ІАТ-СхідЗахід	Рівень упередженості	n
	Західна Україна (середнє)	Східна Україна (середнє)	Різниця			
Київ (Дорослі)	8,303	8,152	0,152	0,215	0,440	33
Львів (студенти ПТУ)	8,511	4,756	3,756	0,155	0,506	34
Ужгород (Старшокласники)	8,732	6,951	1,780	0,215	0,521	35

Макіївка (Старшокласники)	5,764	7,148	-1,385	-0,250	0,353	48
------------------------------	-------	-------	--------	--------	-------	----

Виходячи з даних прямого вимірювання (див. табл. 2.18), юнаки Ужгорода найвище з мешканців «полярних» регіонів оцінили як свій так і інший регіон (8,73 та 6,95 балів відповідно). Різниця між цими середніми оцінками складає 1,78 бали на користь свого регіону.

Щодо представників Східної України, старшокласників м. Макіївка, то середні значення вимірювання імпліцитного регіонального соціального настановлення для них складають -0,250, що свідчить про надання переваги своєму регіону (Східній Україні) перед Західною. При цьому серед учнів м. Макіївка найбільша кількість неупереджених – чверть всієї вибірки (див. табл. 2.17). І хоча відсоток «просхідного» настановлення трохи менший, ніж у юнаків Західної України (~58%), носіїв «полярного» для свого регіону соціального настановлення теж набагато менше, ніж в інших регіонах (16,67%).

Середній рівень упередженості в макіївчан, як і слід очікувати з вище наведених даних, досить низький і складає 0,353. Це найнижчий показник з зафіксованих серед усіх груп.

За результатами прямого вимірювання (див. табл. 2.18) ми бачимо, що хоча різниця між теплотою ставлення до свого і до іншого регіону найменша серед мешканців полярних регіонів (1,385 бали), проте сама теплота ставлення як до свого регіону (7,148), так і до полярного (5,764), відносно невисока, наприклад макіївчани за експліцитною оцінкою ставляться зовсім трохи тепліше до Східної України, свого регіону, ніж учні м. Ужгород до неї ж, «полярного» регіону (7,148 та 6,951).

Цей факт, на нашу думку, також, як і нижчий рівень упередженості, є свідченням певного «сплячого» стану соціального настановлення, відсутності ущемлення певних потреб, що може викликати активацію настановлення та підсилувати його.

Хоча ми не маємо повних даних для порівняння, враховуючи аналіз додаткових даних спостереження за проведенням дослідження, ми схильні вважати, що однакова оцінка різних регіонів киянами відбувалася швидше внаслідок більшої важливості для дорослих певної соціальної бажаності, ніж гіршого усвідомлення чи зумовлення регіоном проживання.

На нашу думку, потрібно зупинитися на порівнянні основних параметрів «полярних» виборок, схожих за більшістю ознак (вік, заняття), тобто учнів м. Ужгород та м. Макіївка (див. табл. 2.19). Середні значення результатів імпліцитного вимірювання соціальних настановлень для цих двох виборок складають 0,215 та -0,250 відповідно. Якщо перевірити рівень значущості, відмінності між цими значеннями в програмі SPSS, то він складатиме 0,01 за критерієм t-Ст'юдента (див. Додаток В.4).

При цьому, розглянувши так само рівень упередженості, ми переконаємося, що і цей параметр відмінний у двох вибірках на рівні значущості 0,01 за критерієм t-Ст'юдента (див. Додаток В.5).

Таблиця 2.19

Показники регіональної упередженості для «полярних» регіонів

Регіон	ІАТ-СхідЗахід*	Середній рівень упередженості*	N
Макіївка	-0,250	0,353	48
Ужгород	0,215	0,521	35

*Рівень значущості відмінності складає 0,01 за критерієм t-Ст'юдента

Розглянемо систему кореляційних зв'язків експліцитних та імпліцитних соціальних настановлень.

Якщо виходити із припущення певної «моделі толерантності» (див. рис. 2.9), то між результатами відповідей на запитання «Мешканці всієї України мають бути однаковими», «Бути різними – це дуже добре», «Мешканці Західної та Східної України відрізняються» та «Я не надаю переваги мешканцям різних частин України» мали б бути певні очікувані

зв'язки, а саме прямі зв'язки «Бути різними – це дуже добре» з «Мешканці Західної та Східної України відрізняються» та з «Я не надаю переваги мешканцям різних частин України» та зворотній зв'язок з «Мешканці всієї України мають бути однаковими». Тобто, констатація відмінності мешканців України не конфліктувала б з відсутністю надання переваги тим чи іншим мешканцям, через позитивне ставлення до тези «Бути різними це добре».

Розглянемо реальні отримані нами результати. Всі отримані нами кореляційні зв'язки (за критерієм Спірмена) є досить низькими, проте значущими на різному рівні (** – 0,01, * – 0,05). На рис. 2.10 ми дійсно бачимо очікуваний прямий зв'язок «Мешканці Західної та Східної України відрізняються» з «Бути різними – це дуже добре» (0,320**), і це найсильніша кореляція в цьому блоці. Проте «Я не надаю переваги мешканцям різних частин України» позитивно корелює з тезою «Мешканці мають бути однаковими» (0,228**), а зв'язок не надання переваги з «Бути різними – це дуже добре» натомість негативний (-0,163*).

Рис. 2.9. «Толерантна» теоретична модель структури соціальних настановлень

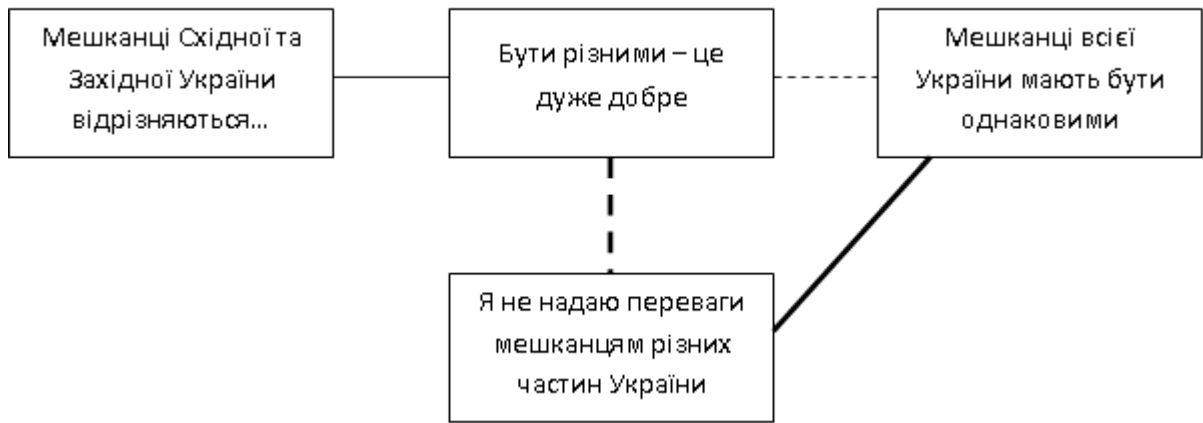

Рис. 2.10. Реальна структура соціальних настановлень

Таким чином, нами зафіксовано уявлення, що відмінність є певним приводом до інакшого ставлення і ненадання переваги можливе лише за умови, що всі будуть однаковими. З'ясування того, яке твердження більш правильне «Я надаю комусь перевагу, бо не погоджуюсь, що різними бути добре», чи «Я не згідний, що різними бути добре, і тому надаю комусь перевагу» потребувало б з'ясування причинно-наслідкових зв'язків за допомогою інших чинників, або додаткових досліджень, що виходить за межі наших завдань.

Тепер розглянемо як мали б виглядати зв'язки в ситуації антогоністичного упередження, яке б тендувало до значного розділення України. На рис. 2.11 змоделюємо необхідну схему. На нашу думку, ми мали б зафіксувати сильний прямий зв'язок між тезами «Я краще ставлюсь до мешканців Західної України» та «Я гірше ставлюсь до мешканців Східної України», а також «Я краще ставлюсь до мешканців Східної України» та «Я гірше ставлюсь до мешканців Західної України», всі інші зв'язки між цими елементами мали б бути зворотніми.

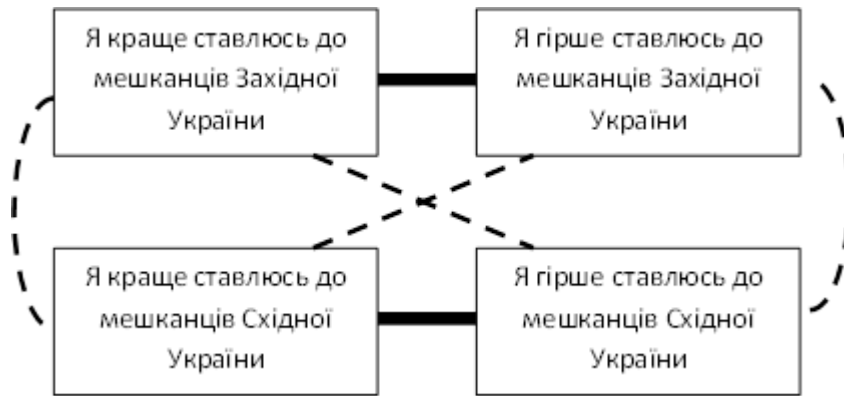

Рис. 2.11. Теоретична «антагоністична» модель структури експліцитних соціальних настановлень щодо Сходу і Заходу

Натомість, якщо розглянути отримані нами результати (див. рис. 2.12), підтвердилися тільки очікувані нами прямі зв'язки, хоча їх сила менше, ніж ми очікували, – 0,55 для тверджень «Я краще ставлюсь до мешканців Західної України» та «Я гірше ставлюсь до мешканців Східної України», а також – 0,46 для «Я краще ставлюсь до мешканців Східної України» та «Я гірше ставлюсь до мешканців Західної України». Крім цього, підтверджено значущий зворотній зв'язок (хоча і досить низький – 0,272) між твердженнями «Я краще ставлюсь до мешканців Західної України» та «Я гірше ставлюсь до мешканців Західної України». Інших зворотніх зв'язків ми не отримали, більш того досить слабкий (0,17), але значущий (0,05) зв'язок між тезами «Я краще ставлюсь до мешканців Західної України» та «Я краще ставлюсь до мешканців Східної України» виявився позитивним. Тобто є люди, які експліцитно хочуть оцінювати і Східну і Західну Україну якнайвище.

Загальну схему кореляційних зв'язків експліцитних соціальних настановлень представлено на рис. 2.13.

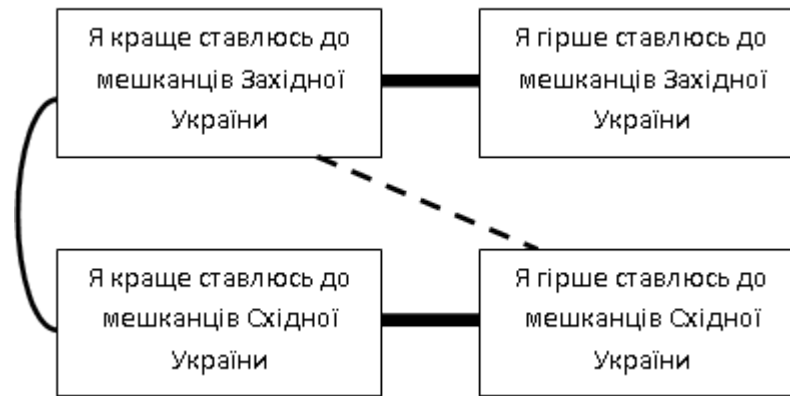
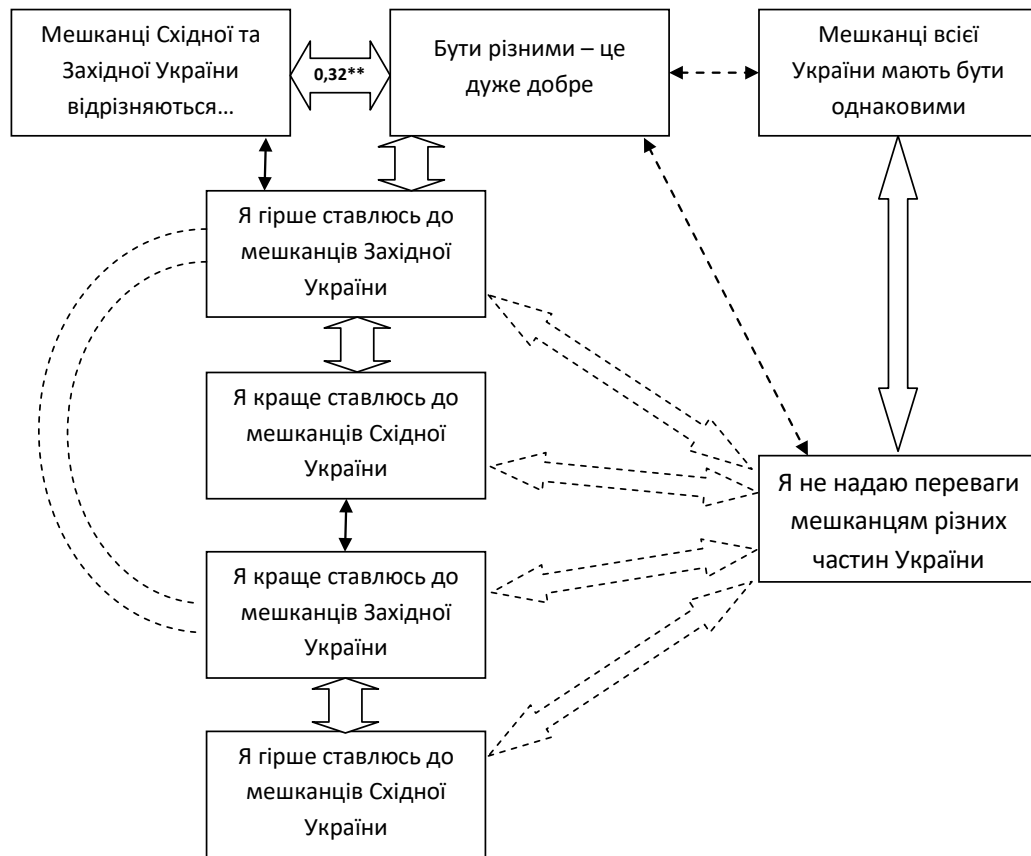

Рис. 2.12. Реальна структура експліцитних соціальних настановлень щодо Сходу і Заходу

З цього ми можемо зробити висновок, що картина експліцитних соціальних настановлень щодо Сходу і Заходу більш складна, ніж така, що описувалась би антагоністичною моделлю, і не є такою, що розділяє повною мірою мешканців Східної та Західної України.

2.2.5. Зв'язок рівня розвитку рефлексивних середовищ спілкування з соціальними настановленнями

Виміряну рефлексивну ємність середовищ спілкування ми розглядаємо як незалежну змінну, а імпліцитне та експліцитне вимірювання соціальної самоповаги – як залежну змінну. В табл. 2.20 представлені результати тесту ІАТ-самоповага у людей з різним рівнем ємності рефлексивних середовищ. Згідно цих даних, для низького рівня ємності рівень самоповаги також найнижчий. В подальшому тенденція зберігається, проте якщо дані самоповаги низького і середнього рівня відмінні на рівні значущості $>0,05$ за t-критерієм Ст'юдента (див. Додаток В.6), то середній і високий рівні відрізняються незначно.

**Рис. 2.13. Структура кореляційних зв'язків
експліцитних соціальних настановлень**

Якщо розглянути дані рефлексивного рівня покомпонентно, то значущих відмінностей в рівні самоповаги в залежності від рівня рефлексивної модальності не виявлено. При цьому для модальностей почуття (табл. 2.21) та ставлення (табл. 2.22) тенденція зростання рівня самоповаги разом з підвищенням рівня рефлексивної модальності зберігається. Для модальності «знання» спостерігається зворотна тенденція (табл. 2.23): практично однаковий рівень самоповаги на низькому і середньому та високому рівні. Найбільш парадоксальною є модальність «досвіду» (табл. 2.24), де рівень самоповаги є найвищим на середньому рівні, а на низькому і високому – знижується.

Таблиця 2.20

**Значення тесту ІАТ-самоповага у досліджуваних з різним рівнем
рефлексивної ємності середовищ спілкування**

Рівень ємності рефлексивних середовищ (загальний)	«Самоповага ІАТ» (середнє)	n
Низький	0,187*^	25
Середній	0,438*	112
Високий	0,479^	26

Примітка. *^ – значущі відмінності за t-критерієм Ст'юдента $p=0,05$

Таблиця 2.21

Результати тесту ІАТ-самоповага у людей з різним рівнем рефлексивної модальності почуття

Почуття	«ІАТ-Самоповага» (середнє)	n
Низький	0,314	33
Середній	0,416	105
Високий	0,487	25

Таблиця 2.22

Результати тесту ІАТ-самоповага у людей з різним рівнем рефлексивної модальності ставлення

Ставлення	«ІАТ-Самоповага» (середнє)	n
Низький	0,313	26
Середній	0,416	113
Високий	0,458	24

Таблиця 2.23

Результати тесту ІАТ-самоповага у людей з різним рівнем рефлексивної модальності знання

Знання	«ІАТ-Самоповага» (середнє)	n
Низький	0,409	20
Середній	0,413	124
Високий	0,359	19

Таблиця 2.24

**Результати тесту ІАТ-самоповага у людей
з різним рівнем рефлексивної модальності досвід**

Досвід	«ІАТ-Самоповага» (середнє)	n
Низький	0,253	25
Середній	0,458	116
Високий	0,303	22

Якщо розглянути дані рефлексивного рівня в залежності від середовища розгортання рефлексії (див. табл. 2.25, 2.26, 2.27, 2.28), то статистичнозначущих закономірностей по кожному з середовищ нами також не було виявлено. Так, наприклад, рівень «монологічної» рефлексії не впливає значущо на імпліцитну самоповагу, проте якщо ми розглянемо всі середовища спілкування разом, то закономірність, яку ми зафіксували розглядаючи загальний рефлексивний рівень, підтвердиться на статистично значущому рівні (див. Додаток В.7).

Таблиця 2.25

**Результати тесту ІАТ-самоповага у людей з різним рефлексивним
рівнем середовища Я**

Я	«ІАТ-Самоповага» (середнє)	n
Низький	0,247	19
Середній	0,408	117
Високий	0,491	26

Таблиця 2.26

**Результати тесту ІАТ-самоповага у людей з різним рефлексивним
рівнем середовища Друзі**

Друзі	«ІАТ-Самоповага» (середнє)	n
Низький	0,249	24
Середній	0,418	116
Високий	0,507	23

Результати тесту ІАТ-самоповага у людей з різним рефлексивним рівнем середовища Батьки

Батьки	«ІАТ-Самоповага» (середнє)	n
Низький	0,371	24
Середній	0,434	108
Високий	0,357	26

Таблиця 2.28

Результати тесту ІАТ-самоповага у людей з різним рефлексивним рівнем середовища Інші

Інші	«ІАТ-Самоповага» (середнє)	n
Низький	0,284	28
Середній	0,410	89
Високий	0,468	45

Водночас, не виявлено значущого зв'язку між сумарною рефлексивною ємністю середовища спілкування індивіда і його соціальною самоповагою на експліцитному рівні (рис. 2.14). Натомість, сумарна рефлексивна ємність природних середовищ спілкування позитивно корелює з експліцитною оцінкою теплоти ставлення до всіх соціальних об'єктів (з «Я»: 0,340**, з «Інші»: 0,292**, «Західна Україна»: 0,236**, «Східна Україна»: 0,171*, за коефіцієнтом кореляції Спірмена). Чим більша рефлексивна ємність середовища спілкування особистості, тим більше виражене також експліцитне настановлення на єдність України за показником зменшення підтримки суджень про надання переваги або гірше ставлення до мешканців тих чи тих регіонів («Краще ставлюся до Східної України»: -0,226**, «Гірше ставлюся до Східної України»: -0,183*, «Гірше ставлюся до Західної України»: -0,303**).

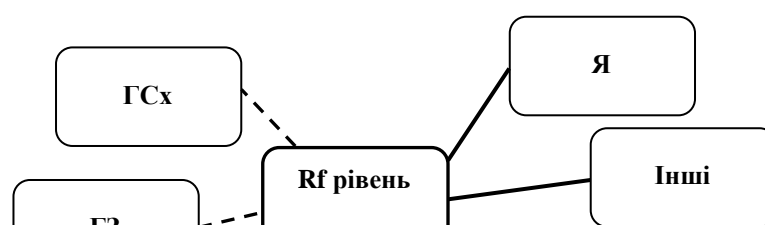

Рис. 2.14. Кореляційні зв'язки рівня групової рефлексії з експліцитними настановленнями: Rf рівень – сумарна рефлексивна ємність природних середовищ спілкування, ГСх – «Я гірше ставлюсь до мешканців Східної України», ГЗ – «Я гірше ставлюсь до мешканців Західної України», КСх – «Я краще ставлюсь до мешканців Східної України», Я – теплота ставлення до себе, Інші – теплота ставлення до інших, Сх – теплота ставлення до Східної України, З – теплота ставлення до Західної України, ____ позитивна кореляція, – – – негативна кореляція

При врахуванні рівня ємності рефлексивного середовища за окремими середовищами і рефлексивними модальностями при використанні стандартизації профілю групової рефлексії виявлено пряму позитивну слабку значущу кореляцію між сумарною рефлексивною ємністю всіх середовищ і імпліцитним настановленням самоповаги (0,180*). Тобто, для виявлення зв'язку важлива не загальна частота обговорення себе в спілкуванні, а певна якість рефлексивного середовища: наявність середнього або високого рівня частоти рефлексії хоча б по одній із модальностей в одному із середовищ спілкування, що визначає груп-рефлексивний профіль середнього або високого рівня.

Існує прямий зв'язок групової рефлексії з близькими (друзі – 0,225** і батьки – 0,302**) та експліцитної оцінки теплоти ставлення до себе, в той час, як частота усамітнених рефлексій і ємність середовища дистантного спілкування (з іншими) не має значущих кореляцій з експліцитною теплотою ставлення до себе. Ємність рефлексивного середовища спілкування з батьками корелює із теплотою ставлення до себе (0,302**) і експліцитною

соціальною самоповагою (0,192*) (наданням переваги в оцінці теплоти ставлення до себе перед теплотою ставлення до інших), але не корелює із теплотою ставлення до інших. Рефлексивна ємність дистанційного спілкування корелює з теплотою ставлення до інших (0,226**), але не корелює з теплотою ставлення до себе. Тільки рефлексивна ємність спілкування з друзями має кореляційний зв'язок і з теплотою ставлення до інших (0,259**) і з теплотою ставлення до себе (0,225**).

Позитивні кореляції групової рефлексії і теплоти ставлення до себе та інших існують для таких модальностей рефлексії, як частота обговорення досвіду і частота обговорення ставлень, але відсутні для модальностей групової рефлексії власних почуттів і знань.

Отже, групова рефлексія досвіду і ставлення має опосередковуючий зв'язок експліцитних та імпліцитних форм у системі соціальних настановлень самоповаги, які, в свою чергу, опосередковують регіональні соціальні експліцитні та імпліцитні настановлення на єдність.

Висновки до другого розділу

У результаті емпіричного дослідження соціальних настановлень експліцитної та імпліцитної форми до соціальних суб'єктів різного рівня (самоповага і регіональний фаворитизм) виявлено такі статистично значущі закономірності:

Експліцитні та імпліцитні соціальні настановлення самоповаги

1. Виявлено вікові особливості соціальних настановлень самоповаги: дорослі мають значуще вищі, ніж у юнаків, значення імпліцитної соціальної самоповаги (сортування категорії себе у поєднанні з позитивними атрибутами має менший час реакції, ніж поєднання інших з позитивними атрибутами і навпаки). Не виявлено суперечливості імпліцитних і експліцитних вимірювань ставлення до себе як до соціального об'єкта у перспективі вікових змін: експліцитна самоповага (порівняння прямої оцінки теплоти ставлення до себе та до інших) у дорослих теж вища, ніж у молоді,

що свідчить про підсилення з віком соціального настановлення самоповаги в обох формах.

Експліцитні та імпліцитні регіональні соціальні настановлення

2. Виявлено значущу відмінність усереднених значень експліцитних і імпліцитних регіональних соціальних настановлень у представників молоді Сходу і Заходу України, які відповідають моделі інгрупового фаворитизму. У молодих мешканців Сходу менший час реакції складного сортування категорій, що репрезентують Схід України, з позитивними атрибутами (і категорій Заходу з негативними атрибутами) порівняно із протилежним поєднанням категорій для сортування (Схід – негативні атрибути, Захід – позитивні атрибути). Відповідно відмінності часу реакції на сортування у молодих мешканців Заходу теж свідчать про надання імпліцитної переваги мешканцям свого регіону.

3. Експліцитні оцінки молоддю різних регіонів теплоти власного ставлення до мешканців Сходу і Заходу також підтверджують модель інгрупового фаворитизму. Проте, в обох регіонах зустрічаються респонденти, які не мають інгрупових соціальних регіональних настановлень (біля 9% на Заході і 25% на Сході), а то й мають протилежні уподобання (біля 28% на Заході та 17% на Сході), що свідчить про часткову пояснювальну силу моделі інгрупового фаворитизму для імпліцитних соціальних настановлень регіонального масштабу.

У зв'язку з цим рівень напруженості регіональної упередженості у представників молодих мешканців Донбасу (м. Макіївка) виявився достовірно нижчий порівняно із молоддю Закарпаття (м. Ужгород). Модуль абсолютної різниці значень сили упередженості (без врахування спрямованості регіонального соціального настановлення на певний об'єкт) має більші значення у представників Західного регіону.

У дорослих Центру відсутня різниця експліцитної оцінки регіональних упереджень (тобто, наявна свідомо орієнтація на єдність України). Водночас, наявні значні відмінності імпліцитних регіональних настанов на Схід і Захід

(надання переваги Заходу). Молодь Центру має іще більш виражені, ніж у дорослих, імпліцитні регіональні настановлення надання переваги мешканцям Заходу порівняно зі ставленням до мешканців Сходу-Півдня України.

Регіональні відмінності імпліцитних та експліцитних настанов самоповаги

4. Зафіксовано регіональні відмінності соціальних настановлень самоповаги на експліцитному рівні: індивідуалістична різниця експліцитної самоповаги молоді на Заході (ставлення до себе тепліше, ніж до інших) і колективістична – на Сході (до інших тепліше ставляться, ніж до себе). Проте відсутні значущі регіональні відмінності настановлень імпліцитної соціальної самоповаги молоді різних регіонів України, що свідчить про відмінності функціонування експліцитних та імпліцитних настановлень самоповаги під впливом різної спрямованості настанов соціальної бажаності в різних регіонах.

5. Виявлено значущий прямий кореляційний зв'язок слабкого рівня між експліцитною та імпліцитною формою регіональних соціальних настановлень. Разом з тим, не виявлено значущої кореляції між експліцитною та імпліцитною самоповагою.

Узагальнення отриманих емпіричних закономірностей функціонування експліцитних та імпліцитних соціальних настановлень дає змогу сформулювати наступний висновок: експліцитні та імпліцитні форми соціальних настановлень по відношенню до соціальних об'єктів різного масштабу не функціонують як єдиний цілісний феномен, а скоріше як збалансована система різних соціальних настановлень, що має враховуватись при здійсненні реконструкції.

У дослідженні зв'язків групової рефлексії у формі рефлексивної ємності природних середовищ спілкування особистості з її експліцитними та імпліцитними соціальними настановленнями на різні об'єкти виявлено наступні статистично достовірні емпіричні закономірності.

Рефлексія і експліцитні та імпліцитні соціальні настановлення самоповаги

Доведено існування значущого прямого зв'язку між рівнем рефлексивної ємності середовища міжособового спілкування (метакогнітивне судження про частоту обговорення власних емоцій, знань, ставлень і досвіду з друзями, батьками та іншими людьми) та імпліцитною соціальною самоповагою. У осіб, які мають низький рівень рефлексивної ємності середовищ спілкування значуще нижчі показники імпліцитної самоповаги, ніж у тих, хто має середній і високий рівень групової рефлексії в середовищі спілкування.

Водночас, не виявлено значущого зв'язку між сумарною рефлексивною ємністю середовища спілкування індивіда і його соціальною самоповагою на експліцитному рівні. Натомість, сумарна рефлексивна ємність природних середовищ спілкування позитивно корелює з експліцитною оцінкою теплоти ставлення до всіх соціальних об'єктів. Чим більша рефлексивна ємність середовища спілкування особистості, тим більше виражене також експліцитне настановлення на єдність України за показником зменшення підтримки суджень про надання переваги або гірше ставлення до мешканців тих чи тих регіонів.

При врахуванні рівня ємності рефлексивного середовища за окремими середовищами і рефлексивними модальностями при використанні стандартизації профілю групової рефлексії, виявлено пряму позитивну слабку значущу кореляцію між сумарною рефлексивною ємністю всіх середовищ і імпліцитним настановленням самоповаги. Тобто, для виявлення зв'язку важлива не загальна частота обговорення себе в спілкуванні, а певна якість рефлексивного середовища: наявність середнього або високого рівня частоти рефлексії хоча б по одній із модальностей в одному із середовищ спілкування, що визначає груп-рефлексивний профіль середнього або високого рівня.

Існує прямий зв'язок групової рефлексії з близькими (друзі і батьки) та експліцитної оцінки теплоти ставлення до себе, в той час, як частота усамітнених рефлексій і ємність середовища дистантного спілкування (з іншими) не має значущих кореляцій з експліцитною теплотою ставлення до себе. Ємність рефлексивного середовища спілкування з батьками корелює із теплотою ставлення до себе і експліцитною соціальною самоповагою (наданням переваги в оцінці теплоти ставлення до себе перед теплотою ставлення до інших), але не корелює із теплотою ставлення до інших. Рефлексивна ємність дистанційного спілкування корелює з теплотою ставлення до інших, але не корелює з теплотою ставлення до себе. Тільки рефлексивна ємність спілкування з друзями має кореляційний зв'язок і з теплотою ставлення до інших і з теплотою ставлення до себе.

Позитивні кореляції групової рефлексії і теплоти ставлення до себе та інших існують для таких модальностей рефлексії, як частота обговорення досвіду і частота обговорення ставлень, але відсутні для модальностей групової рефлексії власних почуттів і знань.

Таким чином, доведено опосередковуюче значення групової рефлексії досвіду і ставлення на зв'язок експліцитних та імпліцитних форм у системі соціальних настановлень самоповаги, які, в свою чергу, опосередковують регіональні соціальні експліцитні та імпліцитні настановлення на єдність.

Аналіз зв'язків між соціальними настановленнями і ємністю рефлексивних середовищ визначив орієнтири активізації групової рефлексії в тренінгу для забезпечення реконструкції соціальних настановлень.

Основні результати розділу викладено в 10 публікаціях, з них 5 у фахових виданнях: [73; 84; 86; 89; 90; 91; 92; 179; 178; 181].

РОЗДІЛ III

РЕКОНСТРУКЦІЯ НЕПРОДУКТИВНИХ СОЦІАЛЬНИХ НАСТАНОВЛЕНЬ У ГРУП-РЕФЛЕКСИВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

У третьому розділі описано формувальний етап дослідження. На цьому етапі нами було використано рефлексивний тренінг-практикум для активізації групової рефлексії спільного досвіду події. Розглянуто практичне втілення теоретичної моделі реконструкції соціальних настановлень у рефлексивних творчих тренінгів-практикумах для реконструкції непродуктивних соціальних настановлень, а саме: а) непродуктивних настановлень конкуренції персоналу; б) системи інгрупових та аутгрупових соціальних настановлень національного рівня; в) імпліцитних соціальних настановлень регіонального рівня.

3.1. Рефлексивний творчий тренінг-практикум для забезпечення реконструкції соціальних настановлень

В першому розділі ми докладно розглянули комплекс теоретичних питань щодо реконструкції соціальних настановлень та участь в ній рефлексивних механізмів, що дозволило нам сформулювати теоретичні позиції з яких ми будемо виходити на формувальному етапі нашого дослідження:

Перша теоретична позиція. Модель реконструкції полягає в тому, що реконструюються окремі диференційовані напрямки. Тобто за рахунок групової рефлексії може змінитися когнітивна складова настановлення, відповідно змінюватиметься емоційна складова і потім (поведінкова складова) досвід.

Друга теоретична позиція. Імпліцитні настановлення можуть змінюватися тільки під впливом формування спільного досвіду. Саме у

спільному досвіді буде змінюватися поведінкова складова і емоційна складова, і потім цей досвід має бути відрефлексований, щоб змінилася когнітивна складова. І саме зміна цієї когнітивної складової буде закріплювати зміну всієї системи настановлень.

Зміна поведінкового компоненту відбуватиметься через безпосереднє спільне проживання життєвих ситуацій разом. Тільки такий підхід і визнається авторами імпліцитного підходу. Вони вважають що імпліцитні соціальні настановлення можуть змінитися тільки протягом життя. Тренінгом, навчанням їх змінити неможливо, можна змінити тільки ситуацією життя людини, коли вона отримує досвід дружніх стосунків з представниками аутгрупи, до якої була дискримінація, і потім під впливом дружніх стосунків, зміни контексту свого життя можна сподіватися, що зміниться й імпліцитне настановлення. Таким чином, передбачається довготривалий процес. Як приклад можна розглянути подолання упередження щодо мусульман, яких досить багато в Європі [161]. Описують окремі випадки, одна з таких ситуацій: дівчина мала упереджене ставлення до мусульман, боялася представників цієї культури, потім познайомила і подружилась із хлопцем-мусульманином. Їхні дружні стосунки зняли її упередженість до більшості мусульман, а, отже, змінили це соціальне настановлення.

Виходячи із проведеного емпіричного дослідження взаємозв'язку соціальних настановлень, для перевірки запропонованої моделі реконструкції застосовано три напрями формуального експерименту. Перший напрям представляє вивчення реконструкції соціального настановлення інгрупового фаворитизму і аутгрупової дискримінації представлено в межах тренінгу-практикуму з психологічного забезпечення злиття великих компаній конкурентів. У цьому тренінгу використано метод рефлексивного насичення середовища спілкування в умовах конкурсу на всі вакансії нової об'єднаної організації М. І. Найдьонова [78]. Головна спрямованість рефлексивних процедур – на активізацію

персонального професійного капіталу і розхитування жорсткості когнітивної системи стереотипізованих ставлень.

Другий напрям – реконструкції настановлень аутгрупової дискримінації у міжнародному проекті «Інший – не чужий», в якому використовувався спосіб створення контексту спільного досвіду для представників молоді з різних країн у період напруженості після воєнного конфлікту між Грузією і Росією.

Третій напрям реконструкції регіональних соціальних настановлень реалізовано в формі підготовки команди тренерів до проведення розроблених рекомендацій щодо подолання регіональної упередженості і формування в молоді настановлень на єдність України.

Яким же чином буде виглядати моделювання двоступеневої реконструкції соціального настановлення з використанням технології РТТП. Цей напрям складав персональне завдання автора як члена команди тренерів, що проводила рефлексивний тренінг-практикум для забезпечення злиття двох компаній.

РТТП – технологія рефлексивного тренінгу-практикуму, розроблена на основі теорії групової рефлексії [78] Її теоретичними засадами є твердження про особистісну і комунікативну обумовленість процесів створення нового індивідом і групою; теоретично паритетну, взаємну обумовленість індивідом групи і групою індивіда в процесі створення нового; і наявність рефлексивного механізму творчості як головного механізму в дискурсивних формах творчості. На практичному рівні груп-рефлексивна теорія зазначає можливість розвитку рефлексивного і творчого потенціалу як індивідуального, так і групового суб'єктів, при цьому існує можливість впливу на цей розвиток як з боку самого суб'єкта, так і з боку агента впливу. Агентом впливу може бути як саме знання про рефлексивні механізми прикладної діяльності, так і третя особа – рефлексивний тренер(-и).

Позитивний ефект розвитку рефлексивного потенціалу рефлексивними тренерами досягається за допомогою реалізації ними рефлексивних процедур. Всі процедури будуються як засоби зняття обмежень на шляху реалізації принципів прозорості, об'єктивності, критеріальності, співучасті [78].

Аналізуючи процедури, ми можемо виділити два види механізмів, що задіяні в процесі зміни та реконструкції настановлень, завдяки реалізованості в процедурах: це механізми ціннісної регуляції та організації діяльності. Під ціннісною регуляцією мається на увазі прийняття певних цінностей, важливих для здійснення мети РТТП. Декларація цінностей зазвичай відбувається через оформлення в персональних робочих зошитах учасників тексту з проголошенням цінностей і через вступне звернення тренера. Тобто, ціннісне повідомлення має звучати на початку та бути доступним у письмовому вигляді протягом рефлексивного творчого тренінгу-практикуму і після нього. Також в якості інструменту існує процедура підписання Попередньої поінформованої угоди про участь в тренінгу [24] з кожним учасником до його початку, що забезпечує етапи уваги, розуміння і прийняття. Таким чином, утворюються рамки для побудови в них нового дискурсу, завдяки якому змінюються ціннісні акценти, а за ними відповідно ціннісні нормативи, які стоять за зміною дискурсу.

Наступним механізмом є організація діяльності, в якій потрібно здійснювати вчинки згідно з цими новими цінностями, і саме на цьому етапі створюються нові творчі (рефлексивні) настановлення. Тобто, настановлення, побудовані на основі метакогнітивних чинників.

В сучасних дослідженнях в питаннях зміни соціальних настановлень багато уваги приділяється особистості людини та метакогнітивним її аспектам. «Звичка думати» позитивно корелює з уникненням формування непродуктивних настановлень, що виявили американські дослідники [201].

В той же час, в психології групової рефлексії розроблено інструменти, які можуть допомогти людині цю звичку розвивати.

Отже, вище ми розглянули концептуальні передумови технології рефлексивного тренінгу-практикуму та виділили аспекти, які дозволятимуть нам його використовувати для реконструкції соціальних настановлень.

Технологія рефлексивного тренінгу практикуму досить гнучка, що дозволяє застосовувати його для досягнення різноманітних цілей. Можна виділити базову і спеціалізовану частину в кожному РТТП. Зрозуміло, що базова частина – це спільна основа всіх тренінгів, які відбуваються за цією технологією. Спеціалізована частина буде включати певне змістове наповнення, завдання та вправи, спрямовані на реконструкцію настановлень.

3.2. Реконструкція соціальних настановлень в рефлексивному творчому тренінгу-практикуму

3.2.1. Реконструкція непродуктивних настановлень конкуренції і співробітництва

На рівні функціонування соціальних настановлень в організації прикладом технологічно створеного соціального настановлення може бути упередженість проти конкурентів, яка допомагає в змаганні на ринку. Проте в умовах організаційних змін, наприклад злиття організацій-конкурентів, згадані соціальні настановлення стають непродуктивними і потребують реконструкції. Якщо така реконструкція не відбувається, то успішне злиття організацій неможливе. Загалом, відсоток успішного злиття у всьому світі становить біля 20%, що вказує на масштаб проблеми.

Проаналізуємо один випадок функціонування таких непродуктивних настановлень та спробу вирішення цієї проблеми в умовах злиття двох компаній. Досить масштабний проект злиття було докладно описано в

роботах М. І. Найдьонова [76; 77; 79]. Наша участь в команді авторів проекту дозволила нам реалізувати в межах цього проекту частину роботи, пов'язану з реконструкцією непродуктивних соціальних настановлень та провести докладний аналіз ситуації. Результати інших авторів, які брали участь в цьому проекті в нашій роботі не використовувались.

Звернемося до контексту злиття компаній, що ми розглядаємо [78, с. 255].

Компанії, що брали участь у злитті (І та Г), були достатньо схожі за економічними показниками діяльності. Проте ситуація об'єднання ускладнювалась тим, що компанія І, часто виступала донором людських ресурсів для компанії Г. Отже, значна частина персоналу компанії Г мала досвід роботи в компанії І. І не зважаючи на те, що компанії виробляли і збували різні, хоча і конкуруючі торгові марки, співробітники цих компаній мали особисті мотиви для конкуренції.

Ще одним аспектом ускладнення злиття, було рішення управляючої компанії про скорочення термінів об'єднання. Первинним задумом передбачалося паралельне існування двох компаній (як юридичних осіб і організаційних структур) впродовж року після укладення угод на рівні акціонерів. Рік роботи, як термін, збігався з повним циклом економічних відносин і давав можливість досягти певного результату, що могло б послугувати управлінським критерієм ефективності філіалів. Економічні критерії замислювалися як критерії прийняття рішень про ліквідацію менш ефективних філіалів у регіонах, де функціонували підструктури одночасно двох конкуруючих в минулому компаній.

Компанії відтворювали достатньо відмінні організаційні культури. Перша компанія (І) могла бути охарактеризована як цілком цілісна, раціональна, в якій були присутні оформлені аспекти і цінностей, і стандартів, а тип внутрішніх відносин наближений до відносин "внутрішній замовник — внутрішній виконавець". Друга (Г) відтворювала тип культури, яку можна назвати корпоративною вірою, якій притаманна

орієнтація на харизматичних лідерів. Домінування аспекту віри в корпоративній культурі забезпечує значну економію ресурсів і в сенсі калькування бізнес-підходів завдяки залученню їх носіїв – персоналу конкуруючої компанії (І), і в сенсі економії прямих витрат (в тому числі й на залучення персоналу). Вигоди розвитку другої компанії (ІІ) по типу "корпоративна віра" на етапі "до об'єднання" обернулися складністю на етапі "після об'єднання" внаслідок прийняття представниками власника об'єднаної компанії рішення про розбудову нової організаційної структури на базі структури і культури компанії І. [78, с. 256]

Проект проходив в кілька етапів і на кожному етапі складався з певної кількості модулів.

- 1) Топ-менеджери.
- 2) Конкурси.

Позитивний ефект розвитку рефлексивного потенціалу рефлексивними тренерами досягається за допомогою реалізації ними рефлексивних процедур. Всі процедури будуються як засоби зняття обмежень на шляху реалізації принципів прозорості, об'єктивності, критеріальності, співучасті [54; 180].

Аналізуючи процедури, ми можемо виділити два види механізмів, що задіяні в процесі зміни настановлень, і реалізовані в процедурах:

- ✓ ціннісної регуляції;
- ✓ організації діяльності.

Під ціннісною регуляцією мається на увазі прийняття цінностей: конкурсу як рефлексивного середовища взаємних інвестицій; розвитку життєстійкості компанії та індивіда внаслідок злиття; нарощування персонального професійного потенціалу. Декларація цінностей відбувалася через оформлення в персональних робочих зошитах учасників тексту меморандуму керівництва і вступне звернення команди тренерів. Тобто, повідомлення звучало на початку та було доступне в письмовому вигляді протягом РТТІ і після нього. Більш того, етапи уваги, розуміння і

прийняття забезпечувалися процедурою підписання Попередньої угоди [24] про участь в тренінгу з кожним учасником до його початку. Таким чином, утворювалися рамки для побудови нового дискурсу.

Наступним механізмом була організація діяльності, в якій потрібно здійснювати вчинки згідно з цими новими цінностями, і саме на цьому етапі створювалися нові настановлення.

Головною процедурою організації діяльності було визначення експертами (інколи тренером або самими учасниками) рейтингу кожного учасника по відношенню до всіх інших на кожному етапі конкурсу. Публічна оцінка експертами учасників – аргументований зворотній зв'язок учасникам на основі прозорих, узгоджених критеріїв, який надається після кожного модуля роботи у відповідності до прийнятих на початку тренінг-практикуму цінностей. Таким чином, задеклароване раніше підкріплювалося за рахунок дії у відповідності з публічно прийнятими цінностями.

Зупинимось докладніше на роботі з експертами. Експертами виступали лінійні керівники компаній Ї та Г, переможці в аналогічному конкурсі керівників

Наведемо частину інструкції, що була надана експертам [78, с. 457]:

*«Для забезпечення **точності оцінки** у конкурсі застосовуються чотири незалежні способи оцінки - рекомендації керівника; оцінка експертів; оцінка виконавця; взаємооцінка учасників. Для забезпечення **прозорості оцінки**, обов'язкова публічність аргументованих доповідей експертів по прийнятим рішенням.*

Що потрібно знати експерту про психологію оцінки людей.

Особливість оцінки людини людиною полягає в тому, що в цій ситуації експерти роблять більше помилок, ніж при оцінці фізичних об'єктів. Тому при оцінці людей важливо знати основні відомості про сприйняття людини людиною.

Через особливості сприйнятті однієї людини іншої, вона намагається проникнути в картину світу оцінюваного, тому відбувається також і взаємний вплив - коли ми на іншу людину поширюємо свій образ думок. Саме уподібнення накладає відбиток на більшість особливостей сприйняття людини людиною.

*Важливо пам'ятати про **традиційні помилки** оцінювання, які так часто зустрічаються, що отримали спеціальні назви ефектів експертизи:*

Ефект ореолу полягає в тому, що, відзначивши яку-небудь позитивну якість людини, експерт неусвідомлено поширює цю якість на інші якості, свідком прояву яких він не був. Наприклад, якщо людина ввічлива, то значить вона є доброю та поважає інших і т.д.

***Ефект логічної помилки** полягає в тому, що якщо ми знайшли негативну якість людини, то вона розповсюджується і на інші якості, свідками прояву яких ми не були. Наприклад, якщо ми знайшли в людині скритність, то значить можемо говорити і про її брехливість.*

***Ефект першості** полягає в тому, що якщо ми першою знайшли яку-небудь якість, то вона зумовлює і спотворює наші подальші оцінки.*

Ефект наївної рефлексії полягає в тому, що цінності, норми, переваги власні і свого найближчого оточення ми переносимо на все суспільство. Так, часто ми говоримо "завжди" замість "часто" або "іноді", "все" замість "деякі" або "дещо".

Зусилля по запобіганню спотворень оцінки.

Для подолання спотворень і помилок під час оцінки пропонуються наступні прийоми:

передбачення себе (експерта) як носія ефектів спотворень, описаних раніше, та протистояння цьому;

розділення ролі керівника і експерта;

правильний вибір об'єкту оцінки (первинними даними для оцінки є прояви поведінки, які можна оцінити за критеріями, а не люди як такі);

спосіб оцінки - рейтинг кожного серед всіх, встановлений за один або декілька кіл обговорення (позначається числом: 1 – найнижчий; чим більше число, тим вище рейтинг, тобто більш висока оцінка, максимальне число є найбільш престижною);

інтеграція первинних даних (окремих проявів окремої людини) в його рейтинг;

виключення суперечностей;

перевірка інтеграційної оцінки через особистий досвід;

пояснення, чому раніше не бачив людину в такому світлі».

Отже, важливою частиною роботи було надання певних знань щодо похибок сприймання, певних упереджень, властивих людям. В першому розділі ми зверталися до досвіду колег по корекції упереджень за допомогою метакогнітивних чинників. Ми вказували на значущість для реконструкції настановлення «втягування» в систему настановлень метакогнітивних чинників. В даному випадку, завдяки наданій експертам інформації, вони більше уваги приділяли контролю над власними упередженнями. За процедурою експерти також звітувалися, наскільки добре їм вдається здійснювати оцінювання без впливу власних упереджень.

Використовувалося два види рейтингування: внутрішньогрупове, описане вище, і міжгрупове, а саме – призначення рейтингу кожній групі учасників. Внутрішньогрупова конкурентна міжперсональна взаємодія за високий рейтинг в групі руйнувала стереотип непродуктивного співробітництва, обмежувала стихійні і організовані опозиційні об'єднання деяких учасників. Систематичне, неодноразове переміщення учасників з високими рейтингами до іншої групи, що об'єднувало лідерів, а учасників з низьким рейтингом – до групи аутсайдерів, руйнувало непродуктивну конкуренцію. В групі лідерів учасники і експерти об'єднували зусилля у підвищенні життєстійкості новоствореної компанії, а в групі аутсайдерів – у підвищенні персональної конкурентоздатності на ринку праці.

Підсилення дії головних процедур проводиться за рахунок технологічних прийомів, що в поєднанні з вищезазначеними процедурами створювало потужний комплекс. Закріплення настановлень відбувалося в процедурі рефлексії, в якій проводився публічний аналіз змін, що відбулися.

Психологічний супровід процесу злиття з використанням технології РТТП дав позитивні наслідки, економічні показники діяльності новоствореної компанії не погіршились у порівнянні із попередньою ситуацією. Рівень конфліктності персоналу в ситуації скорочення кадрів був знижений завдяки прозорості процедур рейтингової оцінки і можливості робити внески в критерії оцінювання претендентів в конкурсі на вакансії. Впровадження цінності нарощування персонального професійного потенціалу всіма учасниками РТТП сприяло руйнуванню механізмів колективної ідентичності та відповідних ін- та аутгрупових стереотипів, технологічно створених у попередній період. Схема поетапного подолання негативних настановлень через введення цінностей та організацію діяльності в міжперсональній багаторівневій конкуренції завершувалась процедурами рефлексії, як публічного самодосліджування, що закріплювало отримані зміни настановлень на міжгрупову конкуренцію персоналу вже неіснуючих компаній.

Можна відстежити систему самовизначень людей в ході тренінгу, наприклад, самовизначення на те, що вони не будуть працювати в компанії, або самовизначення на роботу. Наявність продуктивної альтернативи для тих, хто самовизначився не працювати в компанії або не пройшов по конкурсу, дозволила знизити рівень конфліктності, і також сприяла реконструкції негативних настановлень.

Внаслідок проведеного аналізу комплексу процедур рефлексивного творчого тренінг-практикуму, як технології зміни непродуктивних настановлень, виявлено механізми, за допомогою яких відбувалася зміна:

формування спільного досвіду, диференціація рефлексивних модальностей, ціннісна регуляція і організація діяльності.

В процесі зміни настановлень у відкритій життєвій ситуації організаційного середовища виділено наступні етапи: декларація цінностей, угода про їх прийняття, організація діяльності і публічна дія у відповідності з прийнятими цінностями, рефлексія (закріплення настановлень).

Розглянемо прийоми впливу на когнітивний компонент системи соціальних настановлень для реконструкції жорсткості взаємозв'язків у системі соціальних настановлень співробітництва-конкуренції.

Насамперед використовувались прийоми, спрямовані на активізацію персональної позиції, виокремлення себе із групи. Акцентування персональної позиції сприяло зменшенню напруження інгрупового соціального настановлення, давало можливість людині проробити усвідомлення кінцевого періоду існування формальної групи, руйнування її меж і перетворення на іншу групу.

Завдання, які сприяли активізації персональної позиції, це міні-твори рефлексивні самозвіти на тему: «Аналіз історії створення мого персонального персонального капіталу» (перший день тренінгу), «Аналіз моїх прирощень персонального професійного капіталу» (передостанній день тренінгу). Відповідно графіку проведення тренінгів у центральному і регіональних відділеннях компаній було написано по 327 творів кожного типу. Прирощення персонального капіталу в результаті тренінгу-практикуму було також обговорено учасниками у тренінгових групах. Змістові результати аналізу творів ми не наводимо, оскільки головною метою цих процедур у межах нашого дослідження було акцентування персональної позиції.

Друга процедура, спрямована на реконструкцію соціальних настановлень, складалась із виконання авторської методики «Ситуація сміх». Цей тест було сконструйовано за аналогом субтесту з методики

Торренса для дослідження творчості (див. Додаток Г.1). Завдання складалось із опису життєвої ситуації та відповіді на запитання до неї. Опис і запитання задавались в письмовому вигляді на бланку: *«За попередньою домовленістю Ви приходите до потенційного клієнта на зустріч. Входячи до кімнати, ви бачите компанію людей, які всі подивились на вас і разом почали реготати»*. Далі до ситуації задаються запитання типу рефлексивного інтерв'ю: *«Які Ваші відчуття? Які Ваші дії? Які Ваші думки? Що відбувається?»* (назвіть якомога більше різних варіантів відповіді). Надалі оцінюється імовірність висловлених варіантів подій і вибір найбільш імовірного варіанту для подальшого аналізу. Потім задається вектор аналізу власних дій, які є можливими в цій ситуації з настановою на максимальну дивергентність мислення *«Припустімо, відбувається ситуація, яку Ви вважаєте найбільш імовірною. Які взагалі існують можливості діяти в такій ситуації? Назвіть якомога більше різних варіантів»*. Далі аналізуються наслідки і можливі дії з нейтралізації цих наслідків. Складність багатоетапного аналізу ситуації була вищою, ніж звична для учасників проекту. Призначення цього завдання – активізація творчої позиції і дивергентного мислення учасників.

Третій тип завдань спрямований на розхитування дискурсивних стереотипів. Цей блок складався з двох завдань: *«Антоніми-синоніми»* (див. Додаток Г.2) та *«Подвійний семантичний особистісний диференціал зі зсувом конструктів»* (див. Додаток Г.3). Матеріал стимулів для методик був підібраний як персональні якості ефективного менеджера (*відповідальність, чесність, порядність, клієнт-орієнтованість, готовність до змін, ретельність виконання, ініціативність, активність, повага до думки інших, здатність до навчання, надійність, творчий підхід, цілеспрямованість, позитивне мислення, компетентність*). Обмін індивідуальними результатами в обговоренні з акцентом на прийнятності різних варіантів трактування антонімів і синонімів демонстрував ідею

необхідності протилежної позиції як важливого орієнтиру для розуміння цілісності.

Друге завдання блоку полягало в самооцінці представленості власних персональних характеристик успішного менеджера за двополюсними шкалами. Після першої оцінки пропонується провести другу оцінку. При цьому один полюс шкали залишається фіксованим, незмінним, а протилежний трансформується. Якщо в першому варіанті протилежний полюс було сформульовано як відсутність певної позитивної якості (наприклад, *«готовність до змін – неготовність»*, *«цілеспрямованість – нецілеспрямованість»* *«ретельність виконання – не виконавець»*, *«надійність – легковажність»* тощо), то в другому оцінюванні протилежний полюс було визначено теж позитивною якістю, умовно протилежною першій (*«готовність до змін – орієнтація на стабільність»*, *«цілеспрямованість – адаптивність»* *«ретельність виконання – вчасність виконання»*, *«надійність – гнучкість»* тощо). Ступінь переосмислення конструктів проявлявся у зсуві оцінок з позитивного полюсу в бік трансформованого.

Крім того, учасникам пропонувались завдання для активізації метакогнітивних процесів у виконанні професійних завдань. Так, проводилися самопрезентації, аналіз і обговорення того, що мотивує в роботі, способи досягнення довіри клієнта, вимоги до себе для підвищення ефективності управління продажем, подолання заперечень, підготовки до візиту і т.п. аспекти професійної діяльності.

Результати ефективності реконструкції непродуктивних соціальних настановлень ми відстежували за допомогою включеного спостереження, аналізу продуктів діяльності та аналізу економічної ефективності.

Згідно поведінковим компонентам, які змінювалися, та самовизначенням людей в ході тренінгу ми можемо стверджувати про ефективність застосування груп-рефлексивної технології для реконструкції непродуктивних експліцитних соціальних настановлень.

Крім включеного спостереження і зміни поведінкового компоненту за результатами тренінгу була проведена оцінка ефективності за економічними показниками. Згідно неї – нова компанія: 1) успішно пережила злиття (тобто потрапила в 20% компаній, яким це вдається); 2) додала в потужності продажів («Розпродали весь товар набагато випереджаючи графік»). Що, на нашу думку, було б більш складно, або навіть неможливо, при активізованих непродуктивних конкурентних соціальних настановленнях.

Дослідження імпліцитних соціальних настановлень за допомогою методології ІАТ не відбувалося через складність конструювання цільових категорій. Конкуренція і співробітництво недостатньо конкретні категорії для втілення їх в категоріях ІАТ, образ майбутньої компанії ще не був усталений щоб задіяти його в якості однієї з категорій, а протиставлення компаній одна одній могло зафіксувати перевагу на адресу тої чи іншої компанії, проте не мало перспективи фіксації продуктивних змін. До того ж така діагностика займає достить багато часу і потребує місця та спеціального обладнання, що ускладнювало організацію такого дослідження.

Отже, технологія РТТП була успішно випробувана як оболонка рефлексивного середовища, що фасилітує зміни непродуктивних настановлень конкуренції при злитті компаній завдяки активізації метакогнітивних процесів.

3.2.2. Реконструкція системи соціальних настановлень «Інший – чужий»

У 2009 році в м. Дюссельдорф було організовано міжнародний проект «Молодь Європи проти конфліктів: інший – не чужий». Головним організатором був Інститут Інтеркультурале за фінансової підтримки Євросоюзу, але кожна з країн мала можливість не просто взяти участь у події, а і стати співорганізатором.

Приводом до проведення цього проекту була досить складна ситуація, що утворилася внаслідок конфліктизації між Росією та Грузією після подій 2008-го року.

Сучасний цивілізаційний розвиток характеризується інтенсифікацією процесів глобалізації, що передбачає поглиблення міжкультурної взаємодії та обміну. При цьому нерідко можуть виникати проблеми неефективної взаємодії, зокрема внаслідок спрацювання соціально-психологічних механізмів ін-групового фаворитизму («ми – краці») та аут-групової дискримінації («вони - чужі, а тому – гірші»), загострення яких каталізується втручанням зацікавлених груп. Що, у свою чергу, підсилює конфліктний потенціал.

Даний проект являв собою спробу реалізації ідеї про можливість кожному придбати спільний досвід, необхідний для подолання непродуктивних механізмів, настановлень, стереотипів, упереджень.

Автором, як спів-керівником української команди було розроблено і запропоновано проект реконструкції непродуктивних соціальних настановлень за допомогою організації груп-рефлексивного середовища, який було вбудовано в програму події «Інший – не чужий».

Передбачається, що самі учасники семінару в своїй свідомості містять і різноманітні стереотипи, настановлення, упередження, і інформацію про можливості та шляхи подолання та реконструкції цих обмежень. При цьому учасники так само можуть бути як носіями певних настановлень, так і суб'єктами змін і реконструкції. Метою проекту було охопити якомога ширше всі суперечливі тенденції в міжкультурній взаємодії і переосмислити їх, оскільки «Інший – чужий» – в сучасних соціокультурних реаліях є неефективною стратегією.

В межах авторського проекту було розроблено модуль початку для членів української команди по наданню знань щодо рефлексивної технології та способів реконструкції соціальних настановлень для підготовки команди тренерів.

Однією з спеціально організованих процедур в межах авторської частини проекту про було проведення ІАТ для вимірювання міжнаціональних упереджень.

В події «Молодь Європи проти конфліктів: інший – не чужий» взяли участь молоді люди (команди з 5-8 осіб) з різних країн, а саме України, Росії, Грузії, Литви, Німеччини. Загальний проект передбачав зібрати молодих людей, представників різних країн, для того, щоб дати їм можливість формування спільного досвіду. Спільний досвід перебування в іншій країні, проживання на одній території (в одному будинку), спільного харчування, вирішення побутових завдань в чужій країні (закупівля продуктів харчування, організація переїзду з одного міста в інше тощо), формально організованого і неформального спілкування, соціально-культурної програми, а також проведення спеціально організованих тренінгових процедур (в тому числі тренінг тим-білдінгу).

Молодь з різних країн провела разом декілька досить насичених днів, спільна команда з'їздила в протилежний кінець Німеччини на тренінг формування команди. Крім того були прослухані лекції, презентації робітників з емігрантами, а також створені і представлені власні презентації, які б розкривали тему «Молодь Європи проти конфліктів: інший – не чужий».

Однією зі спеціально організованих процедур, як ми зазначали вище, було проведення ІАТ. Нажаль, запропонований набір методик ІАТ не спрацював. Спілкування велося мовою, яку знали всі учасники (російською), нею ж було запропоновано тести. Проте виявилось, що метод не спрацьовує мовою міжнародного спілкування в тому випадку, коли вона не є мовою постійного спілкування. Значну частину результатів було відкинуто або через перевищення часових лімітів реагування або через значну кількість помилок, що унеможливило з'ясування реальної картини актуальних імпліцитних соціальних настановлень. Таким чином, в цьому проекті зафіксувати імпліцитні настановлення, а також можливий їх

зсув нам не вдалося. Роботу з тестом імпліцитних настановлень було обговорено як одну із процедур організації спільного досвіду.

Ми мали за мету подивитися, чи були зміни настановлень, які відбувалися протягом цього формування спільного досвіду. Метод, який ми використовували, крім ІАТ, – включене спостереження. На першому етапі, коли зібралися представники різних команд, спілкування насамперед здійснювалося всередині команди, кількість трансакцій між командами була досить низькою. Наприкінці цієї події проекту (загальна тривалість 2 тижні), за результатами спостереження, спілкування всередині команди і між командами фактично дорівнювали одне одному за обсягом. Таким чином, можна впевнено говорити про те, що спільний досвід змінює об'єктивну частоту спілкування, і, відповідно, поведінковий компонент соціального настановлення.

Але, оскільки ІАТ не вдалося застосувати, то фактично діагностики того, чи змінювалися при цьому ставлення на імпліцитному рівні, на цьому етапі досягнуто не було.

Особливої уваги заслуговує опис дій української команди як співорганізатора події. Підготовчі зустрічі українських учасників до проекту і під час нього проходили з залученням рефлексивних процедур тренінгу-практикуму. А саме: коло обговорення; запитання на зрозуміння; проблематизація; цілісне висловлювання; встановлення компетентності; рефлексія як міркування; рефлексія образами тощо. Таким чином, учасники української команди набували компетенцій в рефлексивних процедурах, набували певних рефлексивних вмій і навичок.

Після повернення української команди додому ми провели опитування учасників для збору самозвітів. Опитування мало в собі елементи рефлексивного інтерв'ю.

Було задано такі запитання: 1) Що нового ви здобули для себе в зв'язку з розробкою тематики «інший – не чужий» (в почуттях, досвіді, знаннях, стосунках). 2) Від чого ви відмовились у собі в зв'язку з

розробкою тематики «інший не чужий» (в почуттях, досвіді, знаннях, стосунках). 3) Чи можна стверджувати, що зміни, які відбулись у вас та інших членів української команди, стали очевидними в їх соціально-психічному статусі (дискурсі, поведінці, вчинках, зусиллях з консолідації групи) при зовнішньому за ними спостереженні (хоча б в одному випадку)? 4) У зв'язку з попереднім питанням виберіть з семи членів команди трьох, для кого ці зміни, на Вашу думку, набули найбільшої очевидності (один – найбільші зміни, два – існують зміни, але менше ніж у першого, три – існують зміни, але менше ніж у другого). 5) Чи можна стверджувати, що тематика «інший – не чужий» не тільки не вплинула позитивно, але й дисонувала в поведінці, дискурсі, вчинках (хоча б в одному випадку). 6) Напишіть, що є головним підсумком проекту.

Учасники події зафіксували такі думки щодо нового в своїх почуттях: Учасник 1: *«Позитивний настрій, емоційна піднесеність, толерантність, дружелюбність, повага»*. Учасник 2: *«Я відчув на собі динаміку почуттів, які з'являються з етапу знайомства із представниками інших етнічностей до становлення міцних та сталих відносин. Відчув деяку беззахисність, коли зіткаєшся з іншою культурою, мовою, традиціями і не маєш досить інформації для успішної взаємодії»*. Учасник 3: *«Позитивна налаштованість до окресленої тематики, теплість, відкритість, емоційний підйом»*. Учасник 4: *«Позитивний настрій, приємні спогади, бурхливі емоції»*. Учасник 5: *«Позитивні відчуття стосовно представників інших національностей (Росії, Грузії, Латвії, Німеччини)»*.

Отже, всі учасники висловились про свої почуття, практично всі висловлювання позитивно спрямовані. Дискурс трьох учасників дозволяє судити про те, що сила цих позитивних почуттів також досить значна («емоційна піднесеність», «емоційний підйом», «бурхливі емоції» тощо.). Почуття, яке не відноситься, на нашу думку до позитивних, назване учасником 2 «беззахисність», разом з тим, цілковито зрозуміле в описаних умовах і не несе деструктивного впливу.

Наведемо відповіді щодо нового в своєму досвіді: Учасник 1: «Спільна робота над проблемами дискусії, прагнення до написання і реалізації подібних проектів». Учасник 2 «Я отримав досвід участі в міжнародному проекті із представниками багатьох інших культур. Отримав досвід пізнання іншої культури сам на сам – на міжособистісному рівні». Учасник 3: «Розширення меж міжособистісного спілкування на рівні міжнародної спільноти; досвід «outdoor training» в команді, що включає учасників з різних країн». Учасник 4: «Беспосереднє спілкування із представниками інших держав (країн) на нейтральній території, спостереження, моделювання нових форм поведінки». Учасник 5: «Досвід перебування в іншій державі (користування громадським транспортом, магазини тощо), досвід спілкування з представниками інших національностей».

Ми бачимо, що це питання також не викликало складності у диференціації різних модальностей.

Щодо нового в своїх знаннях учасники повідомили: Учасник 1: «Нові дилеми, проблеми, які були розкриті, як проводити тренінг, як вести дискусію, пізнання один одного всіма членами конференції». Учасник 2: «Отримав нові знання про культуру Німеччини, Росії, Латвії, Грузії. Отримав нові знання щодо проблем емігрантів, етнічних конфліктів їх вирішення. Отримав інформацію щодо низки організацій, що працюють за цими темами та їх заходів». Учасник 3: «Підвищення власної поінформованості щодо міжнаціональних стосунків, особливостей взаємодії, здобуття інформації про процеси інтеграції, адаптації та дезадаптації мігрантів». Учасник 4: «Погляд на проблему міжкультурної комунікації з другого боку, моделювання діяльності та застосування навиків досвіду бспосередньо на практиці». Учасник 5: «Менталітет, культурні особливості інших національностей».

Відповіді на це питання можна класифікувати як: 1) теоретичні знання щодо основного предмету події («нові знання про культуру...»),

«...проблем емігрантів, етнічних конфліктів їх вирішення», «...щодо міжнаціональних стосунків»; «менталітет, культурні особливості» тощо); 2) операціоналізовані знання щодо предмету («знання щодо проблем... конфліктів, їх вирішення», «моделювання діяльності та застосування навиків ... практиці» тощо.) Для одного з учасників більш значущим стали нові знання щодо того «як проводити тренінг, як вести дискусію», що свідчить про те, що модуль навчання рефлексії також спрацював.

Наведемо відповіді учасників щодо нового в своїх стосунках: Учасник 1: «Прив'язаність до інших людей, спільна робота, спільний відпочинок, готовність співпрацювати у майбутньому». Учасник 2: «Отримав дружні стосунки з представниками інших культур. Встановив зв'язок із рядом соціально-орієнтованих організацій». Учасник 3: «Підвищення власної комунікативної компетентності з урахуванням особливостей представників інших культур та країн». Учасник 4: «Нові друзі, колеги, описи та запрошення для відвідування іншої країни». Учасник 5: «Налагодження позитивних стосунків з іншими національностями».

В стосунках слід відмітити, що четверо учасників наголосили на нових позитивних стосунках, які вони набули в ході події («прив'язаність до інших людей», «налагодження позитивних стосунків з іншими національностями»). Причому в половині випадків учасники кажуть саме про дружні стосунки («Отримав дружні стосунки з представниками інших культур», «нові друзі»).

Друге питання щодо відмови від чогось в собі, виявилось, на нашу думку, дещо складнішим для учасників. Ми робимо цей висновок, виходячи з того факту, що деякі учасники не надали відповідей на деякі підпункти запитання, або не змогли диференціювати відповіді, в залежності від модальності.

Щодо відчуттів: Учасник 1 зазначив: «Від сприйняття іншого як чужого». При цьому у відповідь на інші підпункти зазначив «те ж саме». Учасник 2: «Відмовився від своїх прагнень займати домінуючу позицію у

ситуації. Було більше позиції споглядання, ніж керування». Учасник 3: «від стереотипізованого уявлення про певні риси представників певних націй». Учасник 4: «сприйняття інших тільки за стереотипами, що формуються навколишнім середовищем». Учасник 5: «Ні в чому не відмовився» (таку саму відповідь надав учасник також щодо знання та стосунків). Як ми бачимо, жодне висловлювання не можна кваліфікувати, як таке, що стосується саме почуттів. Проте, троє осіб з п'яти наголосили на відмові від певних власних стереотипів.

Відповідь щодо відмови в своєму досвіді повідомив тільки учасник 5 «складнощі спілкування в зв'язку з нерозумінням певної мови (німецької, грузинської)».

Щодо знань в цьому контексті висловився учасник 2: «Я відмовився від хибних уявлень щодо представників Латвії, Грузії, Німеччини». Це висловлювання, також, на нашу думку, можна кваліфікувати як відмову від певних настановлень.

Наведемо відповіді щодо відмови в своїх стосунках: Учасник 2: «Від спілкування з багатьма друзями під час роботи у заході». Учасник 3: «Від чіткого поділу оточуючої інформації на "правильне" і "неправильне"». Учасник 4: «Кожна нація має свої особливі прояви у ставленні до інших, але у всіх єдина ціль – спокій та мир».

На третє питання: «Чи можна стверджувати, що зміни, які відбулись у вас і інших членів української команди, стали очевидними в їх соціально-психічному статусі (дискурсі, поведінці, вчинках, зусиллях з консолідації групи) при зовнішньому за ними спостереженні (хоча б в одному випадку)?» всі учасники відповіли «Так».

У відповідях на четверте питання були хоча б раз названі всі учасники. Для наочності ми застосували такий підрахунок: учаснику, якого згадували на першому місці надавали 3 бали, 2 бали на другому і 1 на третьому. В якості ще однієї оцінки ми приєднали нашу відповідь на це запитання одого з керівників української групи. Таким чином (див.

табл. 3.1), на першому місці за оцінкою групи опинився учасник №4 з 15-ма балами (тобто всі, крім нього самого, поставили його на перше місце. У учасника №2 – 8 балів, у учасника 3 – 7 балів, а в учасників 1 та 5 по 2 бали.

Таблиця 3.1

**Рейтинг очевидності змін, що відбулися з кожним учасником
в уявленнях інших**

Кількість	Перший рейтинг (найбільш очевидні зміни)	Другий рейтинг	Третій рейтинг
Учасник 1			2
Учасник 2	1	2	1
Учасник 3	1	2	1
Учасник 4	5		
Учасник 5			2

Таким чином, судячи по спостереженням учасників, певні зміни, відбулися в кожного з них, однак один з учасників продемонстрував найбільш яскраві зміни, які відмітили всі учасники. І хоча цей учасник не назвав себе в своїй відповіді, з інших його відповідей ми бачимо, що він також зафіксував в собі певні зміни (<відмовою від> «сприйняття інших тільки за стереотипами», «Руйнування стереотипів» тощо).

На п'яте питання троє учасників відповіли «так» і двоє «ні». В якості підсумків учасники зазначили таке. Учасник 1: «Головним підсумком проекту є досвід у ставленні до представників інших націй і етносів, увінчаних позитивною співпрацею одного з одним». Учасник 2: «Було отримано нові знання та досвід. Встановлено необхідні контакти для розвитку сумісної діяльності, організації нових проектів, було отримано досвід вивчення зарубіжної психології та її досягнень. Головне - знайомство з різними цікавими людьми, стосунки з якими набули великої значущості». Учасник 3: «1) Розширення меж уявлення про "інші" нації

учасниками проекту 2) *саморозвиток кожного з позиції рефлексії власних установок*, їх зміни під час участі в проекті; 3) мережа контактів отриманих завдяки взаємодії на різних рівнях; 4) усвідомлення приналежності кожного до нації як носія особливостей характеру, менталітету». Учасник 4: «сприйняття людей (представників делегації), як великої частини держави. Руйнування стереотипів. Дружні стосунки між усіма учасниками». Учасник 5: «Набуття досвіду взаємодії з представниками інших національностей та потенційна можливість розповсюдження даного досвіду на інших членів українського суспільства».

Таким чином, ми можемо сказати, що, згідно експліцитних самозвітів учасників, усі члени української команди тією чи іншою мірою наголосили на змінах певних настановлень тематики «Інший – не чужий».

В результаті сформувався спільний досвід. Але ми не можемо стверджувати, що змінилася вся система соціального настановлення, у всіх учасників, оскільки ми не маємо підсумкового заміру імпліцитних настановлень. При цьому певні поведінкові зміни відбуваються. Ці зрушення були нами зафіксовано за поведінковим компонентом, який змінився, а також згідно самозвітів частини учасників проекту (українська команда). Чи змінилися всі компоненти (афективний та когнітивний) у всіх учасників, ми стверджувати не можемо, як і відслідкувати більш докладну картину змін на імпліцитному та експліцитному рівні в усіх учасників проекту.

Хоча в українських учасників нами зафіксовано самовизначення певної місії розповсюдження набутого досвіду, ми не можемо знати, чи відбувається перенесення зміни поведінки у цій вузькій групі дружнього спілкування в цілому на загальну соціальну ситуацію і соціальні настановлення.

3.2.3. Реконструкція соціальних настановлень в навчальному рефлексивному творчому тренінзі-практикумі

Навчальний рефлексивний творчий тренінг-практикум

Наступним етапом нашого розгляду реконструкції соціальних настановлень була ще одна рефлексивна подія. Рефлексивний тренінг практикум, який мав на меті навчання, а саме підготовку рефлексивних тренерів.

У попередньому пункті ми наголошували, що одним із факторів впливу на настановлення, на нашу думку були елементи навчання рефлексивній технології. Тому, важливим, буде дослідження впливу цього фактору поза інформаційним контекстом.

Учасники РТТП склали групу з 11 осіб віком від 20 до 50 років з різних міст України (Київ, Запоріжжя, Одеса, Кривий Ріг). 6 жінок і 5 чоловіків.

Навчальний дводенний тренінг складався з декількох частин. А саме, теоретична частина, а також аналіз тренінгу, що відбувся.

В суто навчальній частині якій учасникам тренінга надавалася теоретична інформація щодо концептуальної моделі дискурсивного мислення; про розв'язання малих творчих задач та принципи їх конструювання; відбулася презентація показників дискурсивного мислення. Отже, учасники ознайомилися з поняттями рефлексії, групової рефлексії, показниками її продуктивності, методами дослідження (аналіз дискурсу), опанували автоматизованим робочим місцем рефлексивного психолога (АРМП) тощо. Ознайомилися з тренінговою технологією, структурою тренінга (між групові проеси, міксгрупи), процедурами (кола обговорення, визначення компетентності, коло ставлень, процедурою рефлексії).

Ще однією важливою частиною була так звана «Ретроспективна подія» – аналіз тренінгу інтенсифікації вступу у спеціальність для

студентів-першокурсників факультету психології, що пройшов напередодні. В процесі реконструкції цієї події учасники дослідили процедури рефлексії та механізми рефлексивного впливу для виконання поставленої задачі. Було проаналізовано як базову частину тренінгу так і спеціалізовану. Простежено механізми дії впливів тренера, та елементів тренінгу, проаналізовано критерії ефективності такого типу тренінгів.

Завершувався тренінг традиційно публічним самодослідженням – рефлексією.

Учасники оволоділи необхідними знаннями та навичками, освоїли рефлексивні процедури.

Результати навчального рефлексивного творчого тренінгу-практикуму

Нами було використано комплексну методика, яку докладно розглянуто в другому розділі для фіксації рефлексивних модальностей на початку тренінгу, а також методика ІАТ-єдність та ІАТ-самоповага перед та після проведення тренінгу.

Кінцеві результати одного з учасників отримані не були, тому ми не виключили його дані з подальшого розгляду.

Згідно з результатами дослідження ємності рефлексивних середовищ учасників тренінгу, в них зафіксовано високий (50%) та середній (50%) рівень розвитку ємності рефлексивних середовищ. Причому, найвищі результати зафіксовано в індивідуальному компоненті (90% показують високий рівень).

Згідно вхідного заміру ІАТ-Самоповага у семи осіб було зафіксовано позитивну самоповагу (5 осіб 3-го рівня та в двох 2-го). У трьох осіб результати показали «нульову» самоповагу.

У вихідному замірі ситуація дещо змінилася. Хоча в середньому самоповага в групі незначно зменшилася, у всіх учасників було зафіксовано позитивну самоповагу (6 осіб 1-й рівень, 3 особи 3-й, та 1 особа – 2-й рівень). Таким чином, ми можемо констатувати, що рівень

напруженості, певного протистояння Я-Інші знизився, разом з тим, випадки несприятливої самоповаги зникли.

Таблиця 3.2

**Результати вимірювання імпліцитної самоповаги
до і після тренінгової події**

№	Значення до	Рівень до	Значення після	Рівень після
1	0,797	3	0,734	3
2	0,743	3	0,912	3
3	0,781	3	0,392	1
4	0,082	0	0,339	1
5	0,480	2	0,749	3
6	0,083	0	0,327	1
7	0,927	3	0,522	2
8	0,760	3	0,388	1
9	0,052	0	0,286	1
10	0,653	2	0,164	1
	0,536		0,481	

Хоча в навчальному тренінзі практично не був представлений зміст регіональних настановлень, в імпліцитне дослідження було включено методику вимірювання імпліцитних регіональних настановлень.

Факторами впливу, на нашу думку, були – двомовний статус тренінгу (ведучі і деякі учасники розмовляли українською мовою, решта – російською). А також певні соціальні настановлення тренерів, які не були ними висловлені, проте впливали на ситуацію.

Розглянемо результати ІАТ тесту регіональних соціальних настановлень.

У табл. 3.3 наведено загальні результати по ІАТ-регіони. Загалом, у п'яти учасників (з Одеси та Запоріжжя) на початку тренінгу зафіксоване «прозахідне» соціальне настановлення (в двох високого ступеню, в одного

середнього і в двох низького ступеню), один учасник (з Запоріжжя) не надавав переваги Східній чи Західній Україні, та четверо (Кривий Ріг, Запоріжжя, Київ) мали «просхідне» соціальне настановлення.

Таблиця 3.3

Результати тесту ІАТ-Схід-Захід до і після тренінгової події

Учасник	ІАТ-Регіони до тренінгу	Рівень	ІАТ-Регіони до тренінгу	Рівень	Різниця
1	1,039	3	0,216	1	-0,822
2	0,859	3	0,195	1	-0,664
3	0,427	2	-0,141	-1	-0,568
4	-0,263	-1	-0,065	0	0,199
5	0,256	1	-0,386	-2	-0,643
6	-0,143	-1	0,084	0	0,227
7	0,315	1	0,582	3	0,267
8	-0,345	-2	-0,424	-2	-0,079
9	-0,094	0	-0,111	0	-0,017
10	-0,333	-2	0,087	0	0,420

Якщо ми розглянемо такий показник як сила упередження (абсолютні значення результатів тесту), то в табл. 3.4 побачимо, що найвищій ступінь до тренінгу мали двоє учасників, середній – троє, низький – четверо, та, як вже згадувалося, відсутність упередження ми зафіксували тільки в одного учасника.

Розглянемо, чи змінилася картина по завершенню тренінгу.

Ми мачимо (див. табл. 3.3), що в нас лишилося тільки двоє учасників, рівень настановлення яких не змінився, це учасники 8 і 9. В інших учасників зміни в результатах відбулися. Причому, можна розрілити навпіл, в тих в кого зміни відбулися в «прозахідний» та «просхідний» бік.

Якщо ми розглянемо якість цих змін, а саме силу упередження, то побачимо (див. табл. 3.4), що цей показник зменшився як всередньому (з 0,408 до 0,229), тобто майже вдвічі, так і по ступенях. Як ми пам'ятаємо до початку тренінгу в нас було дві особи, з найвищим ступенем настановлення, по завершенню – одна. Так само в бік зменшення змінився середній ступінь: з трьох до двох, та низький з чотирьох до трьох. Натомість відсутність упередження зафіксовано в чотирьох осіб замість однієї.

Таблиця 3.4

Сила регіонального упередження до і після тренінгової події

Учасник	Сила упередження до тренінгу	Рівень	Сила упередження після тренінгу	Рівень
1	1,039	3	0,216	1
2	0,859	3	0,195	1
3	0,427	2	0,141	1
4	0,263	1	0,065	0
5	0,256	1	0,386	2
6	0,143	1	0,582	0
7	0,315	1	0,084	3
8	0,345	2	0,424	2
9	0,094	0	0,111	0
10	0,333	2	0,087	0
Усього	0,408		0,229	

Разом з тим, кількість учасників тренінгу недостатня, щоб перевірити значущість змін, що відбулися на статистичному рівні.

В підсумковій рефлексії декілька учасників згадали в якості нового досвіду проведення процедури ІАТ. Вони відмічали особливість такого досвіду і складність з якою вони стикались під час процедур складного

сортування. Ще одна учасниця зауважувала на своє особистісне відкриття подолання власних переживань щодо перебування в м.Києві, розмов українською мовою, що до тренінгу видавалось їй дуже складною задачею.

Отже, ми можемо зробити висновок, що навіть за умов відсутності певного (цільового) контексту рефлексивний творчий тренінг-практикум може впливати не тільки на експліцитну, але й на імпліцитну частину соціальних настановлень. При цьому в даному дослідженні нами зафіксовано позитивний вплив як на соціальну самоповагу (позитивні результати тесту по завершенні тренінгу) так і на регіональні настановлення (поляризації не відбулося, рівень упередженості в середньому знизився). Разом з тим, оскільки на статистичному рівні зміни, що відбулися не значущі, ми вважаємо, що цей феномен потребує подальших досліджень на більш широкій вибірці.

3.3. Модифікація рефлексивного творчого тренінгу-практикуму для реконструкції соціальних настановлень щодо єдності України

Розглянемо проект рефлексивного тренінгу-практикуму запропонованого для реконструкції непродуктивних регіональних соціальних настановлень.

В якості соціального настановлення, яке потребуватиме нашої уваги, ми розглядаємо настановлення громадян щодо єдності/роз'єднаності України. Раніше ми згадували про те, що саме ці настановлення неодноразово використовувались у виборчих технологіях, і тому є технологічно деформованими, потребують реконструкції задля звільнення від попередніх викривлень. Проте в певних випадках непродуктивним соціальним настановленням може виступати і відсутність жодної преференції для членів ін-групи, оскільки наявність настановлень преференції до свого регіону є природньою. Занепокоєння має виникати тоді, коли виявлене також занадто негативне ставлення до мешканців

інших регіонів, або наявність преференції турбує саму людину, або заважає їй у повсякденному житті чи роботі.

Ми можемо рекомендувати проведення такого тренінгу людям, які в ході роботи з психологом (наприклад, терапевтичної практики) зафіксували в себе непродуктивне соціальне настановлення і сформулювали запит на його реконструкцію. Міжрегіональним організаціям, в яких наявність у робітників непродуктивних соціальних настановлень регіонального масштабу може призводити до конфліктизації у колективі та порушення виробничої ефективності. Політичним організаціям, які мають намір виправити раніше технологічно сформовані соціальні настановлення для оздоровлення політичної ситуації тощо.

Можливий різний склад тренінгової групи. Найбільш оптимальний склад – наявність в групі представників різних регіонів (або з наявністю різних позицій). Наприклад, це може бути один регіон, але представники з «інгруповим», «аутгруповим» та «нейтральним» соціальним настановлень, або представники різних регіонів з однаковим соціальним настановленням. Можливий також варіант реконструкції регіональних соціальних настановлень в групі представників одного регіону (і одного типу настановлення) чи наявність в групі носіїв різнотипних соціальних настановлень (наприклад кияни, що мають упередження проти «донецьких» чи «західників») тощо.

У випадку наявності в групі представників різних настановлень треба приділяти особливу увагу дружній атмосфері під час тренінгу та в жодному разі не можна допускати поляризації думок внаслідок некерованого полілогу.

В залежності від конфігурації групи має відбуватися відповідне коригування роботи в групі.

В базовій частині РТТП (див. рис. 3.1) застосовуються такі форми роботи і процедури, як групова дискусія (коло обговорення: викладення свого погляду; постановка запитань на розуміння; висловлення ставлення

до сказаного іншими); ігрова дія (спроби відтворення ролі); узгодження (коло обговорення, діалог); рефлексія (рефлексія як міркування, рефлексія образами) [78, с. 330].

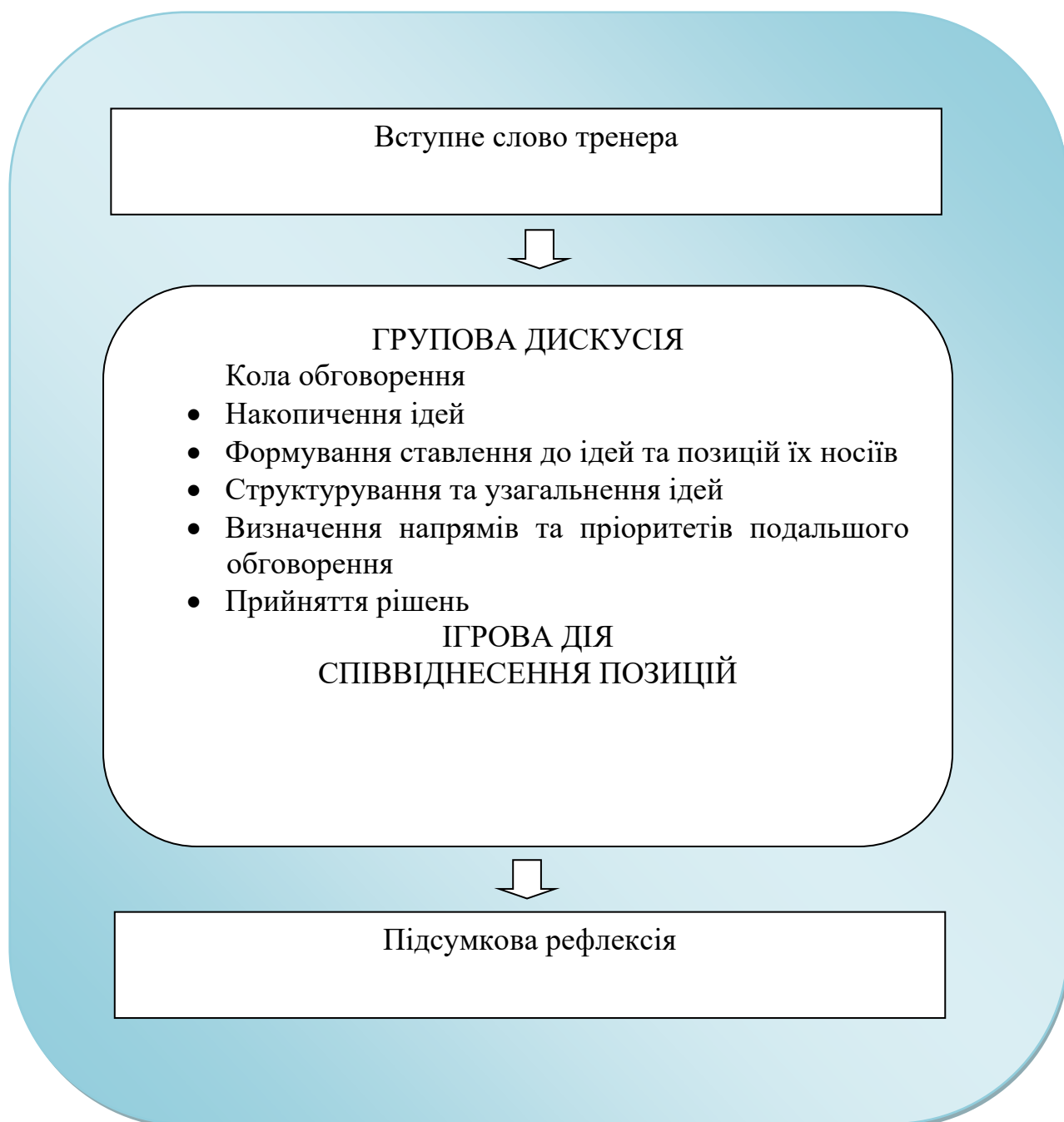

Рис. 3.1. Структура тренінг-практикуму з реконструкції соціального настановлення

Оскільки ціннісний аспект реконструкції розпочинається у вступному слові тренера, позначимо необхідні блоки. По-перше, необхідно

декларування цінностей на самому початку роботи. Принциповим буде наголосити на важливості кожної людини та її думки, нагадати про необхідність толерантності до несхожості: «При різноманітності та несхожості людей не тільки в нашій залі, але й в цілому людства, важливо не сприймати іншого як чужого, тим більше, що зараз йдеться про українців». Також, на нашу думку, у вступному слові має бути інформаційний блок щодо відмінностей регіонів України: географічних, кліматичних, індустриальних, соціальних та ін.

Після вступного слова тренера і домовленості про правила взаємодії учасникам пропонується обговорити тему відмінностей між людьми, поділитись думками з цього приводу. В процесі модерованої групової дискусії створюються умови для конструювання дискурсу, в межах якого імпліцитно існуюча упередженість реконструюється через зустріч з іншою думкою, яка розміщується в неконфронтаційному просторі. Аналіз досвіду формування толерантності та технологій протистояння маніпуляціям дав змогу виокремити наступні тематичні розгалуження, комплекс яких забезпечує двоступеневу модель реконструкції.

В якості елемента тренінгу пропонується виконання регіональних ІАТ-тестів в конфігурації моделі балансованої ідентичності, тобто три тести. А також діагностичний експліцитний блок. Обговорення результатів має відбивати відповіді на такі питання: 1) чи впізнаються результати імпліцитного вимірювання; 2) наскільки яскраве співпадіння / неспівпадіння результатів щодо експліцитних та імпліцитних форм соціального настановлення.

При роботі в групі потрібно провести такі окремі «кола обговорення».

1. Відмінність людей. Причини, переваги, недоліки.
2. Ідентифікація. Свій-чужий, приналежність до якоїсь групи та почуття, які ця приналежність викликає.

3. Ставлення до представників не твоєї групи. Чи варто його змінювати?

4. Ставлення до мешканців інших міст та причини такого ставлення.

5. Політичні впливи на попередні питання. Існування та правомірність.

6. Способи не пропускати небажані впливи та можливість роботи з вже привнесеними.

При аналізі відмінностей, які могли б приводити до негативного ставлення треба пересвідчитися у наявності спільного бачення за допомогою питань на зрозуміння. Обговорити чи озвучені абстрактні відмінності можуть і мають спричиняти негативне ставлення. Чи спостерігали учасники реалізацію цього у реальному житті.

Також у колах варто обговорити ставлення до тез *«Мешканці всієї України мають бути однаковими»*, *«Бути різними – це дуже добре»*. Наскільки вони містять протиріччя, чи можливе одночасне існування такого настановлення у однієї людини, які переваги і недоліки, ризики кожного із цих тверджень на різних рівнях соціальної організації.

На перших трьох колах забезпечується гальмування емоційного компонента соціального настановлення на загальному матеріалі. На п'ятому етапі експлікується цільове соціальне настановлення в зміненому просторі дискурсу, відбувається «думання про соціальне настановлення». На шостому етапі моделюється можливість самовизначення щодо технологічного впливу на власне настановлення. Причому, результати аналізу висловлювань учасників порівнюються тренером із результатами ІАТ.

За результатами теоретичного аналізу та проведення тренінг-практикумів ми наголошували на великому значенні наявності навчального модулю в тренінгу практикуму реконструкції соціальних настановлень.

В навчальному модулі тренером має надаватися інформація щодо теоретичних надбань в реконструкції і зміні настановлень, наголошуватись особлива роль власних когніцій у цьому процесі та відбуватися надання способів реконструкції соціальних настановлень.

Інформація щодо похибок сприйняття, яка використовувалась в тренінгу реконструкції непродуктивних настановлень конкуренції в якості рекомендацій експертам (див. [78, с. 457-458]), також доречна в інформаційному блоці тренінгу реконструкції соціальних настановлень.

В обговоренні способів протистояння небажаним впливам, тренер має включатися як активний знаннєвий ресурс, який може доповнювати і збагачувати картину. Довільна регуляція власних експліцитних настановлень впливає на поведінковий компонент соціального настановлення.

Використання прийомів впливу на когнітивний компонент системи настановлень для реконструкції жорсткості взаємозв'язків у системі, про які йшлося у п. 3.2.1 також можуть бути задіяні з модифікацією методик до вимог цього тренінгу, а саме завдання спрямовані на розхитування дискурсивних стереотипів. В методиках «Антоніми-синоніми» (див. Додаток Г.2) та «Подвійний семантичний особистісний диференціал зі зсувом конструктів» (див. Додаток Г.3) стимулами виступали персональні якості ефективного менеджера, для цього тренінгу більш доречні якості «ефективного» громадянина, тому «клієнт-орієнтованість», «ретельність виконання», «здатність до навчання» варто або просто не використовувати або замінити іншими якостями. В методиці «Антоніми-синоніми» учасник має добирати до означених якостей антоніми і синоніми. В обговоренні має відбуватися обмін індивідуальними результатами і наголошуватися акцент на прийнятності різних варіантів трактування антонімів і синонімів, що демонструватиме ідею необхідності протилежної позиції як важливого орієнтиру для розуміння цілісності, єдності.

В методиці «Подвійний семантичний особистісний диференціал зі зсувом конструктів» для використання в тренінгу реконструкції регіональних соціальних настановлень потрібно використовувати ті самі стимули, що й «Антоніми-синоніми», але принцип дії так само зберігається – має відбуватися самооцінка представлених власних персональних характеристик за двополюсними шкалами в два етапи. На другому етапі один полюс шкали залишається незмінним, а протилежний трансформується. В першому варіанті протилежний полюс це антонім, що виражає відсутність відповідної позитивної якості, то в другому оцінюванні протилежний полюс визначено також позитивною якістю, умовно протилежною першій. Ступінь переосмислення конструктів проявлявся у зсуві оцінок з позитивного полюсу в бік трансформованого.

Наступним етапом тренінгу є ігрова дія – уявлення себе представником іншої (умовно протилежної) групи, розв'язання творчого комунікативного (змагального) завдання, перебуваючи в цій позиції. На етапі дії може відбуватись заміщення одних компонентів настановлення на інші завдяки зворотному зв'язку і діям партнерів.

Заключна підсумкова рефлексія тренінг-практикуму, яка спирається на структуру рефлексивного інтерв'ю, яке використовувалось в дослідженнях учасників масових політичних акцій, спрямоване на виокремлення людини із маси [75]. Тобто, пропонується дати відповідь на питання, що нового відбулось у емоціях, знаннях, стосунках, досвіді. Висловити побажання представникам «іншого табору» – реальним або уявним партнерам, які дотримуються іншої точки зору, а також побажань учасникам тренінгу. На цьому етапі доречно використання крім вербально-дискурсивних форм, інших виразних модальностей (для цього можуть залучатись спеціальні вправи на основі застосування малювальних технік, музикальних інструментів, предметних колажів та ін. відомих технік).

Заключна частина рефлексії виконує функцію здійснення виходу із середовища тренінг-практикуму, яка часто використовується для

закінчення фокус-групових досліджень, а саме, неструктуроване запитання, що іще кому хочеться додати. Відеопрокол підсумкової дискусії підлягає дискурсивному аналізу для отримання додаткової інформації про стан соціального настановлення. Основна діагностика, яка дає можливість кількісної оцінки, відбувається за допомогою вхідного і вихідного тестування методикою ІАТ.

Критеріями ефективності тренінгу окрім результатів щодо стану імпліцитного настановлення, отриманих за допомогою імпліцитно-асоціативного тесту може бути фінальний самозвіт про компоненти настановлення або саме соціальне настановлення регіонального масштабу, отриманий з рефлексії (публічного самодослідження щодо нового в почуттях, ставленнях, знаннях, досвіді).

Висновки до третього розділу

Показано, що формування спільного досвіду в тренінгу змінює поведінковий компонент соціального настановлення (зменшує ставлення до іншого як до чужого). Розхитування жорсткості когнітивного компоненту системи соціальних настановлень через розвиток дивергентного мислення, реконструкцію шкал оцінювання особистості і обговорення ставлення до відмінностей в дружній атмосфері сприяє зменшенню напруженості упередження проти конкурента.

Акцентування персонального професійного капіталу в ситуації конкурсного відбору при злитті конкуруючих компаній сприяє руйнуванню феномену інгрупового фаворитизму і аут групової дискримінації, а відтак подоланню непродуктивних конкурентних соціальних настановлень.

Тренінг команди ведучих для реалізації тренінгу подолання регіональних упереджень сприяє позитивним змінам імпліцитної самоповаги і реконструкції регіональних соціальних настановлень.

Таким чином, доведено можливість реконструкції непродуктивних соціальних настановлень через перебудову системи взаємозв'язків між настановленнями експліцитної та імпліцитної форми на основі активізації групової рефлексії в середовищі дружнього спілкування або використанні процедур групової рефлексії досвіду та ставлення в тренінгу, який відбувається в атмосфері теплового ставлення до себе та до інших.

Основні результати розділу викладено в 6 публікаціях, 4 з них у фахових виданнях [74; 84; 85; 87; 88].

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове розв'язання важливої наукової проблеми групової рефлексії як механізму реконструкції соціальних настановлень. Результати дисертаційного дослідження дали змогу сформулювати наступні висновки:

1. Теоретичний аналіз концепцій функціонування, формування та зміни соціальних настановлень дав змогу визначити метакогнітивні механізми реконструкції соціальних настановлень (рефлексивну активацію когнітивного компоненту, спрямовану на розбалансування системи настановлень, рефлексивну регуляцію емоційного компоненту і переосмислення спільного поділеного досвіду) та побудувати теоретичну модель рефлексивної реконструкції соціального настановлення.

2. Дослідження імпліцитних та експліцитних соціальних настановлень виявило такі особливості:

а) Експліцитні та імпліцитні форми соціальних настановлень до різних соціальних об'єктів функціонують не як єдиний цілісний феномен, а скоріше як збалансована взаємоопосередкована система, оскільки відсутній позитивний кореляційний зв'язок між імпліцитною та експліцитною формами соціальної самоповаги.

б) У представників різних регіонів України регіональні соціальні настановлення і рівень упередженості є значущо відмінними. Виявлена відмінність значень експліцитних і імпліцитних регіональних соціальних настановлень у представників молоді Сходу і Заходу загалом відповідає моделі інгрупового фаворитизму, хоча, попри очевидне надання переваги своєму регіону, серед його мешканців зустрічаються представники інших типів регіональних соціальних настановлень (які мають, зокрема, аут-групові преференції).

3. Результатом вивчення соціальних настановлень упередженості проти Сходу чи Заходу України та соціальної самоповаги при різному

потенціалі групової рефлексії у найближчих середовищах спілкування стало доведення:

а) існування значущого прямого зв'язку між рівнем рефлексивної ємності середовищ спілкування та імпліцитною соціальною самоповагою (при низькому рівні групової рефлексії значення самоповаги нижчі);

б) прямого зв'язку групової рефлексії двох модальностей (досвіду і ставлення) із близькістю експліцитних та імпліцитних форм самоповаги, яка, у свою чергу, опосередковує регіональні соціальні експліцитні та імпліцитні настановлення.

4. Підтверджено ефективність рефлексивних механізмів реконструкції непродуктивних соціальних настановлень: самоповаги, організаційних (ставлення до конкурентів) і регіональних соціальних настановлень. На основі активізації групової рефлексії в середовищі дружнього спілкування можлива реконструкція системи соціальних настановлень через перебудову взаємозв'язків між настановленнями експліцитної та імпліцитної форм.

Перспективу подальшої роботи вбачаємо в організації дослідження співвідношення експліцитних та імпліцитних форм більш широкого кола соціальних настановлень а також дослідження індивідуальних відмінностей в здійсненні рефлексії різних модальностей у різних середовищах спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Д. О. Роль установки у вчиненні "безмотивних" насильницьких злочинів: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Д. О. Александров ; Нац. акад. внутр. справ України МВС України. — К., 2001. — 21 с.
2. Аниканова А. А. Психологические факторы изменения социальных установок молодежи в социальных движениях : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.05 / Анастасия Александровна Аниканова ; [Место защиты: Гос. ун-т упр.] — М., 2010. — 193 с.
3. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания. Методологические проблемы неклассической психологи / Асмолов А.Г. — М.:Смысл. 2002. — 480 с.
4. Афанасьєва Н. Є. Установки статевої взаємодії у кримінальному та нормативному середовищі неповнолітніх: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / Н. Є. Афанасьєва ; Нац. ун-т внутр. справ. — Х., 2004. — 18 с.
5. Бадюл О. С. Трансформація ціннісних установок особистості в освітньому процесі: автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.10 / О. С. Бадюл ; Південноукр. нац. пед. ун-т ім. К.Д.Ушинського. — О., 2010. — 16 с.
6. Байдарова О. О. Рефлексивне забезпечення соціального втручання в соціальній роботі: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / О. О. Байдарова ; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2009. — 19 с.
7. Белинская Е. П. Социальная психология личности / Е. П. Белинская, О. А. Тихамандрицкая. — М. : Аспект Пресс, 2001. — 301 с.

8. Білоконь І. Особливості соціально-політичних настановлень молоді в умовах трансформації суспільства : автореферат на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія та психологія соціальної роботи» / І. Білоконь — К., 2008. — 20 с.
9. Білоконь І. Регіональні особливості соціально-політичних настановлень студентської молоді / І. Білоконь // Соціальна психологія. — 2006. — № 3 (17). — С.33—46.
10. Бодалев А. А. Человек как объект и субъект познания в процессе общения / А. А. Бодалев // Проблемы общения и воспитания. — Тарту, 1974. — с.68—78.
11. Божович Л. И. Избранные психологические труды / Л. И. Божович // Под ред. Д. И. Фельдштейна. — М.: Международная педагогическая академия, 1995. — 212 с.
12. Бугерко Я. М. Психологічна динаміка розгортання рефлексивних процесів у модульно-розвивальному освітньому циклі: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Я. М. Бугерко ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. — О., 2009. — 20 с.
13. Бусол А. Перспективи застосування теорії соціальної установки для дослідження ставлення студентів до здорового способу життя / А. Бусол., Н. Отріщенко // Молода спортивна наука України : зб. наук. праць з галузі фізичної культури та спорту. В 4 т. Т. 4 : Актуальні проблеми теорії і методики підготовки спортсменів — Львів : НФВ «Українські технології», 2009. — Вип. 13. — С. 35—38.
14. Бутиріна М. В. Особливості теоретичного осмислення афективної складової стереотипів масової свідомості / Психолінгвістика : Науково-теоретичний збірник — Вип. 2. — 2008. — Режим доступу до вид.:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Psyholing/2008_2/index.html.

(15.10.2012) — Назва з екрану.

15. Вальчук М. П. Формування установки правової відповідальності як одного з компонентів правосвідомості учнів професійних ліцеїв / М. П. Вальчук // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка : Збірник наукових праць. — Вип. 96. Педагогічні науки. — Чернігів, 2012 — Режим доступу до вид.: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ped/2012_96/Valchuk.pdf (15.10.2012). — Назва з екрану.

16. Васильєва М. О. Формування професійної рефлексії майбутніх соціальних працівників у класичному університеті: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / М. О. Васильєва ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2011.

17. Васютинський В. О. Російськомовна спільнота в Україні: загрози ідентичності і постави щодо інтеграції / В. О. Васютинський // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна: Зб. наук. праць / гол. ред. В. Л. Ортинський. — Львів: ЛьвДУВС, 2008.— Вип. 1. — С. 37—44.

18. Вихалемм П. А. Роль социальных установок в восприятии газетной информации : Автореферат дис. на соискание уч. ст. канд. псих. наук. / П. А. Вихалемм. — Л. : ЛГУ, 1974. — 20 с.

19. Вільчинська І. Ю. Мотив і соціально-психологічні установки у структурі мотивації політичної поведінки / І. Ю. Вільчинська // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Щоквартальний науковий журнал. — 2009. — № 4. — С. 132—136.

20. Гертцог Р. Л. Характеристика установки лингвистического кода / Р. Л. Гертцог // Экспериментальные исследования по психологии установки. — Тбилиси : Мецниереба. — т. 4. — 1970. — С. 208—264.

21. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман. — М : Изд-во МГУ, 1987. — 176 с.
22. Горбенко Ю. Л. Проблема взаємообумовленості свідомих та підсвідомих компонентів ціннісних орієнтацій / Ю. Л. Горбенко // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т.ХІІ, част. 5. — К., 2010. — С. 102—110.
23. Горноста́й П. П. Коллективные установки и групповая идентичность / П. П. Горноста́й // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В.Н.Каразіна. — Серія "Психологія". — Вип. 47, № 981. — 2011. — С. 62—66.
24. Григоровская Л. В. Проблема прогноза ефективності менеджера: рефлексивная технология отбора персонала / Л. В. Григоровская // Наукові праці МАУП. Вип. 6: Соціально-психологічні проблеми вдосконалення управлінської діяльності. — Київ, 2003 — С. 177—181.
25. Григоровская Л. В. Развитие образного мышления младших подростков средствами музыки : Дисс...канд. пед. наук / Л. В. Григоровская. — Киев, 1990. — 237 с.
26. Гуляс І. А. Перфекціоністські настанови як чинник професійної готовності майбутніх практичних психологів : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. А. Гуляс ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника. — Івано-Франківськ, 2007. — 20 с.
27. Гуриева С. Д. Этносоциальная установка в межнациональных отношениях : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 // Гуриева Светлана Дзахотовна — СПб., 1997 — 241 с.
28. Давидова О. В. Психологічна корекція соціальних установок засуджених із насильницькою спрямованістю особистості в процесі їх реалізації : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.06 / О. В. Давидова ; Нац. акад. внутр. справ України. — К., 2002. — 17 с.

29. Девяткин А. А. Явление социальной установки в психологии XX века : Монография / А. А. Девяткин / Калинингр. ун-т. — Калининград, 1999. — 309 с.
30. Деева Н. А. Рефлексивные механизмы переживания кризиса и изменение ценностно-смысловой сферы : автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.01 / Наталья Александровна Деева ; Перм. гос. пед. ун-т. — Пермь, 2005. — 21 с.
31. Дроботун О. С. Соціально-психологічний тренінг як засіб формування внутрішньої картини здоров'я у підлітків / О. С. Дроботун // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки» / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. — Т. 2. — Вип. 8. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2012. — С. 93—98.
32. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. — К. : Юрінком Інтер, 2008. — 1040 с.
33. Євдокимова Н. О. Навчальний тренінг як технологія підготовки фахівця у вищому навчальному закладі / Н. О. Євдокимова, Ю. М. Швалб // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського : Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки» / за ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. — Т. 2. — Вип. 7. — Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2011. — С. 121—128.
34. Журавлев, А. Л. Групповая рефлексивность: основные подходы и перспективы исследований / А. Л. Журавлев, Т. А. Нестик // Психологический журнал . – 07/2012 . – Том 33 N4 . – С. 27-36.
35. Здравомыслов А. Г. Отношение к труду и ценностные ориентации личности / А. Г. Здравомыслов, В. А. Ядов // Социология в СССР. — т.2. — М. : Мысль, 1966. — С. 187—208.

36. Зоська Я. В. Особливості споживацьких установок населення України в умовах інформаційного суспільства / Я. В. Зоська // Соціальні технології — 2011 — № 51. — С. 294—302.
37. Иванов А. В. Рефлексия как психологический механизм развития Я-концепции взрослого человека в обучении : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.07 / Александр Владимирович Иванов. — Калуга, 2003. — 231 с. : ил.
38. Казмиренко В. П. Социально-психологическая регуляция деятельности организаций [Текст] : дис...д-ра психол. наук: 19.00.05 / Казмиренко Вячеслав Петрович ; Киевский ун-т им. Тараса Шевченко. — К., 1994. — 357 с.
39. Казміренко В. П. Психологічні особливості мотивів електорального вибору / В. П. Казміренко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. — К., 2002. — Вип. 6(9). — С. 179—189.
40. Карпов А. В. Психология рефлексии / А. В. Карпов, И. М. Скитяева. — М. : Ин-т психологии РАН, 2002. — 413 с.
41. Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А. В. Карпов // Психологический журнал. — 2003, т.24, №5. — С. 45—57.
42. Квачахия В. Н. Ценность и установка. Проблема социальных установок / В. Н. Квачахия, Ш. А. Надирашвили // Социологические исследования. — Тбилиси, 1971 — С. 5—40.
43. Кияшко Л. О. Вікові особливості прояву ідеологічних стереотипів в осіб з різним рівнем когнітивної складності / Л. О. Кияшко // Наукові студії із соціальної та політичної психології. — Київ, 2007 р. — 18(21).
44. Клименко Є. О. Дружба як різновид атракції / Є. О. Клименко. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету

імені Т. Г. Шевченка : Збірник наукових праць. — Вип. 82., Т. 1 — Психологічні науки. — Чернігів, 2010.

45. Ковальчишина Н. І. Формування толерантної свідомості студентів за допомогою тренінгів / Н. І. Ковальчишина, Г. О. Литвинова // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Психологія. Випуск 33. — Харків : ХНПУ, 2010 — Режим доступу до вид.: http://nauka.hnpu.edu.ua/sites/default/files/fahovi%20vudannia/2010/Psikhologia_33/14.html (15.10.2012). — Назва з екрану.

46. Комар Т. В. Особистісна рефлексія як чинник соціального становлення підлітків: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / Т. В. Комар ; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. — К., 2003. — 18 с.

47. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон — М. : Политиздат, 1967. — 383 с.

48. Корнев Н. Н. Потребность в общении - основа формирования позиции личности / Н. Н. Корнев // Проблемы формирования социогенных потребностей. — Тбилиси, 1981. — С.101—105.

49. Коробіцина М. Б. Розробка та апробація моделі психологічного тренінгу "антивигорання" для представників "допоміжних" професій / М. Б. Коробіцина, У. В. Варнава // Наука і освіта. — 2010. — спецвип. (лют.). — С.327—330. - (проект "Когнітивні процеси та творчість").

50. Косых Е. А. Влияние обратной связи на изменение социальных установок к вредным привычкам у женщин : автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.05 Елена Александровна Косых ; [Место защиты: Тамб. гос. ун-т им. Г.Р. Державина] — Тамбов, 2012 — 25 с.

51. Котик І. О. Механізми рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.01 /

Інна Олександрівна Котик ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2004. — 20 с.

52. Крайчинська В. А. Суперечливі соціально-політичні настановлення особистості / В. А. Крайчинська // Наукові студії із соціальної та політичної психології. — К., 2007 — 18(21).

53. Крюкова О. В. Соціальна рефлексія як складова соціального розвитку особистості / О. В. Крюкова // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. — Вип. 16. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. — С. 636—647.

54. Крючковенко Р. В. Реконструкція настановлень конкуренції і співробітництва в процедурах скорочення персоналу при злитті компаній / Крючковенко Р. В., Найдьонова Л. М. // Психологічні основи ефективної діяльності організацій в умовах соціально-економічних змін : Тези IV наук.-практ. конф. (23-24 листопада 2006 р., м. Київ) / за наук. ред. Л. М. Карамушки. — К. : Наук. світ, 2006. — С.120—122.

55. Лавренко О. В. Економічні настановлення як чинник становлення суб'єкта економічної соціалізації / О. В. Лавренко // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т.ХІІІ, част. 3. — К., 2011. — С. 102—110.

56. Ладенко И. С. Логика рефлексивного анализа и язык рефлексии / Ладенко Иосаф Семенович // Рефлексия в науке и обучении . Тезисы докладов и сообщений к научно-методической конференции 12-14 ноября 1984 г. — Новосибирск. 1984. — С. 132—134.

57. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. / А. Н. Леонтьев. — М. : Политиздат, 1977. — 304 с.
58. Леонтьев Д. А. Рефлексия как предпосылка самодетерминации / Д. А. Леонтьев // Психология человека в современном мире. Том 2: Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна. Том 2. Проблема сознания в трудах С. Л. Рубинштейна, Д. Н. Узнадзе, Л. С. Выготского. Проблема деятельности в отечественной психологии. Исследование мышления и познавательных процессов. Творчество, способности, одаренности (Материалы Всероссийской юбилейной научной конференции, посвященной 120-летию со дня рождения С. Л. Рубинштейна, 15–16 октября 2009 г.) / Ответственные редакторы: А. Л. Журавлев, И. А. Джидарьян, В. А. Барабанщиков, В. В. Селиванов, Д. В. Ушаков. — М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2009. — С. 40—51.
59. Лепский В. Е. Рефлексивно-активные среды инновационного развития. — М.: «Когито-Центр», 2010. — 255 с. — Режим доступа до вид.: http://www.reflexion.ru/Library/Lepsky_2010a.pdf (15.10.2012). — Назва з екрану.
60. Лефевр В. А. Рефлексия / Владимир Александрович Лефевр. — М.: Когито-Центр 2003. — 496 с.
61. Ліщинська О. А. Інформаційно-психологічна безпека: концепція соціокультурного імунітету. / О. А. Ліщинська— Монографія. — Івано-Франківськ: фоп Кузів Б.П., 2013. — 144 с.
62. Лобанова Ю. И. Исследование влияния особенностей рефлексивного механизма на успешность профессиональной подготовки современного специалиста : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.03 / Юлия Игоревна Лобанова — Санкт-Петербург, 1998. — 204 с.

63. Майер Н. Мышление человека / Н. Майер // Психология мышления. — М.: Прогресс, 1965. — С. 245—300.
64. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. — К. : ТОВ «КММ», 2006. — 240 с.
65. Мацевко Т. М. Методика визначення соціальних установок військовослужбовців, як елемент оцінювання ефективності системи їх військово-патріотичного виховання / Т. М. Мацевко // Вісник Національної академії оборони України. Збірник наукових праць. — К.: НАОУ, 2009. — Вип. 5 (13). — С. 142—146.
66. Мезенцев Д. Ф. Психология влияния средств массовой информации на формирование политических установок личности : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.12 / Дмитрий Федорович Мезенцев — Санкт-Петербург, 1998 — 165 с.
67. Мельничук І. Я. Формування рефлексивних механізмів цілеутворення у процесі розв'язання професійно-психологічних завдань: Автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.07 / І. Я. Мельничук ; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2001. — 20 с.
68. Моляко В. А. Творческая конструктология (пролегомены) / В. А. Моляко. — К. : Освіта України, 2007. — 388 с.
69. Моляко В. О. Методологічні та теоретичні проблеми дослідження творчої діяльності / Моляко В. О. // Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко / за заг. ред. В. О. Моляко. — К. : Освіта України, 2008. — С. 7—53.
70. Москаленко В. В. Соціальна психологія / В. В. Москаленко. — Підручник. Видання 2-ге, виправлене та доповнене — К. : Центр учбової літератури, 2008. — 688 с.
71. Надирашвили Ш.А. Понятие установки в общей и социальной психологии / Ш. А. Надирашвили. — Тбилиси: Мецниереба, 1974. — 170 с.

72. Надирашвили Ш. А. Установка и отношение / Ш. А. Надирашвили // Понятие установки и отношения в медицинской психологии / Под ред. Бжалава И.Т. — Тбилиси : Мецниереба, 1970. — С.151—164.
73. Найденова Л. М. Особенности репрезентации рефлексивных модальностей в различных средах у взрослых и юношества / Л. М. Найденова // Рефлексивные процессы и управление. Сборник материалов VIII Международного симпозиума, 18-19 октября 2011, Москва, ИФ РАН / Под ред. В. Е. Лепского. М: «Когито-центр», 2011. — С. 192-194.
74. Найденова Л. М. Рефлексивные механизмы творчества в реконструкции социальных установок /Л. М. Найденова // Рефлексивные процессы и управление / Под ред. В. Е. Лепского. — М: 2009. — С. 193—196.
75. Найдьонов М. І. Рефлексивне інтерв'ю як засіб моніторингу та експертизи конфліктних станів учасників масових протестних акцій / М. І. Найдьонов // Конфліктологічна експертиза: теорія і методика. — 2005. — С. 133—137. — (Інститут педагогіки та психології професійної освіти АПН України; т-во конфліктологів України; вип. 4 "Актуальні проблеми конфліктологічної експертизи").
76. Найдьонов М. І. Формування рефлексивного управління в організаціях [Текст] : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Найдьонов Михайло Іванович ; НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка . — К., 2010. — 36 с.
77. Найдьонов М. І. Формування рефлексивного управління в організаціях [Текст] : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Найдьонов Михайло Іванович ; НАПН України, Ін-т соц. та політ. психології. — К., 2010. — 434 с.
78. Найдьонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в організаціях / М. І. Найдьонов. — Київ, 2008. — 484 с.

79. Найдъонов М. І. Формування системи рефлексивного управління в умовах складнокоординованості / М. І. Найдъонов. — Київ, 2008. — 65 с.
80. Найдъонова Л. А. Поділений досвід як онтологічна основа рефлексивного капіталу територіальної спільноти // Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. наук. праць / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редкол.: С. Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін.] — К. : Міленіум, 2010. — Вип. 24(27). — С. 62—76.
81. Найдъонова Л. А. Рефлексивна психологія територіальних спільнот / Л. А. Найдъонова. — К. Міленіум, 2012. — 275 с.
82. Найдъонова Л. А. Рефлексивний капітал територіальних спільнот у забезпеченні психологічного благополуччя людини / Л. А. Найдъонова // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка : зб. наук. праць. — К. : КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2005. — № 4. — С. 59—66.
83. Найдъонова Л. А. Роль рефлексивного потенціалу групи в активізації творчих здібностей учнів [Текст] : автореф. дис...канд. психол. наук: 19.00.01 / Найдъонова Любов Антонівна ; АПН України, Інститут психології. — К., 1993. — 19 с.
84. Найдъонова Л. М. Зміна непродуктивних настановлень персоналу в процедурах рефлексивного творчого тренінгу-практикуму / Л. М. Найдъонова // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Зб. наук. праць / За ред. В. О. Моляко. — Т. 12. — Вип. 2. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. — С. 159—164.
85. Найдъонова Л. М. Метакогнітивні механізми творчості в реконструкції соціальних настановлень / Л. М. Найдъонова // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Зб.

наук. праць / За ред. В. О. Моляко. — Т.12. — Вип.5. — Ч. II. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. — С. 140—149.

86. Найдьонова Л. М. Методика імпліцитного вимірювання соціального настановлення громадян щодо єдності України / Л. М. Найдьонова // Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості: Зб. наук. праць / За ред. В. О. Моляко. — Т.12. — Вип.6. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — С. 191—199.

87. Найдьонова Л. М. Модель реконструкції соціальних настановлень у рефлексивному творчому тренінгу-практикумі / Л. М. Найдьонова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 томах / За ред. В.О. Моляко. — Т.12. — Вип. 8. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. — С. 203—210.

88. Найдьонова Л. М. Особливості реконструкції соціальних настановлень при рефлексивному управлінні // Л. М. Найдьонова / Матеріали II Всеукраїнського психологічного конгресу, присвяченого 110 річниці від дня народження Г.С.Костюка (19-20 квітня 2010 року). — Т. II. — К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. — С. 93—95.

89. Найдьонова Л. М. Принципи інтерпретації Імпліцитно-асоціативного тесту регіональної роз'єднаності України / Л. М. Найдьонова // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України «Актуальні проблеми психології» у 12 томах / За ред. В. О. Моляко. — Т. 12. — Вип. 12. — Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. — С. 318—327.

90. Найдьонова Л. М. Проблема оцінки імпліцитних соціальних настановлень в професійній діяльності працівників соціальної сфери / Найдьонова Л. М. // Соціально-психологічні особливості професійної діяльності працівників соціальної сфери: криза як ресурс. Матеріали

IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 27-29 травня 2011 року. Київ — Мелітополь, 2011. — С. 30—32.

91. Найдьонова Л. М. Рефлексивна ємність середовища спілкування як метакогнітивний чинник імпліцитної соціальної самоповаги Л. М. Найдьонова // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. — К. : Видавництво «Фенікс», 2012. —Т. XII. Психологія творчості. — Випуск 15. Частина I. — С. 317-328.

92. Найдьонова Л. М. Соціальні середовища рефлексії різних модальностей / Л. М. Найдьонова // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. — К. : Видавництво «Фенікс», 2011. —Т. XII. Психологія творчості. — Випуск 13. — С. 318—327.

93. Пастушенко Т. Українці на примусових роботах у Третньому райху. Скільки їх було? / Тетяна Пастушенко // Historians — Режим доступу до видання: <http://www.historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/253-tetiana-pastushenko-ukrainski-prymusovi-robitnyku-v-raikhu-skilky-ikh-bulo>: — Назва з екрану.

94. Петренко В. Ф. Основы психосемантики // В. Ф. Петренко. — СПб. : Издательский дом "Питер", 2005. — 479 с.

95. Петров И. П. Влияние рефлексивного механизма на изменения личностных характеристик старшеклассников / И. П. Петров // Сибирская психология сегодня. — Кемерово: Кузбассиздат, 2004. — С. 137—142.

96. Петров И. П. Рефлексивный механизм психологической готовности личности к самоопределению : На примере старшеклассников : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.01. / Иван Петрович Петров — Улан-Удэ, 2004. — 161 с.

97. Петровский В.А. Модель рефлексивного выбора: трансактная версия // Петровский В.А., Таран Т.А. // Международный научно-практический междисциплинарный журнал Рефлексивные процессы и управление. Т.3. — 2003. — №1. — С. 74—91.
98. Петровский А. В. Личность. Деятельность. Коллектив /Артур Владимирович Петровский. — М. : Политиздат, 1982. — 255 с.
99. Петтигрю Т. Ф. Расовые отношения в соединенных штатах Америки : социологическая перспектива // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. / Пер. с англ. В. В. Воронина, Е. В. Зиньковского. — М.: Прогресс, 1972. — с.314-330.
100. Плющ А. Н. Информационное воздействие на стержневые компоненты системы политических установок /А. Н. Плющ // Наукові студії із соціальної та політичної психології. — Київ, 2007 р. — 15(18)б — С. 201—210.
101. Позняк Д. В. Рефлексивні механізми свідомості виборців як суб'єктів політичної взаємодії : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Д. В. Позняк ; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. — К., 2004. — 20 с.
102. Пономарева В. В. Психодиагностика рефлексивности как метод социально-психологического исследования управленческой деятельности : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.01, 19.00.05 / Валерия Владимировна Пономарева — Ярославль, 2000. — 188 с.
103. Пономаренко І. Л. Розвиток рефлексивності у підлітків з відхиленою поведінкою : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І. Л. Пономаренко ; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. — О., 2003. — 16 с.
104. Психологическая энциклопедия // Под ред. Р. Корсини, А. Ауэрбаха — 2-е изд. — СПб. : 2006. — 1096 с.

105. Психологічні особливості творення наукового тексту: методичні рекомендації / за редакцією В. В. Андрієвської. — К. : Педагогічна думка, 2008. — 216 с.
106. Пятибратова И. В. Влияние социальных установок офицеров-участников боевых действий на их взаимоотношения в учебном коллективе : автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.05 / Инна Викторовна Пятибратова ; Воен. ун-т. — Москва, 2004. — 21 с.
107. Растянников А. В. Роль рефлексии в динамике имплицитных представлений о групповом решении творческих задач : диссертация ... кандидата психологических наук : 19.00.01 / Алексей Викторович Растянников — М., 1998. — 297 с.
108. Ратинов А. Р. Структура правосознания и некоторые методы его исследования / А. Р. Ратинов // Методология и методы социальной психологии. — М. : Наука, 1977. — 248 с.
109. Рубан А. С. Временная динамика социальных установок в процессе профессиональной адаптации учителя : автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.07 / Анастасия Сергеевна Рубан ; Моск. пед. гос. ун-т — М., 2003 — 16 с.
110. Семенів Н. М. Етнопсихологічні аспекти міжособистісної взаємодії в структурі розвитку соціальних установок / Н. М. Семенів // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т. XIII, част. 7. — К., 2011. — С. 204—211.
111. Семечкин Н. И. Психология социального влияния / Н. И. Семечкин. — СПб.: Речь, 2004. — 304 с.
112. Смутьсон Марина Лазарівна. Психологія розвитку інтелекту в ранній юності: Дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2002. — 461 с.

113. Современное революционное движение и национализм / Под ред. В. В. Загладина, Ф. Д. Рыженко. — М.: Политиздат, 1973. — 320 с.
114. Социальная психология / Московичи С. — 7-ое изд. — СПб.: Питер, 2007. — 592 с.
115. Степанов С. Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семёнов // Вопросы психологии. — 1985. — № 3. — С. 31—40.
116. Столин В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. — М. : МГУ, 1983. — 240 с.
117. Сторож О. В. Психологічні особливості творчої соціалізації старшокласників : автореф. дис ... канд. психол. наук: 19.00.01 / Олена Василівна Сторож . – Київ : Б.в., 2011 . – 20 с.
118. Струніна В. М. Етносоціальні установки студентської молоді у структурі міжособистісної взаємодії : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / В. М. Струніна ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2007. — 20 с.
119. Турчин Т. Розвиток особистісної рефлексії у підлітків засобами художньої літератури: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Т. Турчин ; Прикарпат. нац. ун-т ім. В.Стефаника. — Івано-Франківськ, 2009. — 20 с.
120. Тюптя О. В. Рефлексія батьківських установок / Тюптя О. В., Лук'яненко Н. М. // Науковий вісник Миколаївського державного університету: Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки» Т.2. — Вип. 4. — 2010. — с. 226—230.
121. Узнадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Узнадзе. — СПб.: Питер, 2001. — 416 с.
122. Україна передвиборна: електоральні наміри і думки населення: Інформаційний бюлетень. Вересень'2007 / За ред. М. М. Слюсаревського; Упоряд. Л. П. Черниш. — К., 2007. — 62 с.

123. Україна передвиборна: електоральні наміри, політичні комунікації, громадсько-політична залученість: Інформаційний бюлетень. Грудень ' 2009 / За ред. М. М. Слюсаревського; Упоряд. Л. П. Черниш. — К., 2009. — 66 с.
124. Україна передвиборна: рейтинги кандидатів у президенти, рівень довіри громадян до органів державної влади та інших суспільних інститутів, соціальні настрої: Інформаційний бюлетень. Січень ' 2010 / За ред. М. М. Слюсаревського; Упоряд. Л. П. Черниш. — К., 2009. — 50 с.
125. Файнбург З.И. Ценностные ориентации личности в нескольких социальных группах социалистического общества / З. И. Файнбург // Личность и ее ценностные ориентации. Вып.2. Инф. Бюл. 25(40). 1969. — С. 59—100.
126. Фролов П. Д. Політична реклама-2006 в оцінках виборців та експертів // Наукові студії і з соціальної та політичної психології. — Київ, 2007 р. — 15(18) — С. 192—200.
127. Фролова О. В. Особливості прояву негативної комунікативної установки представниками різних етнічних груп / О. В. Фролова // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка. Т.ХІV, част. 3. — К., 2012. — С. 362—373.
128. Хоріна О.І. Групова рефлексія як чинник вибору старшокласниками копінг стратегій. Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. Статей / АПН України, Інститут соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д. Максименко, М. М. Слюсаревський та ін. — К.: Міленіум, 2012. — Вип. 30 (33) — с. 125—139.
129. Христюк О. Л. Психологічні особливості установки учнів молодшого та раннього підліткового віку на вживання алкоголю :

- автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / О. Л. Христук ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2009. — 19 с.
130. Цвіркун В. М. Формування світоглядних установок особи підліткового віку : автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.04 / В. М. Цвіркун ; Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. — К., 2001. — 20 с.
131. Циба В. Т Аналіз понять теорії особистості: соціальна настанова, соціальна установка, атитюд / В. Т Циба // Соціальна психологія. — 2006. — № 6 (20). — С. 21—34.
132. Циганенко Г. В. Соціально-психологічні механізми політико-ідеологічного самовизначення молоді: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.05 / Г.В. Циганенко ; Ін-т соц. та політ. психології АПН України. — К., 2005. — 18 с.
133. Чиркина Р. В. Изменение установок противоправного поведения личности у несовершеннолетних : автореферат дис. ... кандидата психологических наук : 19.00.01 / Чиркина Римма Вячеславовна ; [Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова] — М., 2008 — 31 с.
134. Шапошникова Ю. Г. Психологічні особливості рефлексивних компонентів у професійному становленні практичного психолога : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / Ю. Г. Шапошникова ; Ін-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. — К., 2008. — 19 с.
135. Швалб Ю. М. Еколого-психологічні чинники сучасного способу життя : колективна монографія / Ю. М. Швалб, О. Л. Вернік, О. М. Гарнець, М. М. Заброцький, О. С. Килимник; В.о. АПН України. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка; За наук. ред. Ю. М. Швалба.— К. : Педагогічна думка, 2007. — 276 с.
136. Шихирев П.Н. Социальная установка / П.Н. Шихирев // Шихирев П.Н. Современная социальная психология США. — М: Наука, 1979. — С. 86—103.

137. Шляхтин Г. С. Соотношение имплицитных и эксплицитных этнических стереотипов у русских и немцев / Г. С. Шляхтин, С. В. Давыдов // Вестник Нижегородского Университета им. Н. И. Лобачевского : (Социальные науки). — Нижний Новгород, 2006. — № 1. — С. 137—150.
138. Шуть А. Г. Чинники впливу на формування соціальної установки / А. Г. Шуть // Проблеми загальної та педагогічної психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка. Т.ХІІ, част. 6. — К., 2010. — С. 460—468.
139. Щедровицкий Г. П. Мышление. Понимание. Рефлексия / Георгий Петрович Щедровицкий. — М. : Наследие ММК, 2005. — 800 с.
140. Яковлев А. М. Взаимодействие личности со средой как предмет криминального исследования / А. М. Яковлев // Советское государство и право — 1986. — №2. — С. 52—54.
141. A unified theory of implicit attitudes, stereotypes, self-esteem, and self-concept / A. G. Greenwald, M. R. Banaji, L. A. Rudman & other // Psychological Review. — 2002. — № 109. — P. 3—25.
142. Ajzen I. Attitudes, Personality and Behaviour / Icek Ajzen. — McGraw-Hill International, 2005. — 192 p.
143. Allen T. J. Social context and the self-regulation of implicit bias / Thomas J. Allen, Jeffrey W. Sherman and Karl Christoph Klauer // Group Processes Intergroup Relations. — 2010. — 13 (2). — P. 137-149
144. Allport G. W. Attitudes. / G. W. Allport, // Handbook of Social Psychology. ed. by C. Murchison Worcester, Mass: Clark University Press. — 1935. — P. 798—884.
145. Briñol P. Changing attitudes on implicit versus explicit measures: What is the difference? / Briñol, P., Petty, R. E., & McCaslin, M. J.// 136. Attitudes: Insights from the New Implicit Measures / Edited by Richard

- E. Petty, Russel H. Fazio, Pablo Briñol. — NY, Hove : Psychology Press, 2009. — P. 285—326.
146. Briñol P. Embodied attitude change: A self-validation perspective. / P. Briñol, R. E. Petty, B. C. Wagner // *Social and Personality Psychology Compass*, 2011. — 5/12. — P. 1039-1050.
147. Briñol P. Social Metacognition: Thinking about thinking in social psychology / P. Briñol, K. G. DeMarree // *Social metacognition* / P. Briñol, K. G. DeMarree (Eds.). New York: Psychology Press, 2012 — P. 1—18.
148. Bandura, A. (Ed.). *Self-efficacy in changing societies*. New York: Cambridge University Press, 1995 — P. 1—46.
149. Bogardus E.S. *Fundamentals of Social Psychology*, Sec. ed. / E. S. Bogardus. — New York, 1931. — 294 p.
150. Bosson J. K. Stalking the perfect measure of implicit self-esteem: The blind men and the elephant revisited? / J. K. Bosson, W. B. Jr. Swann, J. W. Pennebaker // *Journal of Personality & Social Psychology*. — 2000. — №79. — P. 631—643.
151. Campbell D. T. The indirect assessment of social attitudes / D. T. Campbell // *Psychological Bulletin*. — 1950. — vol. 47. — p. 15—38.
152. Cannon-Bowers J. A. Shared mental models in expert team decision making / Cannon-Bowers J. A., Salas E., Converse S. ; N. J. Castellan (Ed.). // *Individual and group decision making*. — Hillsdale, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 1993. — P. 221—246.
153. Collins B. *Social Psychology* / Collins B. Reading, Mass., 1970. - IX. — 389 p.
154. *Contemporary Perspectives on the Psychology of Attitudes: The Cardiff Symposium* / edited by Geoffrey Haddock, Gregory R. Maio. — Hove : Psychology Press, 2004 — 469 p.

155. Devine P. G. Stereotypes and prejudice: Their automatic and controlled components / P. G. Devine // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1989. — № 56. — P. 5—18.
156. Dovidio J. F. Implicit and explicit attitudes: Examination of the relationship between measures of intergroup bias / J. F. Dovidio, K. Kawakami, K. R. Beach // *Blackwell handbook of social psychology : (Intergroup processes)*. — Oxford, 2001. — №. 4. — P. 175—197.
157. Duijker H. C. I. National Character and National Stereotypes / H.C.I. Duijker, N. H. Frijda. — XI. — Amsterdam : North-Holland publ. co., 1960. — 238 p.
158. Edwards W. The theory of decision-making // *Psychological Bulletin* — 1954. — V. 51. — P. 380—417.
159. Festinger L. A theory of cognitive dissonance. Stanford. CA: Stanford University Press, 1957.
160. Gigone D. The common knowledge effect: Information sharing and group judgment / Gigone D., Hastie R. // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1993. — № 65. — P. 59—974.
161. Goemans A. The effectiveness of intergroup contact on different contact levels in reducing Muslim prejudice: A multilevel approach / Anouk Goemans. — Master thesis. — Leiden University, 2011. — 30 p.
162. Greenwald A. G. Cognitive learning, cognitive response to persuasion, and attitude change // *Psychological foundation of attitudes* / Ed. by A. G. Greenwald, T. C. Brock, T.M. Ostrom. — N.Y., 1968. — P.147—170.
163. Greenwald A. G. Implicit social cognition: Attitudes, self-esteem, and stereotypes / A. G. Greenwald, M. R. Banaji // *Psychological Review*. — 1995. — № 102. — P. 4—27.
164. Greenwald A. G. Understanding and using the Implicit Association Test: I. An improved scoring algorithm / A. G. Greenwald, B. A. Nosek,

- M. R. Banaji // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 2003. — № 85. — P. 197—216.
165. Heider F. *The psychology of interpersonal relations* / F. Heider. — New York: Wiley, 1958. — 322 p.
166. How robust is the IAT? Measuring and manipulating implicit attitudes of East- and West-Germans / Kühnen U., Schiessl M., Bauer N., Paulig N., Pöhlmann C., Schmidhals K. // *Experimental Psychology* — Volume 48, Number 2 / 2001. — 135—144.
167. Ickes W. Naturalistic social cognition: Empathic accuracy in mixed-sex dyads / Ickes W., Stinson L., Bissonnette V., Garcia S. // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1990. — № 59. — P. 730—742.
168. *Implicit Measures of Attitudes* / edited by Bernd Wittenbrink, Norbert Schwarz. — Guilford Press, 2007. — 294 p.
169. Karpinski A. Attitudes and the implicit association test / A. Karpinski, J. L. Hilton // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 2001. — № 81. — P. 774—788.
170. Karpinski A. Measuring self-esteem using the Implicit Association Test: The role of the other. / A. Karpinski // *Personality and Social Psychology Bulletin*.— 2004. — №30 — P. 22—34.
171. Katz D. A preliminary statement to a theory of attitude structure and change / D. Katz, E. Stotland // *Psychology: A study of a science: Vol. 3. Formulations of the person and the social context*. — Ed. by S. Koch. — New-York : McGraw-Hill, 1959. — P. 423—475.
172. Klimoski R. Team mental model: Construct or metaphor? / Klimoski R. Mohammed S. // *Journal of Management*. — 1994. — № 20 (2). — P. 403—437.
173. Krech D. *Individual in society: A textbook of social psychology* / D. Krech, P. S. Crutchfield, E. L. Ballachey / McGraw-Hill, 1948 — 564 p.
174. Measuring individual differences in implicit cognition: The Implicit Association Test / A. G. Greenwald, D. E. McGhee, J. L. K. Schwartz &

- other // *Journal of Personality and Social Psychology*. —1998. — 74. — P. 1464—1480.
175. Metcalfe J. Metacognitive processes / Metcalfe J. : E. L. Bjork, R. A. Bjork (Eds.) // *The handbook of perception and cognition*. Vol. 10. Memory. — San Diego, CA, Academic Press., 1996. — P. 383—411.
176. Mills J. Effect on opinion change of how desirable the communication is to the audience the communicator addressed / J. Mills, J. M. Jellison // *Journal of Personality and Social Psychology*. — 1967. — Vol. 32. — 6(1). — P. 98—101.
177. Naydonov M. Reflective Structures of the Participants Discourse during Mass Political Actions / Naydonov M., Naydonova L., Grigorovska L., Naydonova L. M. // ISPP 2008 Annual Meeting, Sciences Po. – Paris, 2008. — p. 97.
178. Naydonova L. M. Implicit Attitudes Toward Regional Diversity in Context of Political Technology in Ukraine / L. M. Naydonova // XII European Congress of Psychology. — Istanbul, 2011. — P. 1356.
179. Naydonova L. Implicit attitudes toward regional diversity in Ukraine / L. Naydonova // Abstracts of the 27th International Congress of Applied Psychology : (Melbourne, Australia, 11—16 July 2010) [Електронний ресурс] / Vicky Mrowinski, Michael Kyrios, Nicholas Voudouris / Melbourne, 2010. — P. 1489-1490 — Режим доступу до вид.: <http://icap2010.e proceedings.com.au/icap2010.pdf> — Назва з екрану.
180. Naydonova L. M. Reconstruction of Competition and Cooperation Attitudes in the Procedures of Staff Reduction While Companies' Merging / L. M. Naydonova, R. Kryuchkovenko // XIIIth European Congress of Work and Organizational Psychology — Stockholm, 2007.
181. Naydonova L. M. Reflexive modalities in different social context / L. M. Naydonova // *International Journal of Psychology*. — 2012. — Volume 47, Supplement 1. — P. 725—726.

182. Newcomb T. M. Social psychology and group processes / Theodore M. Newcomb. // *Annu. Rev. Psychol.* Stanford: Stanford University Press. An approach to the study of communicative acts. *Psychol. Rev.* — 1953. — Vol.4 — P. 183—214.
183. Olson M. A. Implicit acquisition and manifestation of classically conditioned attitudes / M. A. Olson, R. H. Fazio // *Social Cognition.* — 2002. — № 20. — P. 89—104.
184. Olson M. A. Reducing the influence of extra-personal associations on the Implicit Association Test: Personalizing the IAT / M. A. Olson, R. H. Fazio // *Journal of Personality and Social Psychology.* — 2004. — № 86. — P. 653—667.
185. On the automatic activation of attitudes / Fazio, R. H., Sanbonmatsu, D. M., Powell, M. C., & Kardes, F. R. // *Journal of Personality and Social Psychology.* — 1986. — 50. — P. 229—238.
186. Osgood C. E. The measurement of meaning / C. E. Osgood, G. Suci, P. Tannenbaum. — Urbana, IL: University of Illinois Press, 1957. — 342 p.
187. Osgood C. E. The principle of congruity in the prediction of attitude change / Osgood C. E., Tannenbaum P. H. // *Psychological Review.* — 1955. — Vol. 62. — P. 42—55.
188. Oskamp S. Attitudes and Opinions / Stuart Oskamp, P. Wesley Schultz — Routledge, 2005. — 592 p.
189. Petty R. E. Elaboration as a determinant of attitude strength: Creating attitudes that are persistent, resistant, and predictive of behavior / R. E. Petty, C. Haugtvedt, S. M. Smith // *Attitude strength: Antecedents and consequences* / R. E. Petty, J. A. Krosnick (Eds.). — Mahwah, NJ: Erlbaum, 1995. — P. 93—130.
190. Petty R.E. Historical foundations of the cognitive response approach to attitudes and persuasion / R. E. Petty, T. M. Ostrom,

- T.C. Brock // Cognitive responses in persuasion / R. Petty, T. Ostrom, & T. Brock (Eds.). — Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1981 — P. 5—29.
191. Petty R. E. Attitude structure and change: Implications for implicit measures / R. E. Petty, P. Briñol // Handbook of implicit social cognition: Measurement, theory, and applications / B. Gawronski B. K. Payne (Eds.) — New York : Guilford Press, 2010. — P. 335—352.
192. Pinter B. Clarifying the role of the "other" category in the self-esteem IAT / B. Pinter, A. G. Greenwald // Experimental Psychology. — 2005. — 52. — P. 74—79.
193. Pyszczynski T. A dual-process model of defense against conscious and unconscious death-related thoughts: An extension of terror management theory / Pyszczynski T., Greenberg J., Solomon S. // Psychological Review. —1999. — 106. — P. 835—845.
194. Rosenberg M. J. Cognitive, Affective and Behavioral Components of Attitudes / M. J. Rosenberg and C. I. Hovland // M. J. Rosenberg, C. I. Hovland (eds.), Attitude Organization and Change: An Analysis of Consistency Among Attitude Components. — New Haven: Yale University Press, 1960. — P. 1—14.
195. Sheffey S. Information sharing and group decision-making / Sheffey, S., Tindale, R. S., & Scott, L. A. // Paper presented at the Midwestern Psychological Association Annual Convention, Chicago, IL. — 1989.
196. Sibley Ch. G. Toward a Social Representations Theory of Attitude Change: The Effect of Message Framing on General and Specific Attitudes toward Equality and Entitlement / Chris G. Sibley, James H. Liu, Steve Kirkwood // New Zealand Journal of Psychology. — 2006. — Vol. 35. — 3—13.
197. Stasser G. Discovery of hidden profiles by decision-making groups: Solving a problem versus making a judgment / Stasser G., Stewart D. //

- Journal of Personality and Social Psychology. — 1992. — № 63. — P. 426—434.
198. Strack F. Self-reflection and recognition: The role of metacognitive knowledge in the attribution of recollective experience. / F. Strack, J. Förster // *Personality and Social Psychology Review*. — 1998 — 2. — P. 111—123.
199. Tarricone P. *The Taxonomy of Metacognition* / Pina Tarricone. — Taylor & Francis Group, 2011. — 264 p.
200. *The Handbook of Attitudes* / Dolores Albarracín, Blair T. Johnson, Mark P. Zanna — Routledge, 2005. — 826 p.
201. The role of meta-cognition in social judgment / Richard E. Petty, Pablo Briñol, Zakary L. Tormala, Duane T. Wegener // *Social psychology: Handbook of basic principles* [2nd ed.] / edited by E. Tory Higgins, Arie W. Kruglanski. — New York : Guilford Press, 2007. — P. 254—284.
202. Thomas W.I. *The Polish Peasant in Europe and America* / W. I. Thomas, F. Znaniecki. — Chicago, The University of Chicago Press, 1918. — Two volumes: 526 p.; 589 p.
203. Tindale R. S. Social sharedness as a unifying theme for information processing in groups / R. S. Tindale, T. Kameda // *Group Processes and Intergroup Relations*. — 2000. — 3. — P. 123—140.
204. Vinokur A. The effects of partially shared persuasive arguments on group induced shifts: A group problem solving approach / Vinokur A., Burnstein E. // *Journal of Personality and Social Psychology* — 1974. — 29. — P. 305—315.
205. Wagner B. C. Dimensions of metacognitive judgment: Implications for attitude change / B. C. Wagner, P. Briñol, R. E. Petty // *Social metacognition* / P. Briñol, K. G. DeMarree (Eds.) — New York: Psychology Press, 2012. — P. 43—61.

206. Wellek A. The Theories of Ustanovka (Einstellung) and Structure, p. 105-108 (на англ. яз.) // Психологические исследования / Под ред. А.С. Прангишвили. — Тбилиси: Мецниереба, 1973. — 402 с.
207. Wilke H. A. M. Group performance / Henk A.M. Wilke and Roel W. — Meertens Routledge, London ; New York, 1994. — 215 p.
208. Wilson T. D. A model of dual attitudes / T. D. Wilson, S. Lindsey, T. Y. Schooler // Psychological Review. — 2000. — № 107. — P. 101—126.
209. Wittenbrink B. Evidence for racial prejudice at the implicit level and its relationship with questionnaire measures / B. Wittenbrink, C. M. Judd, B. Park // Journal of Personality and Social Psychology. — 1997. — 72. — P. 262—274.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Бланк комплексної методики оцінки ємності рефлексивних середовищ
спілкування та експліцитних соціальних настановлень**

Прізвище, Ім'я _____
 Вік _____ Стать _____ Місце народження _____
 Де народилися ваші батьки? _____
 Чи жили ви в інших містах України (інших країн)? *ТАК *НІ
 Якщо так: Де саме? _____ Коли(скільки років тому)? _____
 В яких областях Ви маєте родичів? _____
 З яких областей Ваші найкращі друзі? _____
 Чи багато в вас друзів (вказіть кількість)? _____
 Скільки з них ви вважаєте близькими? _____

Дайте відповіді на наступні питання позначивши *висловлювання, яке найбільш точно відповідає дійсності.

Я розмовляю з друзями про себе і свої

почуття	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
ставлення	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
знання	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	
	*дуже часто				

досвід	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
---------------	---------	--------	--------	--------	-------------

Я розмовляю з батьками про себе і свої

почуття	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
ставлення	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
знання	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	
	*дуже часто				

досвід	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
---------------	---------	--------	--------	--------	-------------

Я розмовляю з іншими людьми про себе і свої

почуття	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
ставлення	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
знання	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	
	*дуже часто				

досвід	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
---------------	---------	--------	--------	--------	-------------

Я сам звертаюся думками до своїх

почуттів	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
ставлень	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
знань	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто
досвіду	*ніколи	*рідко	*іноді	*часто	*дуже часто

Наскільки для мене важливо наперед обдумувати свої дії?

*зовсім не важливо *майже не важливо *іноді важливо *важливо *завжди дуже важливо

Наскільки часто я наперед обдумую свої дії?

*ніколи *рідко *іноді *часто *дуже часто

Наскільки добре мені вдається наперед обдумувати свої дії?

*зовсім не вдається *частіше за все не вдається *іноді вдається *частіше за все вдається *завжди вдається

Наскільки часто я обдумую і контролюю своє ставлення до інших?

*ніколи *рідко *іноді *часто *дуже часто

Наскільки добре мені це вдається?

*зовсім не вдається *частіше за все не вдається *іноді вдається *частіше за все вдається *завжди вдається

Наскільки для мене це важливо?

*зовсім не важливо *майже не важливо *іноді важливо *важливо *завжди дуже важливо

ДИВІТЬСЯ ПРОДОВЖЕННЯ НА ЗВОРОТІ!

Чи є теми, які ви обдумуєте наодинці, але не обговорюєте ні з ким?

Є

Немає

Чи є теми, які ви обговорюєте з друзями, але ніколи (дуже рідко) не обдумуєте наодинці?

Є

Немає

Скільки часу мені потрібно бути одному, щоб виникло бажання поспілкуватися з іншими?

*1 година *Пів дня *День *Кілька днів *Тиждень *Місяць *Рік

Скільки часу мені потрібно спілкуватися з іншими, щоб виникла потреба усамітнитися?

*1 година *Пів дня *День *Кілька днів *Тиждень *Місяць *Рік

Оцініть своє ставлення до себе і інших людей за шкалою від одного до десяти. Один – холодне ставлення, десять – дуже тепле.

Я	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Інші люди	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
-----------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Оцініть своє ставлення до мешканців Східної та Західної України за шкалою від одного до десяти. Один – холодне ставлення, десять – дуже тепле.

Західна Україна	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
-----------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Східна Україна	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
----------------	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

Дайте відповіді на наступні питання позначивши *висловлювання, яке найбільш точно відображає ваші погляди.

Мешканці всієї України мають бути однаковими

*Цілковито згідний *Частково згідний *Не знаю *Частково не погоджуюсь *Цілковито не погоджуюсь

Бути різними – це дуже добре

*Цілковито згідний *Частково згідний *Не знаю *Частково не погоджуюсь *Цілковито не погоджуюсь

Мешканці Західної та Східної України:

*Сильно відрізняються *Відрізняються незначно *Зовсім не відрізняються

Я краще ставлюсь до мешканців Західної України

*Цілковито згідний *Частково згідний *Не знаю *Частково не погоджуюсь *Цілковито не погоджуюсь

Я краще ставлюсь до мешканців Східної України

*Цілковито згідний *Частково згідний *Не знаю *Частково не погоджуюсь *Цілковито не погоджуюсь

Я гірше ставлюсь до мешканців Західної України

*Цілковито згідний *Частково згідний *Не знаю *Частково не погоджуюсь *Цілковито не погоджуюсь

Я гірше ставлюсь до мешканців Східної України

*Цілковито згідний *Частково згідний *Не знаю *Частково не погоджуюсь *Цілковито не погоджуюсь

Я не надаю переваги мешканцям різних частин України

*Цілковито згідний *Частково згідний *Не знаю *Частково не погоджуюсь *Цілковито не погоджуюсь

Як змінилося ваше ставлення до мешканців Східної України протягом останніх 5 років?

*Значно погіршилось Трохи погіршилось *Не змінилося *Трохи покращилось *Значно покращилось

Чому? _____

Як змінилося ваше ставлення до мешканців Західної України протягом останніх 5 років?

*Значно погіршилось Трохи погіршилось *Не змінилося *Трохи покращилось *Значно покращилось

Чому? _____

ДЯКУЮ! ВИ НЕ ЗАБУЛИ ЗАПОВНИТИ ПОПЕРЕДНЮ СТОРІНКУ?

Додаток Б.1

**Первинні дані дослідження соціальної самоповаги (імпліцитне та експліцитне вимірювання)
та ємності рефлексивних середовищ спілкування**

Код учасника	Імпліцитна самоповага	Я	Інші	Я- почуття	Я- ставлення	Я- знання	Я- досвід	Друзі- почуття	Друзі- ставлення	Друзі- знання	Друзі- досвід
1	0,71236	10	10	4	4	4	4	4	4	4	4
2	0,984188	9	9	3	3	3	4	4	2	3	5
3	-0,00786	1	5	4	4	4	4	3	3	4	2
4	0,251568	8	8	4	4	3	4	4	3	4	3
5	0,780559	8	6	4	4	4	4	4	2	4	2
6	0,395625	8	9	2	3	4	4	2	4	2	2
7	0,554246	9		2	3		4	2		3	4
8	0,442176	10	10	1	4	4	2	2	2	3	3
9	0,505404	8	8	3	3	3	3	3	3	3	3
10	0,320042	10	10	4	4	4	4	3	3	4	4
11	0,377367	5	5	4	4	4	4	4	3	3	3
12	0,700021	8	8	4	3	3	4	2	2	3	3
13	0,461829	8	9	5	4	4	4	2	4	3	3
14	0,438392	10	10	5	5	4	5	3	4	4	4
15	0,573522	8	6	5	4	4	5	5	5	3	5
16	0,526899	7	5	4	3	5	5	1	3	4	3
17	1,124149	8	9	3		4	4	3	4	4	5
18											
19	0,861271	8	8	3		4	4	3	3	3	3
20	-0,21116	10	10	3	3	4	4	4	3	4	4

Код учасника	Імпліцитна самоповага	Я	Інші	Я- почуття	Я- ставлення	Я- знання	Я- досвід	Друзі- почуття	Друзі- ставлення	Друзі- знання	Друзі- досвід
21	0,814395	8	7	3	3	4	4	2	4	3	4
22	1,009649	10	10	4	5	5	5	3	5	5	4
23											
24	1,047028	7	9	4	3	3	4	3	4	4	3
25	0,856047	8	10	3	2	4	4	3	4	4	3
26	0,346878	9	9	3	4	4	4	3	4	4	3
27	0,84806	8	9	4	3	4	2	2	2	3	1
28	-0,0567	7	5	4	4	5	5	4	4	3	3
29	0,487536	9	9	4	3	2	2	3	4	4	4
30	0,752488	8	8	3	2	4	4	3	4	3	2
31	1,286321	7	9	4	4	4	4	4	3	2	2
32	0,259539	10	10	3	3	3	4	2	2	5	3
33	0,391455	8	5	4	4	3	4	2	3	4	3
34	0,997462	8	8	5	5	5	5	3	3	3	3
35	0,78377	8	7	4	4	5	5	2	4	5	4
36		5	5	5	5	5	5	1	1	1	1
37		8	8	5	4	4	4	5	4	3	3
38	-0,38406	9	9	4	4	5	3	5	5	3	3
39	0,75336	9	8	3	3	5	5	1	4	3	4
40	0,728076	10	10	3	2	4	4	2	2	3	3
41		6	8		3			3			
42		8	8	3	4	3	3	3	3	3	3
43	0,31907	10	10	2	2	2	2	3	3	3	3
44	-0,04856	9	5	2	3	4	5	1	2	3	2
45	0,298203	9	9	2	4	4	3	1	4	2	2

Код учасника	Імпліцитна самоповага	Я	Інші	Я- почуття	Я- ставлення	Я- знання	Я- досвід	Друзі- почуття	Друзі- ставлення	Друзі- знання	Друзі- досвід
46		7	9	2	3	3	3	2	2	3	3
47		10	8	3	4	3	5	2	3	4	4
48	0,245026		5	3	3	4	4	2	3	2	4
49	0,294423	3	5	1	1	5	1	1	1	5	5
50	0,617095	10	10	3					2		
51	0,314053	10	9	2	4	5	4	2	3	2	4
52	0,481124	9	9	3	4	4	4	3	3	4	3
53		9	8	4	3	3	5	3	3	4	4
54	-0,5238	6	9	4	3	4	5	3	2	2	3
55	0,339651	9	9	3	2	4	5	1	3	2	4
56	0,634405	10	8	2	3	3	4	2	3	2	4
57	-0,35042	7	7			4			2		
58	0,269713	9	9	3	4	4	4	3	3	4	3
59	0,891706	9	8	3	3	4	4	3	3	3	3
60	-0,59814	10	9	2	3	3	3	2	2	3	1
61	0,09944	7	9	3	4	3	4	4	3	4	5
62	1,026936	9	8	4	4	4	4	4	2	2	2
63	-0,2026	7	5	2	3	5	4	2	1	1	3
64	0,201321	8	7	3	4	3	3	3	2	3	3
65	0,457301	4	5	5	3	2	4	3	2	2	3
66		8	9	4	5	4	5	4	4	5	4
67	1,369346	10	10	4	4	4	4	4	4	4	4
68	0,336953	3	3	5	2	4	3	3	5	1	2
69	0,02333	10	9	1	3	4	5	3	2	2	4
70	-0,086	10	9	2	1	5	4	3	4	5	4

Код учасника	Імпліцитна самоповага	Я	Інші	Я- почуття	Я- ставлення	Я- знання	Я- досвід	Друзі- почуття	Друзі- ставлення	Друзі- знання	Друзі- досвід
71		8	5	2	2	2	3	2	4	2	3
72	0,106065	5	9	4	5	5	4	4	4	4	4
73	0,131851	8	6	2	4	3	2	2	3	2	3
74	-0,43854	10	8	2	2	3	1	2	3	3	4
75	-1,15962	10	9	2	2	3	1	2	3	3	4
76		7	7	3	3	3	3	2	2	2	2
77	0,646411	10	8	4	3	4	4	2	3	1	3
78	0,315394	8	7	4	2	2	3	3	2	1	1
79	0,888535	4	4	4	4	4	3	5	4	2	2
80	0,413977	9	7	5	5	5	4	3	4	4	3
81	0,572869	5	5	2	2	5	5	1	1	3	4
82	-0,57163	1	1	5	1	5	2	1	1	1	1
83	1,171243	9	8	3	2	3	3	3	3	2	4
84	-0,79997	6	6	3	3	3	3	2	3	4	4
85	1,504112	9	7	4	4	3	4	2	2	3	4
86	0,235842		8	4	3	3	3	4	4	4	3
87	-0,0605	8	8	3	3	3	2	2	2	3	3
88	0,281463	10	5	4	3	5	5	4	3	2	5
89	0,336778	10	10	5	4	4	3	4	1	4	3
90	0,911351	10	8	4	3	5	5	3	4	4	5
91	0,344177	9	10	4	3	4	5	5	4	4	5
92	0,490315	10	8	5	4	3	4	4	4	2	2
93	-0,1733	10	7	4	3	4	5	4	5	5	5
94	0,469236	9	7	3	2	3	2	2	2	2	3
95	0,583126	8	9	4	3	5	4	3	3	4	4

Код учасника	Імпліцитна самоповага	Я	Інші	Я- почуття	Я- ставлення	Я- знання	Я- досвід	Друзі- почуття	Друзі- ставлення	Друзі- знання	Друзі- досвід
96	-0,12703	10	9	4	3	4	5	2	3	4	4
97	0,429939	10	9	3	2	4	4	3	2	2	4
98	1,057346	7	8	2	4	3	2	4	4	2	3
99	0,436341	9	8	5	4	4	4	2	2	3	5
100	0,316853	10	10	3	2	3	2	4	4	3	3
101	0,12747	6	10	5	4	5	5	5	5	5	5
102		5	5	1	3	4	4	2	2	3	4
103	0,343297	5	5	1	2	3	4	1	2	3	3
104	0	5	8	4	3	2	3	4	2	3	2
105	0,286918	8	9	3	4	5	3	4	2	4	3
106	-0,02041	9	9	3	3	2	4	2	3	2	4
107	0,481701	6	8	3	3	2	4	2	3	3	3
108	0,856324	5	5	3	2	2	3	2	3	4	3
109		8	8	4	4	4	3	4	3	3	2
110		8	10	4	3	4	5	3	2	3	3
111	1,589283	10	9	5	3	4	3	4	4	2	3
112	-1,0489			3	3	3	3	2	4	2	4
113	0,696229	9	9	3	3	4	4	3	3	3	4
114	0,4858	9	6	4	3	5	4	4	3	2	3
115	-0,04151	10	2	2	2	2	2	3	3	3	3
116	0,160423	9	9	4	4	3	4	4	4	3	4
117	1,330686	10	9	4	4	4	4	3	4	4	4
118	0,313742	10	10	4					4		
119	0,556258	9	9	5	4	3	5	4	4	2	4
120	-0,06467	10	10	4	3	4	3	3	3	3	3

Код учасника	Імпліцитна самоповага	Я	Інші	Я- почуття	Я- ставлення	Я- знання	Я- досвід	Друзі- почуття	Друзі- ставлення	Друзі- знання	Друзі- досвід
121	1,167687	9	9	2	3	3	3	2	3	2	1
122	0,018409	8	8	3	4	5	2	2	3	2	3
123	0,806377	10	6	2	2	3	4	2	4	2	4
124	0,468747	6	5	3	4	4	2	2	3	3	3
125	-0,51639	4	4	2	3	2	4	2	2	3	4
126	0,617803	8	8	2	3	4	3	2	3	3	3
127	0,056123	7	8	3	2	3	2	2	3	4	3
128	0,562523	8	7	4	3	4	3	4	4	4	4
129	0,389102	8	7	3	4	5	3	3	4	5	4
130	0,979352	8	8	4	4	4	4	4	4	4	4
131	0,604793	9	7	3	3	4	4	2	3	4	5
132	-0,47192	6	2	1	1	1	1	1	1	1	1
133	0,461763	6	7	2	3	3	4	2	3	2	3
134		9	8	3	3	4	4	2	3	3	3
135	1,168518	8	8	3	3	4	4		3	4	4
136	0,102975	9	8	2	3	4	4	2	2	3	4
137	-0,8623	3		1	2	5	5	2	1	2	2
138		5	6	4	4	2	4	5	2	2	3
139	0,514852	4	4	3	3	3	3	2	4	2	4
140	0,71819	9	9	4	4	4	4		4	4	4
141	0,590571	9	9	5	4	4	4	3	3	3	4
142	0,784212	5	8	3	4	4	4	2	3	3	3
143	0,13984	9	8	3	4	5	4	3	1	2	2
144	1,069362	9	8	3	4	5	4	2			2
145		10	9	4	4	4	4	3	4	4	5

Код учасника	Імпліцитна самоповага	Я	Інші	Я- почуття	Я- ставлення	Я- знання	Я- досвід	Друзі- почуття	Друзі- ставлення	Друзі- знання	Друзі- досвід
146		9	9	4	3	3	4	5	3	2	4
147	0,730964	6	9	5	4	4	3	3	3	2	3
148		2	8	1	2	2	3	3	2	1	2
149	0,560031	8	8	5	4	4	5	2	2	4	4
150	-0,02654	8	8	4	3	5	5	3	2	2	5
151	0,374077	5	8	4	4	3	4	4	4	3	4
152	0,056421	7	8	3	2	4	5	1	3	1	2
153	0,53261	10	10	3	3	4	5	3	2	3	4
154	0,161586	6	8	3	3	3	3	3	3	2	2
155	0,814372	7	9	3	4	4	3	1	2	3	4
156		8	6	3		4	5	2	2	2	2
157	0,241106	10	9	3	4	4	5	3	4	4	5
158	0,559304	10	9	3	4	4	5	4	4	4	3
159	0,495582	5	6	2	2	4	4	3	2	2	3
160	0,062642	5	5	2		3	4	4	2	3	3
161	0,94576	7	7					3	4	5	5
162	0,081362	4	8	3	3	4	3	1	2	3	1
163	0,786071	3	9	4	3	3	4	2	5	4	4
164	0,076548	6	6	3	4	4	4	4	4	4	4
165	-0,13663	7	7	3	4	5	4	3	4	4	4
166	-0,0027	10	7	3	2	5	4	5	2	1	3
167	0,264476	5	9	3	2	4	3	2	2	3	3
168	0,1976	8	8	2	2	3	3	2	3	1	2
169	0,556873	6	7	3	3	4	3	2	3	5	4
170	0,357462	5	5	2	2	3	3	2	2	3	2

Код учасника	Імпліцитна самоповага	Я	Інші	Я- почуття	Я- ставлення	Я- знання	Я- досвід	Друзі- почуття	Друзі- ставлення	Друзі- знання	Друзі- досвід
171	0,162644	9	6	3	2	3	2	2	2	2	2
172	0,289778	10	7	4	4	3	4	5	5	2	2
173	0,562509	10	9	3	2	3	3	2	3	3	3
174	0,091087	8	7	4						4	5
175	1,116218	5	6	3	1	2	1	2	1	1	2
176	0,530918	8	5	1	1	1	1	1	1	1	1
177	0,133539	9	10	4	3	4	3	3	4	4	3
178	0,394237			3	3	2	3	3	3	3	3
179	0,859651	3	4	4	4	3	3	2	3	2	3

Продовження таблиці

Код учасника	Батьки- почуття	Батьки- ставлення	Батьки- знання	Батьки- досвід	Інші - почуття	Інші - ставлення	Інші - знання	Інші - досвід
1	3	4	4	4	3	3	3	3

Код учасника	Батьки- почуття	Батьки- ставлення	Батьки- знання	Батьки- досвід	Інші - почуття	Інші - ставлення	Інші - знання	Інші - досвід
2	3	4	5	2	2	3	3	2
3					2	2	4	4
4	2	2	2	2	1	2	1	2
5	3	4	4	4	2	2	4	2
6	2	3	2	2	1	2	2	2
7					1		3	4
8	1	2	2	2	1	1	2	2
9	4	4	4	4	2	2	2	2
10	4	4	4	4	4	4	4	4
11	4	4	4	4	3	2	2	2
12	1	2	3	3	1	1	1	1
13	1	1	2	3	1	2	3	3
14	4	3	3	3	2	2	3	3
15	3	5	2	2	5	5	3	4
16	2	3	3	2	1	2	2	3
17					1	3	5	4
18								
19	3	4	3	4	2	2	3	3
20	3	2	4	4	3	2	3	4
21	3	3	3	3	1	2	3	3
22	2	3	2	3	3	3	3	3
23								
24	4	4	4	4	3	3	2	4
25	2	3	3	3	1	2	2	2
26	4	4	3	3	3	4	4	4

Код учасника	Батьки- почуття	Батьки- ставлення	Батьки- знання	Батьки- досвід	Інші - почуття	Інші - ставлення	Інші - знання	Інші - досвід
27	4	2	3	2	1	2	2	1
28	4	4	4	4	2	2	3	3
29	4	5	5	5	2	4	4	4
30	3	4	3	2	1	1	2	2
31	4	3	4	4	4	4	4	4
32	3	3	4	5	2	2	3	3
33	3	3	2	3	1	1	3	3
34	4	5	4	4	1	1	1	1
35	3	4	3	3	1	2	2	2
36	1	3	3	3	1	1	1	1
37	2	4	4	4	3	2	2	4
38	3	2	5	1	1	1	1	1
39	3	3	2	2	1	1	1	1
40	1	2	3	3	1	1	3	3
41			4					3
42	1	3	2	3	3	1	3	3
43	2	2	3	3	1	1	1	1
44	1	4	5	4	1	1	1	1
45	1	1	1	2	3	4	2	4
46	3	3	4	3	2	2	3	2
47	1	2	3	3	1	1	1	1
48	3	3	4	5	2	2	3	4
49	1	1	1	1	1	1	5	5
50			1		2			
51	2	2	4	2	1	3	3	2

Код учасника	Батьки- почуття	Батьки- ставлення	Батьки- знання	Батьки- досвід	Інші - почуття	Інші - ставлення	Інші - знання	Інші - досвід
52	3	3	4	4	3	3	3	3
53	4	4	5	5	2	3	3	4
54	2	3	4	4	1	2	3	4
55	4	4	4	4	1	1	1	1
56	1	3	2	3	1	2	4	3
57			3				4	
58	3	3	4	4	3	3	3	3
59	3	3	2	3	3	3	3	3
60	2	3	3	2	1	1	1	1
61	1	2	5	5	3	4	5	5
62	4	3	2	3	3	3	2	3
63	2	2	4	2	1	2	2	1
64	3	4	4	3	2	3	3	3
65	4	2	3	1	2	3	2	3
66	3	4	5	5	2	3	4	4
67	4	4	5	5	1	2	2	2
68	3	4	5	3	2	1	1	1
69	1	2	1	2	1	1	1	1
70	4	4	4	4	1	1	1	2
71	2	2	4	4	2	2	2	2
72	4	4	4	3	2	3	3	4
73	2	1	1	1	1	2	1	2
74	4	4	4	4	2	2	2	2
75	4	4	4	4	2	2	2	2
76	4	4	4	4	1	1	1	1

Код учасника	Батьки- почуття	Батьки- ставлення	Батьки- знання	Батьки- досвід	Інші - почуття	Інші - ставлення	Інші - знання	Інші - досвід
77	4	4	4	4	1	2	3	3
78	2	3	4	1	1	1	2	1
79	3	4	4	3	2	3	1	3
80	5	5	5	4	2	3	3	3
81	2	2	4	4	1	1	2	2
82	1	2	3	1	2	2	2	1
83	3	4	3	3	1	2	1	2
84	3	4	2	4	1	2	1	2
85	2	4	5	3	2	3	2	4
86	2	3	3	2	2	2	2	2
87	3	3	3	3	3	3	3	3
88	4	3	2	5	2	1	2	2
89	1	4	4	3	1	2	3	2
90	4	5	5	5	2	3	3	2
91	3	2	2	2	2	2	4	4
92	4	4	3	3	4	4	1	2
93	4	5	5	5	2	3	2	1
94	4	3	4	3	2	2	2	2
95	3	2	5	5	2	1	3	2
96	4	4	4	4	2	2	3	3
97	4	4	4	3	2	2	3	2
98	2	3	3	3	3	2	1	1
99	4	4	4	4	1	4	4	4
100	1	3	2	1	2	2	3	3
101	4	5	5	4	3	3	4	4

Код учасника	Батьки- почуття	Батьки- ставлення	Батьки- знання	Батьки- досвід	Інші - почуття	Інші - ставлення	Інші - знання	Інші - досвід
102	1	2	4	4	1	1	3	2
103	1	2	2	3	1	1	2	2
104	1	1	2	1	1	2	2	2
105	1	3	4	3	2	2	3	2
106	1	3	3	3	2	3	3	3
107	2	2	3	3	1	2	2	2
108	3	3	4	2	2	2	3	2
109	3	2	3	2	2	2	3	2
110	3	2	1	2	4	4		3
111	2	2	3	4	1	1	1	1
112	3	2	3	2	1	2	2	2
113	2	4	4	3	2	2	3	3
114	3	3	4	4	3	3	3	3
115	2	2	3	2	1	1	1	1
116	3	4	4	3		3	3	4
117	3	4	4	4	1	2	2	3
118				4				4
119	2	4	4	3	1	2	2	3
120	4	4	4	4	3	3	3	3
121	1		2	1	1	2	2	1
122	1	1	4	2	1	2	3	1
123	1	4	4	2	1	2	2	2
124	2	4	3	3	2	2	3	2
125	2	3	3	2	1	2	2	3
126	3	3	3	3	2	1	2	1

Код учасника	Батьки- почуття	Батьки- ставлення	Батьки- знання	Батьки- досвід	Інші - почуття	Інші - ставлення	Інші - знання	Інші - досвід
127	1	1	3	2	1	1	2	1
128	2	2	4	3	2	3	3	3
129	2	2	4	3	2	4	3	3
130	2	2	2	2	3	3	3	3
131	1	3	5	4	2	2	3	3
132	1	1	3	4	1	1	1	1
133	2	4	3	2	2	2	3	3
134	3	4	5	3	1	2	1	1
135		3	4	3	1	1	1	1
136	2	4	4	3	1	1	1	1
137				5	3	1		
138	2	2	1	3	1	1	2	2
139	1	2	2	1	1	2	1	1
140	4	4	4	4		4		
141	4	3	3	4	2	2	2	3
142	2	3	3	2	1	2	2	2
143	2	3	4	4	1	1	3	3
144	2	3	4	4	1	1	3	3
145	5	5	5	5	1	2	1	2
146	2	2	4	2	1	2	1	2
147	1	2	3	2	1	2	1	4
148	1	2	2	1	1	2	1	1
149	5	5	5	5	2	2	2	2
150	2	4	5	3	1	4	5	3
151	2	2	2	2	1	3	2	2

Код учасника	Батьки- почуття	Батьки- ставлення	Батьки- знання	Батьки- досвід	Інші - почуття	Інші - ставлення	Інші - знання	Інші - досвід
152	1	2	4	2	1	1	2	2
153	3	3	4	4	2	3	4	3
154	1	2	1	1	1	2	1	1
155	1	3	4	4	1	1	2	2
156	2	2	2	2			3	
157	4	4	4	3	2	3	3	3
158	3	4	4	4	3	4	3	3
159	2	2	4	3	3	2	3	3
160	2	2	2	2	2	2	3	3
161	4	5	5	3	2	3	4	3
162	1	4	4	3	1	1	1	1
163	1	1	3	4	1	2	4	4
164	2	4	3	2	1	2	2	2
165	4	5	5	4	2	3	3	3
166	1	2	3	2	1	2	2	3
167	4	4	4	2	1	1	3	1
168	2	3	4	2	1	1	2	2
169	1	2	5	4	1	2	3	3
170	3	2	3	2	1	1	1	1
171	3	3	3	3	1	2	2	1
172	2	3	4	4	2	2	2	2
173	4	3	4	4	2	2	2	2
174			5			2	3	
175	1	1	1	1	1	2	1	1
176	1	1	1	1	1	1	1	1

Код учасника	Батьки- почуття	Батьки- ставлення	Батьки- знання	Батьки- досвід	Інші - почуття	Інші - ставлення	Інші - знання	Інші - досвід
177	4	5	3	3	2	2	1	1
178	3	1	2	3	1	1	1	1
179	1	2	2	2	1	2	2	2

Додаток Б.2

Приклад первинних вихідних даних ІАТ регіонального фаворитизму до статистичної обробки (дані учасника №11)

date	time	subject	blocknum	blockcode	trialnum	trialcode	latency	response	correct
62211	10:42	11	1	Target1_practice	1	practice	6732	57	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	2	TARG1right	2406	37	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	3	TARG2left	813	32	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	4	TARG2left	1358	32	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	5	TARG2left	1485	32	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	6	TARG1right	592	37	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	7	TARG2left	2502	32	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	8	TARG1right	719	37	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	9	TARG2left	1465	32	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	10	TARG1right	1053	37	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	11	TARG1right	656	37	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	12	TARG1right	659	37	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	13	TARG1right	1083	37	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	14	TARG2left	614	32	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	15	TARG1right	706	37	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	16	TARG2left	871	32	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	17	TARG2left	4686	32	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	18	TARG2left	699	32	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	19	TARG1right	716	37	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	20	TARG2left	697	32	1
62211	10:42	11	1	Target1_practice	21	TARG1right	566	37	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	1	attrib_spacebar	11350	57	1

date	time	subject	blocknum	blockcode	trialnum	trialcode	latency	response	correct
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	2	ATTRleft	2168	32	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	3	ATTRleft	863	32	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	4	ATTRright	586	37	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	5	ATTRright	688	37	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	6	ATTRleft	545	32	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	7	ATTRright	1169	37	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	8	ATTRleft	814	32	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	9	ATTRleft	809	32	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	10	ATTRright	682	37	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	11	ATTRright	761	37	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	12	ATTRright	672	37	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	13	ATTRright	661	37	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	14	ATTRleft	521	32	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	15	ATTRleft	515	32	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	16	ATTRleft	712	32	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	17	ATTRright	724	37	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	18	ATTRright	827	37	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	19	ATTRright	554	37	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	20	ATTRleft	524	32	1
62211	10:42	11	2	ATTRIB_practice	21	ATTRleft	479	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	1	practice	3048	57	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	2	TARG2left	2476	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	3	ATTRleft	672	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	4	TARG1right	1512	37	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	5	ATTRleft	861	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	6	TARG2left	1016	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	7	ATTRright	952	37	1

date	time	subject	blocknum	blockcode	trialnum	trialcode	latency	response	correct
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	8	TARG1right	1248	37	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	9	ATTRright	1028	37	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	10	TARG2left	705	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	11	ATTRleft	1320	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	12	TARG1right	544	37	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	13	ATTRright	652	37	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	14	TARG2left	582	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	15	ATTRright	547	37	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	16	TARG1right	937	37	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	17	ATTRleft	627	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	18	TARG2left	591	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	19	ATTRleft	698	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	20	TARG1right	586	37	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	21	ATTRright	1508	37	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	22	TARG1right	1283	32	0
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	23	ATTRright	706	37	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	24	TARG2left	578	32	1
62211	10:42	11	3	Pairing1_practice	25	ATTRleft	624	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	1	test	3549	57	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	2	TARG2left	1435	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	3	ATTRleft	835	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	4	TARG1right	767	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	5	ATTRright	393	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	6	TARG2left	570	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	7	ATTRright	577	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	8	TARG1right	850	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	9	ATTRleft	790	32	1

date	time	subject	blocknum	blockcode	trialnum	trialcode	latency	response	correct
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	10	TARG2left	1666	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	11	ATTRleft	601	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	12	TARG1right	595	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	13	ATTRleft	1016	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	14	TARG2left	581	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	15	ATTRright	538	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	16	TARG1right	666	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	17	ATTRright	904	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	18	TARG2left	667	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	19	ATTRleft	878	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	20	TARG2left	825	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	21	ATTRleft	560	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	22	TARG1right	667	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	23	ATTRright	575	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	24	TARG1right	690	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	25	ATTRright	984	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	26	TARG1right	974	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	27	ATTRright	409	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	28	TARG2left	894	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	29	ATTRleft	522	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	30	TARG2left	618	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	31	ATTRleft	584	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	32	TARG1right	620	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	33	ATTRright	636	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	34	TARG2left	1127	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	35	ATTRleft	531	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	36	TARG1right	1261	37	1

date	time	subject	blocknum	blockcode	trialnum	trialcode	latency	response	correct
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	37	ATTRright	672	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	38	TARG1right	608	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	39	ATTRright	499	37	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	40	TARG2left	621	32	1
62211	10:42	11	4	Pairing1_test	41	ATTRleft	364	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	1	practice	1200	57	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	2	TARG1left	1913	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	3	TARG1left	1350	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	4	TARG2right	513	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	5	TARG1left	776	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	6	TARG2right	490	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	7	TARG2right	1115	32	0
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	8	TARG1left	1318	37	0
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	9	TARG1left	1546	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	10	TARG2right	976	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	11	TARG2right	2314	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	12	TARG2right	636	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	13	TARG1left	606	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	14	TARG1left	608	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	15	TARG1left	1239	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	16	TARG2right	524	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	17	TARG2right	763	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	18	TARG2right	656	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	19	TARG1left	1121	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	20	TARG2right	567	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	21	TARG1left	664	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	22	TARG2right	515	37	1

date	time	subject	blocknum	blockcode	trialnum	trialcode	latency	response	correct
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	23	TARG1left	634	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	24	TARG1left	686	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	25	TARG1left	1048	37	0
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	26	TARG2right	881	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	27	TARG2right	630	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	28	TARG2right	1241	32	0
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	29	TARG1left	1076	32	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	30	TARG2right	661	37	1
62211	10:42	11	5	Target2_practice_Pairing1_1st	31	TARG1left	1415	32	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	1	practice	6610	57	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	2	TARG2right	1669	37	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	3	ATTRleft	1441	32	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	4	TARG1left	1056	32	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	5	ATTRleft	2291	37	0
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	6	TARG1left	944	32	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	7	ATTRright	1824	37	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	8	TARG2right	2009	37	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	9	ATTRright	1137	37	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	10	TARG1left	856	32	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	11	ATTRleft	832	32	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	12	TARG2right	1266	37	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	13	ATTRright	481	37	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	14	TARG1left	769	32	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	15	ATTRleft	839	32	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	16	TARG2right	1385	37	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	17	ATTRright	804	37	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	18	TARG1left	930	32	1

date	time	subject	blocknum	blockcode	trialnum	trialcode	latency	response	correct
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	19	ATTRleft	958	32	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	20	TARG2right	570	37	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	21	ATTRright	610	37	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	22	TARG2right	634	37	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	23	ATTRleft	1095	32	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	24	TARG1left	877	32	1
62211	10:42	11	6	Pairing2_practice	25	ATTRright	1892	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	1	test	1480	57	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	2	TARG1left	3017	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	3	ATTRright	972	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	4	TARG1left	1878	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	5	ATTRleft	857	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	6	TARG2right	721	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	7	ATTRright	930	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	8	TARG2right	1504	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	9	ATTRleft	684	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	10	TARG1left	714	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	11	ATTRleft	777	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	12	TARG2right	1299	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	13	ATTRright	1315	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	14	TARG2right	1046	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	15	ATTRright	906	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	16	TARG1left	1273	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	17	ATTRleft	809	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	18	TARG2right	682	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	19	ATTRleft	776	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	20	TARG2right	739	37	1

date	time	subject	blocknum	blockcode	trialnum	trialcode	latency	response	correct
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	21	ATTRleft	853	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	22	TARG1left	732	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	23	ATTRright	832	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	24	TARG1left	745	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	25	ATTRright	693	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	26	TARG2right	803	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	27	ATTRright	866	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	28	TARG1left	663	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	29	ATTRleft	586	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	30	TARG2right	583	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	31	ATTRright	776	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	32	TARG1left	690	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	33	ATTRleft	779	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	34	TARG2right	575	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	35	ATTRleft	753	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	36	TARG2right	1624	32	0
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	37	ATTRleft	915	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	38	TARG1left	756	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	39	ATTRright	1169	37	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	40	TARG1left	859	32	1
62211	10:42	11	7	Pairing2_test	41	ATTRright	1082	37	1

**Первинні дані щодо соціального настановлення регіонального фаворитизму
(Імпліцитне та експліцитні вимірювання)**

Код учасника	Імпліцитне СН Схід-Захід	Я	Інші	Захід на У	Схід на У	Мешканці -однакові	Різні-добре	Відмінність	Краще ЗУ	Краще СУ	Гірше ЗУ	Гірше СУ	Не надаю переваги
Дорослі-Київ													
1	0,568183	10	10	10	10	5	2	1	1	1	1	1	5
2	-0,52058	9	9	9	9	4	5	2	5	5	1	1	5
3	-0,41189	1	5	10	10	5	5	2	3	3	3	3	5
4	-0,00311	8	8	5	5	5	3	2	3	3	3	3	5
5	0,159099	8	6	7	7	5	4	2		1	1	1	3
6	-0,31155	8	9	9	9	5	3	2	1	1	1	1	5
7	-0,56154	9		10	10	2	2	1	1	1	1	1	5
8	-0,32212	10	10	10	10	5	3	2	3	3	3	3	3
9	0,603487	8	8	8	8	5	5	1	1	1	1	1	4
10	0,459296	10	10	10	10	5	5	3	4	5	1	1	5
11	0,011008	5	5	5	5	5	1	2	5	5	1	1	5
12	0,496915	8	8	10	8	5	3	3	1	1	1	1	5
13	-0,15389	8	9	6	6	4	4	2	3	3	3	3	4
14	0,512808	10	10	8	8		5	2	1	1	1	1	5
15	0,320277	8	6	8	8	1	4	3	2	2	1	1	5

Код учасника	Імпліцитне СН Схід-Захід	Я	Інші	Захід на У	Схід на У	Мешканці -однакові	Різні-добре	Відмінність	Краще ЗУ	Краще СУ	Гірше ЗУ	Гірше СУ	Не надаю переваги
16	0,52374	7	5	6	5	5	4	2	2	2	4	2	5
17	1,059533	8	9	10	9	5	4	3	2	2	1	2	2
18													
19	0,586448	8	8	8	8	5	1	2	2	2	2	2	
20	-0,21894	10	10	10	10	5	3	2	1	1	1	1	5
21	0,061746	8	7	10	10	5	4	2	1	1	1	1	5
22	0,290127	10	10	10	10	5	4	3	1	1	1	1	5
23													
24	0,23107	7	9	10	10	5	5	2	2	2	1	1	5
25	0,708462	8	10	5	5	1	4	2	1	1	1	1	1
26	0,320263	9	9	8	8	4	5	3	1	1	1	1	5
27	0,546789	8	9	7	7	2	4	3	1	1	1	1	5
28	0,529248	7	5	10	10	3	4	2	1	1	1	1	5
29	0,781577	9	9	9	8	5	2	3	1	1	1	1	5
30	-0,4899	8	8	7	9	4	4	2	4	5	4	2	4
31	-0,3733	7	9	4	6	4	4	3	2	1	2	1	5
32	0,632288	10	10	10	10	5	2	3	5	5	2	2	
33	-0,09951	8	5	5	5	5	2	1	3	3	3	3	5
34	1,39455	8	8	10	6	4	4	3	5	2	1	5	5
35	-0,24274	8	7	10	10	2	5	2	1	1	1	1	5

Код учасника	Імпліцитне СН Схід-Захід	Я	Інші	Захід на У	Схід на У	Мешканці -однакові	Різні-добре	Відмінність	Краще ЗУ	Краще СУ	Гірше ЗУ	Гірше СУ	Не надаю переваги
Молодь-Львів													
36		5	5	4	5	2	5	2	2	2	2	2	5
37		8	8	8	8	5	4	2	1	1	1	1	5
38	0,712356	9	9	10	5	5	1	2	5	2	1	2	5
39	-0,56799	9	8	10	10	5	3	2	3	3	3	3	5
40	-0,23008	10	10	10	10	5	1	2	1	2	1	1	
41		6	8	10	1	5	2	2	5	2	1	2	3
42		8	8	10	1	5	1	3	5	1	1	5	3
43	0,17731	10	10	10	5	5	4	2	5	4	1	4	2
44	-0,3026	9	5	10	3	3	4	3	4	3	3	3	3
45	0,436492	9	9	10	5	5	1	3	4	4	3	3	3
46		7	9	10	1	2	3	2	5	4	1	4	2
47		10	8	7	5	5	1	2	5	3	1	3	3
48	-0,34904		5	6	6	2	2				1	1	5
49		3	5	10	1	4	5	3	5	1	1	5	5
50	0,339027	10	10	10	5	5	3	2	5	3	1	3	3
51	0,205749	10	9	10	9	5	2	2	5	2	1	2	1
52	0,442449	9	9	10	5	5	1	3	5	3	1	4	3
53		9	8	9	1	2	5	3	5	1	1	4	4
54	-0,65857	6	9	10	1	5		3	4	3	4	4	3

Код учасника	Імпліцитне СН Схід-Захід	Я	Інші	Захід на У	Схід на У	Мешканці -однакові	Різні-добре	Відмінність	Краще ЗУ	Краще СУ	Гірше ЗУ	Гірше СУ	Не надаю переваги
55	-1,53835	9	9	6	6	3		3	4	3	3	3	3
56	-1,01992	10	8	10	1	5		3	5	1	1	1	5
57	0,461465	7	7	3	3	3	3	3	1	3	3	3	3
58	1,033348	9	9	10	5	5	1	3	5	3	1	4	3
59	0,692674	9	8	10	1	5	2	2	5	4	1	4	4
60		10	9	10	1	5	5	3	5	2	1	5	
61	0,3256	7	9	5	1	3	4	2	4	2	4	2	2
62	0,603054	9	8	10	1	4	1	3	5	1	1	4	3
63	0,193247	7	5	9	6	4	2	3	4	3	1	3	3
64	0,249689	8	7	8	6	4	4	2	5	2	1	3	3
65	-0,18565	4	5	8	7	3		2	1	4	1	1	2
66		8	9	7	7	5	1	3	3	1	1	1	5
67	-0,412	10	10	10	10	3	4	2	5	5	1	3	3
68	-0,01642	3	3	10	1	5	1	3	5	1	1	4	5
69	0,956341	10	9	10	8	5	5	2	3	3	3	3	2
70	0,423337	10	9	10	8	5	3	2	5	4	1	3	3
71		8	5	8	8	5	4	2	2	2	2	2	5
72	0,503509	5	9	10	9	5	1	2	2	2	1	1	5
73	0,642452	8	6	5	5	3	3	2		2	2	1	5
74	-0,24252	10	8	8	3	5	1	2	5	3	3	3	3

Код учасника	Імпліцитне СН Схід-Захід	Я	Інші	Захід на У	Схід на У	Мешканці -однакові	Різні-добре	Відмінність	Краще ЗУ	Краще СУ	Гірше ЗУ	Гірше СУ	Не надаю переваги
75	0,569559	10	9	10	3		1	2	5	3	2	3	3
76	0,600669	7	7	3	3	3	2	2	5	5	3	5	3
77	1,340248	10	8	10	6	1	5	2	5	3	1	3	3
78	-0,43705	8	7	6	5	3	4	2	4	3	2	3	3
79	0,237351	4	4	5	5	3	5	3	5	3	2	3	5
80	0,086228	9	7	8	8	5	2	3	3	3	3	3	4
Молодь-Ужгород													
81	1,066507	5	5	5	5	1	5	3	1	1	1	1	5
82		1	1	10	9	5	5	3	3	3	3	3	3
83		9	8	10	10	4	5	2	3	3	3	3	1
84	-0,24689	6	6	9	8	3	4	2	2	3	1	1	5
85	0,619539	9	7	9	6	5	3	2	3	3	3	3	3
86	-0,59492		8	9	7	4	4	2	5	3	1	3	3
87	-1,59452	8	8	9	7	4	4	3	4	4	2		4
88	-0,02359	10	5	10	8	4	2	2	4	3	1	1	3
89	0,550258	10	10	10	8	5	5	3	5	3	1	1	3
90	0,367832	10	8	10	7	4	2	3	5	2	1	2	1
91	0,123177	9	10	9	9	2	5	2	1	1	1	1	5
92	0,42432	10	8	10	10	2	4	3	5	4	1	1	5
93	0,887312	10	7	10	9	3	2	2	4	2	1	3	2

Код учасника	Імпліцитне СН Схід-Захід	Я	Інші	Захід на У	Схід на У	Мешканці -однакові	Різні-добре	Відмінність	Краще ЗУ	Краще СУ	Гірше ЗУ	Гірше СУ	Не надаю переваги
94	0,520535	9	7	10	3	1	5	3	5	1	1	5	3
95	0,581688	8	9	9	9	1	2	2	4	1	2	3	4
96	0,447334	10	9	8	8	3	4	3	4	3	1	2	3
97	-0,11024	10	9	10	8	2	4	3	3	3	2	1	2
98	1,114078	7	8	9	9	1	5	2	3	2	1	1	5
99	-0,56036	9	8	10	3	3	4	3	5	2	1	2	2
100	0,579835	10	10	10	6	3	2	3	5	1	1	3	3
101	-0,99145	6	10	10	9	4	4	3	4	1	1	1	4
102		5	5	8	1	3	32	5	2	1	5	1	1
103	-0,11701	5	5	7	2	3	3	3	3	3	3	3	4
104	-0,42149	5	8			3	5	3	4	3	3	3	3
105	0,751756	8	9	9	9	2	5	2	3	3	3	3	1
106	0,525812	9	9	9	9	3	5	2	4	4	3	3	3
107	0,297591	6	8	2	2	3	3		3	3	3	3	3
108	0,577704	5	5	8	1	3	3	2	3	3	3	3	4
109		8	8	8	8	4	4	2	4	2	2	2	5
110		8	10	9	9	3	3	2	2				
111		10	9	1	5	1	5	3	1	1	4	4	5
112													
113		9	9	9	9	2	5	2	2	2	2	2	4

Код учасника	Імпліцитне СН Схід-Захід	Я	Інші	Захід на У	Схід на У	Мешканці -однакові	Різні-добре	Відмінність	Краще ЗУ	Краще СУ	Гірше ЗУ	Гірше СУ	Не надаю переваги
114	0,447935	9	6	7	5	4	2	2	4	2	1	1	3
115	0,589963	10	2	9	3	2	4	2	5	1	1	5	1
116	0,157552	9	9	9	8	2	2	2	4	2	2	2	2
117	0,580742	10	9	10	9	2	4	3	2	2	2	2	3
118	0,114929	10	10	10	7	1	5	3	5	1	1	5	3
119	0,296931	9	9	9	8	3	5	2	5	4	1	2	2
120	0,186701	10	10	10	10	5	3	3	5	3	1	3	4
121	-0,68724	9	9	9	9	2	5	3	3	4	1	5	3
122	0,078271	8	8	9	10	3	4	3	3		3	5	5
123	0,984502	10	6	10	3	4	5	3	5	1	1	5	1
Молодь-Макіївка													
124	-0,72645	6	5	1	1	4	4	2	1	1	3	3	1
125		4	4	5	7	2	4	2	4		5	4	2
126	-0,39829	8	8	7	7	5	5	3	3	3	3	3	3
127	0,306165	7	8	4	5	2	3	3	3	3	3	3	2
128	-0,24372	8	7	6	10	5	3	3	2	5	2	1	2
129	-0,1069	8	7	6	10	5	3	3	2	5	5	1	2
130	-0,87379	8	8	8	10	5	4	2	1	5	5	1	2
131	-0,02471	9	7	1	9	1	1	3	1	4	5	1	
132	-0,25796	6	2	3	3	3	3	2	3	3	3	3	3

Код учасника	Імпліцитне СН Схід-Захід	Я	Інші	Захід на У	Схід на У	Мешканці -однакові	Різні-добре	Відмінність	Краще ЗУ	Краще СУ	Гірше ЗУ	Гірше СУ	Не надаю переваги
133	-0,08318	6	7	1	1	4	3	2	4	3	3	3	4
134		9	8	1	4	1	4	3	1	5	5	1	1
135	0,06353	8	8	4	8	3	4	3	4	4	4	4	4
136	-0,43746	9	8	8	9		4	2	3	3	3	3	3
137		3		4									
138		5	6	5	6	3	2	3	5	5	5	5	5
139	-0,15922	4	4	4	4		4	2	3	3	3	3	5
140	-1,18544	9	9	9	9	4	4	3	3	4	2	1	5
141	-0,9551	9	9	8	8	4	4	3	2	3	4	2	2
142	-0,11379	5	8	5	5	5	5	3	3	3	4	2	4
143	0,408941	9	8	9	9	2	5	2	3	3	3	3	2
144	-0,27554	9	8	9	9	2	5	2	3	3	3	3	2
145	-0,22676	10	9	8	8	1	5	2	3	3	3	3	1
146		9	9	8	8	1	4	2	3	3	3	3	2
147	-0,16337	6	9	5	5	1	5	3	3	3	3	3	3
148		2	8	2	9	4	2	3	1	5	4	1	2
149	-0,90944	8	8	8	8	5	4	1	1	1	1	1	5
150	-0,44923	8	8	9	9	5	2	3	4	4	1	1	3
151	0,364163	5	8	5	5	2	1	3	3	3	3	3	3
152	0,306632	7	8	8	8	3	4	2	3	3	3	3	3

Код учасника	Імпліцитне СН Схід-Захід	Я	Інші	Захід на У	Схід на У	Мешканці -однакові	Різні-добре	Відмінність	Краще ЗУ	Краще СУ	Гірше ЗУ	Гірше СУ	Не надаю переваги
153	-0,05972	10	10	8	9	1	1	2	3	3	3	3	3
154	-0,76437	6	8	7	7	3	5	3	3	3	3	3	3
155	-0,22573	7	9	10	10	5	2	1	5	5	1	1	5
156		8	6	1	1								
157	0,204677	10	9	7	7	4	4	2	3	3	3	3	3
158	-0,09674	10	9	6	8	4	4	2	3	3	3	3	3
159	-0,05823	5	6	8	8	4	5	2	3	3	3	3	3
160	-0,08918	5	5	5	5	3	4	2	3	3	3	3	3
161	-0,81168	7	7	5	8	2	4	2	3	4	2	1	4
162	-0,50957	4	8	5	6	3	5	3	2	4	3	3	3
163	-0,04724	3	9	1	10	4	5	3	1	5	5	1	3
164	-0,27487	6	6	5	8	5	5	3	2	4	4	2	4
165	-0,33037	7	7	8	8	5	3	2	3	4	1	1	5
166	-0,57162	10	7	4	10	3	5	3	1	5	5	1	2
167	-0,44931	5	9	5	10	1	4	3	2	4	4	1	2
168	-0,11218	8	8	7	7	2	5	2	2	2	2	2	3
169	-0,59727	6	7	5	5	1	5	3	1	4	3	2	5
170	0,319554	5	5	5	5	4	4	2	4	4	3	3	4
171	-0,32363	9	6	6	6	3	3	3	3	4	3	1	5
172	-0,60096	10	7			3	4	3	3	4	1	2	3

Код учасника	Імпліцитне СН Схід-Захід	Я	Інші	Захід на У	Схід на У	Мешканці -однакові	Різні-добре	Відмінність	Краще ЗУ	Краще СУ	Гірше ЗУ	Гірше СУ	Не надаю переваги
173	-0,20749	10	9	5	8	3	5	2	2	5	3	1	3
174	0,131385	8	7	10	10	5	5	2	1	1	1	1	4
175		5	6	1	8	3	3	3	1	5	5	1	4
176	-0,61562	8	5	10	10	3	3	2	3	3	3	3	3
177	0,285688	9	10	10	5	3	4	3	4	3	2	2	4
178	0,089058			10	9	2	5	2	5	5	1	1	1
179	-0,12759	3	4	2	4	5	3	3	1	4	4	1	3

Додаток В.1

**Вікові відмінності імпліцитної самоповаги
(рівень значущості 0,01 за критерієм t-Стюдента)**

1 – дорослі

2 – молодь

SO_D_biep_b – Імпліцитна самоповага

T-TEST GROUPS=вік_1_2(1 2)

/MISSING=ANALYSIS

/VARIABLES=SO_D_biep_b

/CRITERIA=CI(.9900).

Group Statistics

вік_1_2	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
SO_D_biep_b 1	44	,56229	,341018	,051410
2	126	,34503	,489858	,043640

Independent Samples Test

	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	99% Confidence Interval of the Difference	
								Lower	Upper
SP_D_biep_b	2,713	,101	2,718	168	,007	,217264	,079922	,009034	,425493
Equal variances assumed									
Equal variances not assumed			3,222	108,004	,002	,217264	,067435	,040441	,394086

Додаток В.2

**Відмінність регіональної упередженості в групах представників
Сходу і Заходу (рівень значущості за критерієм t-Стюдента 0,01)**

T-Test

2 – Представники Західної України

3 – Представники Східної України

sz_dbiep_b – імпліцитна регіональна упередженість

```
T-TEST GROUPS=group(2 3)
/MISSING=ANALYSIS
/VARIABLES=sz_dbiep_b
/CRITERIA=CI(.9900).
```

Group Statistics

group	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
sz_dbiep_b 2	71	,19646	,602499	,071504
3	48	-,24967	,375935	,054262

Independent Samples Test

	Levene's Test for Equality of Variances	t-test for Equality of Means								
		F	Sig.	t	df	Sig. (2- tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
sz_dbiep_b	Equal variances assumed	7,808	,006	4,561	117	,000	,446128	,097806	,252430	,639827
	Equal variances not assumed			4,970	116,363	,000	,446128	,089761	,268351	,623906

Додаток В.3

**Відмінність напруженості регіональної упередженості
в групах представників Сходу і Заходу
(рівень значущості за критерієм t-Стюдента 0,01)**

2 – Представники Західної України

3 – Представники Східної України

модуль_С3 - напруженість регіональної упередженості

T-TEST GROUPS=grup_reg2(2 3)

/MISSING=ANALYSIS

/VARIABLES=модуль_С3

/CRITERIA=CI(.9900).

Group Statistics

grup_reg2		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
модуль_С3	2	69	,51323	,342400	,041220
	3	48	,35299	,278808	,040242

Independent Samples Test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	99% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
модуль_С3	Equal variances assumed	,957	,330	2,681	115	,008	,160240	,059760	,003714	,316766
	Equal variances not assumed			2,782	112,083	,006	,160240	,057607	,009286	,311193

Додаток В.4

**Відмінність регіональної упередженості в групах представників
представників м. Макіївки і м. Ужгороду
(рівень значущості за критерієм t-Стюдента 0,01)**

22 – Представники м. Ужгороду

3 – Представники м. Макіївки

sz_dbiep_b – імпліцитна регіональна упередженість

```
T-TEST GROUPS=grup_reg(3 22)
/MISSING=ANALYSIS
/VARIABLES=sz_d_biep_b
/CRITERIA=CI(.9900).
```

Group Statistics

grup_reg		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
SZ_D_biep_b	3	48	-,24967	,375936	,054262
	22	35	,21500	,592298	,100117

Independent Samples Test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	99% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
SZ_D_biep_b	Equal variances assumed	5,602	,020	-4,366	81	,000	-,464668	,106427	-,745410	-,183926
	Equal variances not assumed			-4,080	53,565	,000	-,464668	,113876	-,768804	-,160532

Додаток В.5

**Відмінність напруженості регіональної упередженості в групах
представників м. Макіївки і м. Ужгороду
(рівень значущості за критерієм t-Стюдента 0,05)**

22 – Представники м. Ужгороду

3 – Представники м. Макіївки

модуль_С3 - напруженість регіональної упередженості

```
T-TEST GROUPS=grup_reg(3 22)
/MISSING=ANALYSIS
/VARIABLES=модуль_С3
/CRITERIA=CI(.9500).
```

Group Statistics

grup_reg	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
модуль_С3 3	48	,35299	,278808	,040242
22	35	,52059	,345575	,058413

Independent Samples Test

	Levene's Test for Equality of Variances	t-test for Equality of Means								
		F	Sig.	t	df	Sig. (2- tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
модуль_С3	Equal variances assumed	,664	,418	-2,443	81	,017	-,167596	,068593	-,304074	-,031118
	Equal variances not assumed			-2,363	63,574	,021	-,167596	,070933	-,309320	-,025873

Додаток В.6

**Відмінність імпліцитної самоповага у досліджуваних з різним рівнем
рефлексивної ємності середовищ спілкування (загальний)**

SP_D_biep_b – Імпліцитна самоповага

1 – низький рівень рефлексивної ємності середовищ спілкування

2 – середній рефлексивної ємності середовищ спілкування.

```
T-TEST GROUPS=УРОВЕНЬ_рефл(1 2)
/MISSING=ANALYSIS
/VARIABLES=SO_D_biep_b
/CRITERIA=CI(.9500).
```

Group Statistics

УРОВЕНЬ_рефл	N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
SP_D_biep_b 1	26	,17982	,459668	,090148
2	111	,44181	,473769	,044968

Independent Samples Test

	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
								Lower	Upper
SO_P_biep_b Equal variances assumed	,203	,653	-2,552	135	,012	-,261988	,102662	-,530216	,006239
Equal variances not assumed			-2,601	38,448	,013	-,261988	,100742	-,534988	,011011

Додаток В.7

**Відмінність імпліцитної самоповага у досліджуваних з різним рівнем
рефлексивної ємності середовищ спілкування (груп-рефлексивний аспект)**

SP_D_biep_b – Імпліцитна самоповага

1 – низький рівень рефлексивної ємності середовищ спілкування (груп-рефлексивний аспект)

2 – середній рефлексивної ємності середовищ спілкування (груп-рефлексивний аспект).

```
T-TEST GROUPS=групрефл_ур (1 2)
/MISSING=ANALYSIS
/VARIABLES=SO_D_biep_b
/CRITERIA=CI(.9500).
```

Group Statistics

групрефл_ур		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error Mean
SO_D_biep_b	1	20	,19232	,448864	,100369
	2	104	,42413	,457204	,044833

Independent Samples Test

		Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
SO_D_biep_b	Equal variances assumed	,044	,834	-2,082	122	,039	-,231810	,111317	-,452174	-,011446
	Equal variances not assumed			-2,109	27,139	,044	-,231810	,109927	-,457307	-,006313

Додаток Г.1

Бланк методики «Ситуація-сміх»

Завдання 1.1. _____ П.І.Б. _____ філія
 Наступні завдання спрямовані на визначення продуктивності, глибини й оригінальності осмислення життєвих ситуацій. Пропонуємо провести аналіз однієї ситуації. На відповіді у Вас є не більше 20 хвилин.

СИТУАЦІЯ.

За попередньою домовленістю Ви приходите до потенційного клієнта на зустріч. Входячи до кімнати ви бачите компанію людей, які всі подивились на вас і разом почали реготати.

- 1) Які Ваші відчуття? _____
- 2) Які Ваші дії? _____
- 3) Які Ваші думки? _____
- 4) Що відбувається? (назвіть якомога більше різних варіантів відповіді).

1.
2.
3.
4.
5.
6.
7.
8.
9.
(можете продовжити список на зворотному боці листа)

5) Оцініть імовірність таких ситуацій за 5-бальною шкалою (1- найменша імовірність, 5 - найбільша) ліворуч від нумерації попередньої таблички (не забудьте про зворотній бік листа).

6) Припустімо, відбувається ситуація, яку Ви вважаєте найбільш імовірною. Які взагалі існують можливості діяти в такій ситуації? Назвіть якомога більше різних варіантів

(можете продовжити список на зворотному боці листа)

Додаток Г.2

Бланк методики «Антоніми-синоніми»

Для того, щоб краще й глибше зрозуміти цінності компанії, а також отримати зворотній зв'язок в обговоренні, виконайте наступні завдання.

Назвіть якості, що є протилежними до наступних:

Відповідальність			
Чесність			
Порядність			
Клієнт-орієнтованість			
Готовність до змін			
Ретельність виконання			
Ініціативність			
Активність			
Повага до думки інших			
Здатність до навчання			
Надійність			
Творчий підхід			
Цілеспрямованість			
Позитивне мислення			
Компетентність			

Для того, щоб краще й глибше зрозуміти цінності компанії, а також отримати зворотній зв'язок в обговоренні, виконайте наступні завдання.

Назвіть якості, що є синонімами до наступних:

Відповідальність			
Чесність			
Порядність			
Клієнт-орієнтованість			
Готовність до змін			
Ретельність виконання			
Ініціативність			
Активність			
Повага до думки інших			
Здатність до навчання			
Надійність			
Творчий підхід			
Цілеспрямованість			
Позитивне мислення			
Компетентність			

Додаток Г.3

**Бланк методики «Подвійний семантичний особистісний диференціал
зі зсувом конструктів»**

Відповідність цінностям компанії

Бланк оцінювання якостей претендента _____

	3	2	1	0	-1	-2	-3	
Відповідальність								Безвідповідальність
Чесність								Нечесність
Порядність								Непорядність
Клієнт-орієнтованість								Нетехнологічність
Готовність до змін								Неготовність
Ретельність виконання								Не виконавець
Ініціативність								Безініціативність
Активність								Неактивність
Повага до думки інших								Неповага до думки іншого
Здатність до навчання								Нездатність до навчання
Надійність								Легковажність
Творчий підхід								Нетворчий підхід
Цілеспрямованість								Нецілеспрямованість
Позитивне мислення								Негативізм
Компетентність								Некомпетентність

Бланк оцінювання якостей претендента _____

	3	2	1	0	-1	-2	-3	
Відповідальність								Покладається на випадок
Чесність								Винахідливість у поясненнях без обмежень
Порядність								Орієнтація тільки на вигоду без обмежень
Клієнт-орієнтованість								Конфліктність
Готовність до змін								Орієнтація на стабільність
Ретельність виконання								Вчасність виконання
Ініціативність								Підтримка авторитета
Активність								Спокій та поважність
Повага до думки інших								Незалежність власної думки
Здатність до навчання								Опора на перевірені досвідом засоби
Надійність								Гнучкість
Творчий підхід								Організованість і самодисципліна
Цілеспрямованість								Адаптивність
Позитивне мислення								Критичність мислення
Компетентність								Нерозкритий потенціал